

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Hüseyin Mevsim

Diyarbakır Sürgünleri

Bulgarların Kaleminden Kent Manzaraları
1862-1878

KitapYAYINEVİ

KİTAP YAYINEVİ – 327
ANİ VE YAŞAM DİZİSİ – 32

DIYARBAKIR SÜRGÜNLERİ; BULGARLARIN KALEMİNDEN KENT MANZARALARI, 1862-1878 / HÜSEYİN MEVSİM

© 2016, HÜSEYİN MEVSİM

© 2016, KİTAP YAYINEVİ LTD.

TANITIM İÇİN YAPILACAK KISA ALINTILAR DIŞINDA HİÇBİR YÖNTEMLE ÇOĞALTILAMAZ.

BU KİTABI PDF VEYA BAŞKA BİR FORMATTA İNTERNETTE KAMUYA AÇMAK SUÇTUR.

EMEÇE SAYGI, KORSANA HAYIR!

DÜZELTİ
FEVZİ GÖLOĞLU

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR, BEK

KAPAK TASARIMI
DİLEK ÇETİNKAYA

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

KAPAK FOTOĞRAFLARI
MURAT DÜZYOL

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK SAN. VE TİC. A.Ş.
KAĞIT HANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3
34408 KAĞIT HANE-İSTANBUL
SERTİFİKA NO: 12055
T: (0212) 294 10 00 F: (0212) 294 90 80
E: INFO@MASMAT.COM.TR

1. BASKI
ARALIK 2016, İSTANBUL

ISBN 978-605-105-166-6

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
KAĞIT HANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3/1-A
34408 KAĞIT HANE-İSTANBUL
SERTİFİKA NO: 12348
T: (0212) 294 65 55 F: (0212) 294 65 56
E: kitap@kitapyayinevi.com
W: www.kitapyayinevi.com

Diyarbakır Sürgünleri

Bulgarların Kaleminden Kent Manzaraları
1862-1878

HÜSEYİN MEVSİM

KitapyAYINEVi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

İÇİNDEKİLER

Önsöz 7

GİRİŞ: BULGARLARIN TOPLUMSAL HAFIZASINDA DİYARBAKIR 11

1- BALKANLAR'DAN DİYARBAKIR'A UZANAN İNCE YOL: MÜNFERİT VE TOPLU SÜRGÜNLER 20

BULGARLARIN DİYARBAKIR'LA İMTİHANI 20

MÜNFERİT SÜRGÜNLER 24

TOPLU SÜRGÜNLER 28

HACI STAVRI (TIRNOVA) HADİSESİ SÜRGÜNLERİ (1862) 28

ZİŞTOVI HADİSESİ SÜRGÜNLERİ (1867) 35

ARABAKONAK (SOFYA) HADİSESİ SÜRGÜNLERİ (1872) 70

HASKÖY (TRAKYA) HADİSESİ SÜRGÜNLERİ (1873) 108

DÖRT SÜRGÜN (1874) 134

2- BULGAR GÖZÜYLE DİYARBAKIR 140

ŞEHRİN KURULUŞU, ADI, COĞRAFİ KONUMU, GEÇMİŞİ VE KALESİ 140

ŞEHRİN NÜFUSU, DİNİ YAPISI, İBADETHANELERİ VE DİLİ 152

ŞEHRİN DOĞAL ÖZELLİKLERİ (İKLİMİ, HAVASI, SUYU VE TOPRAĞI) 164

SÜRGÜNLERİN TİCARİ FAALİYETLERİ 171

İLGİNÇ VAKALAR, ŞAHSİYETLER VE MEKÂNIAR 200

EKLER 227

KAYNAKÇA 234

DİZİN 236

Yakın çevrem ve dostlarıma uzun zamandır tasarladığım ama ancak son bir yıl içinde üzerinde yoğunlaşma imkânı bulduğum Bulgarlar ve Diyarbakır konulu kitap çalışmamı açtığımda, daha önce yayınlanan *Bulgar Gözüyle Bursa* (Kitap Yayınevi, 2009), *Bulgar Gözüyle İstanbul* (Türk Tarih Kurumu, 2011) ve *Bulgar Gözüyle Edirne* (Kitap Yayınevi, 2012) adlı çalışmalarımı kastederek, “Pekâlâ, İmparatorluk unsuru Bulgarların Osmanlıya payitahtlık yapmış olan Bursa, İstanbul ve Edirne’yle bağlarını anladık, ama “Bulgarlar ve Diyarbakır nasıl oluyor?” şeklinde tepkiler alıyordum. “Bulgarlar nire, Diyarbakır nire?”

Evet, “Bulgarlar ve Diyarbakır,” yanlış yok.

Hatıradan günlüğe, mektuptan seyahat notuna, gazete yazısından mülakata kadar belgesel ağırlıklı birçok Bulgarca metinde, bilhassa 1860’lı-1870’li yılların Diyarbakır’ıyla ilgili karşımıza son derece ilginç, kapağı kaldırılmamış ve şu ana kadar ülkemizde maalesef araştırma konusu edilmemiş küçümsenemeyecek bir külliyat çıkıyor.

Gerek araştırma alanı 19. yüzyıl Osmanlı tarihi olan uzmanların, gerekse Diyarbakır yerel tarihçilerinin konuyla ilgili bilgilerinin olmaması, yakın çevrem ve dostlarımin şaşkınlığını bana da yaşıyor, başka bir yerde altını çizdiğim bir hususun ne denli geçerli olduğunu gösteriyordu. Hakkaten de ülkemizde Osmanlı üzerine yapılan araştırmaların başlıca eksikliği, asırlarca imparatorluk sınırları içinde yer almış Balkan Slav halklarının kendi dilinde yarattığı kaynakların yeterince bilinmemesi ve tanınmamasında yatıyor. Söz konusu kaynaklar arasında halk yaratıcılığı, süreli yayınlar, yolculuk notları ve hatıralar şüphesiz son derece mühim yer tutuyorlar. Batı dillerindeki kaynakların görece iyi tanındığı Osmanlı tarih yazımında, ne yazık ki Bulgar, Sırp, Hırvat veya Slovenlerin yazılı kaynakları hakkında son derece kısıtlı bilgi olduğuna tanıklık ediliyor.

İlber Ortaylı’ya göre, “karşılıklı arşiv tetkiklerinin zorluğu” ve “filolojik noksanlık”tan kaynaklanan bu durumun giderilmesiyle, asırlarca imparatorluk unsurları arasında yer alan Balkan Slavlarının, Batılı seyyahlar gibi kibirle üstten, dıştan ve uzaktan değil, ama “içerden” bakışını gör-

menin, Osmanlıların farklı boyu larının yakalanması ve değ erlendirilmesi bakımından çok önemli oldu ğ unda kuş ku bulunmuyor.

Pekâlâ, Balkan Yarımadası'nın g üneydo ğ usunda yer alan, kendi memleketlerinden binlerce kilometre mesafede, Anadolu'nun g üneydo ğ usunda, 19. yüzyıl şartlarında deniz ve daha sonra karayoluyla bir ayı aş kın süren ç etin bir yolculukla ulaşılan Diyarbakır'la Bulgarların ne alakası ve ba ğ ı olabilir?

Bulgar uyanış ça ğ ının Kırım Savaşı ndan sonra ve bilhassa 1860'lar-
dan itibaren artık siyasi ba ğ ımsızlı ğ ı da kapsar şekilde geliş en son aş ama-
sında komitacılık ve ç etecilik faaliyetlerinde bulunan ç eşıtli yaş , meslek ve
sosyal zümrelere mensup 130 civarında Bulgarın yakalanıp yargılandıktan
sonra 3, 5, 8, 10, 15, ha ta 101 yıllı ğ ına kalebent veya prangabent olarak mah-
kûm ediliş i, İstanbul üzerinden uzak Diyarbakır'a gönderildi ğ i anlaşı lıyor.

Daha somut olarak bu Bulgarlar, 1862-1878 yılları arasında, birkaçı
münferit ve 1867, 1872, 1873 ve 1874 yıllarında vuku bulan ç eşıtli hadi-
selerde de toplu olarak beş kfile halinde Dicle kıyısındaki kadim şehrin
kalesine sürgün ediliyorlar. Bazı sürgünler, özellikle kış aylarına ve Anado-
lu'nun ç etin iklim şartlarına denk gelen yolculu ğ a dayanamıyor; bir kısmı
Diyarbakır'ın havasına ve suyuna alış amıyor ve Yenikapı civarında oluş-
turulan Bulgar mezarlı ğ ına gömülüyorlar. Onlarca mahkûm ise her türlü
hayati tehlikeyi göze alarak Halep ve İ skenderun veya Erzurum ve Kafkasya
üzerinden Romanya'ya firar e tik en sonra ç eşıtli yöntemlerle mücadelele-
rine kaldı ğ ı yerden devam ediyor. Ç arptırıldı ğ ı ceza süresini doldurmadan
af edilenler oldu ğ u da görülüyor; geri kalan sürgünler de 1877-1878 Rus-
Osmanlı Harbi neticesinde imzalanan Ayastefanos Anlaş ması hükümleri
ç erçevesinde serbest bırakılıyorlar.

Papazdan muallim ve esnafa, tüccardan ressam ve hancıya kadar
son derece geniş bir sosyal ve mesleki yelpazede yer alan Bulgar sürgün-
lerin bir kısmı yolculu ğ unu veya Diyarbakır'da geçirdi ğ i günlerini, düş ün-
celerini ve heyecanlarını notlar halinde yazıyor ve daha sonra da bunlara
dayanarak uzun veya kısa, teferruatlı veya üs ünkör ü hatırat kaleme alıyor-
lar. Bazılarının yakınlarına veya arkadaşlarına yazdı ğ ı mek uplardan bir
bölümü de günümüze ulaşıyor.

Diyarbakır'da kalebent veya prangabent olarak cezasını çekenler çeşitli işlerde çalışarak bir anlamda geçimlerini sağlamayı, şehrin hayatıyla bütünleşmeyi, mahalli unsurlara kendilerini kabul ettirmeyi başarıyorlar. Hatta sürgünlerden biri Çifte Han'ı işletiyor (bu nedenle bir müddet sonra burasının Bulgar Han'ı diye anılmaya başlandığı iddia ediliyor); başkaları kahvehane veya lokanta açıyorlar. İki sürgün, belediye namına yollarda mühendislik yapıyor; yabancı dilden kitap tercümesiyle uğraşanlar da çıkıyor karşımıza; valinin açtığı ıslahhanede çalışanlar veya dikiş makinesi alıp terzilik yapanlar da bulunuyor. Mahalli ahaliye toprağın nasıl işlenmesi gerektiğini göstermek ve öğretmek isteyen sürgünler de çiftlik almaya kalkışıyorlar. İlginçtir ki, Diyarbakır'daki ilk fotoğraf atölyesini bir Bulgar sürgünün açtığı iddia ediliyor. Aynı zamanda ünlü bir ressam da olan bu şahıs, kiliselerde ikona boyuyor, camilere ve hali vakti yerinde olan Müslümanların evlerine astığı levhalara Kuran-ı Kerim ayetleri yazıyor.

Böylelikle, gerek yakınlarla yazılan mektuplarda ve tutulan günlüklerde, gerekse memlekete döndükten sonra kaleme alınan hatıratla Diyarbakır'la ilgili ilginç bilgiler bulunuyor. Bahis konusu hatıralarda Diyarbakır ve yöresinin coğrafi konumu, tarihi geçmişi, havası, suyu, iklimi, sosyal ve dini yapısı, ibadethaneleri, gündelik hayatı, geçim kaynakları, etnik unsurları, bunların aralarındaki münasebetler, çarşılar, gelenek ve görenekler, yaşam tarzı, mutfak vs. hakkında çarpıcı gözlem ve izlenimler bulunuyor. Balkanlar gibi tabiat ve iklim bakımından çok farklı bir coğrafyaya ait insanlar tarafından yapılmış olması, bu algılayış biçimlerini ve gözlemleri daha ilginç kılıyor.

Görüleceği gibi, onlarca sürgünün onlarca kaynağından alıntılanan bütün bu parçaların birleştirilmesiyle, yabancı oldukları kadar birer Osmanlı unsuru da olan Bulgarların resmettiği, 19. yüzyıl Diyarbakır'ıyla ilgili bir tablo çıkıyor karşımıza. Hiç kuşku yok ki hayatının 3, 5 veya 15 yılını sürgün olarak Dicle'nin kıyısında geçirmek zorunda kalan Bulgar mahkûmların hatıratı, Diyarbakır'ın mahalli tarihine düşülen mühim bir not olarak değer kazanıyor.

Kıymetli okurdan, elinde tuttuğu eserin, tarihyazımının mukayeseli metodolojisiyle kuşanmış profesyonel bir tarihçi tarafından değil de,

Balkan halklarının birbirini tanıdıkça birçok önyargının kendiliğinden kalkacağına inanan bir filolog eliyle kaleme alındığı hakikatini göz önünde bulundurmasını rica ediyorum. Ayrıca, 19. yüzyılda Bulgarlar ve Diyarbakır konusunun bütün boyutlarının, mevzuyla alakalı Osmanlı arşiv vesikalarının da incelenmesiyle daha berrak biçimde ortaya çıkacağının unutulmaması gerekiyor.

HÜSEYİN MEVSİM

BULGARLARIN TOPLUMSAL HAFIZASINDA DİYARBAKIR

Balkanlar'ın ve Balkanlıların en büyük talihsizliğinin, bunca yakınlığa ve iç içe geçmişliğe rağmen birbirini tanınamalarında yattığını; bu hassas coğrafyada yaşanan birçok meselenin esas kaynağını karşılıklı bilgisizliğin teşkil ettiğini uzun uzadıya anlatmaya gerek olmadığını düşünüyorum. 19. yüzyılda “Bulgarlar ve Diyarbakır” konusu, adı geçen bilgisizliğe çok çarpıcı bir şekilde işaret ediyor: Asırlar boyu ortak Osmanlı devlet yapısı içinde yer alan Bulgarların önemseyemediği, benlik ve milli mitoloji inşası için bolca malzeme yaptığı bir hadiseden, günümüzde Türklerin bihaber olduğu görülüyor.

Bulgarca kaynaklarda İstanbul, Bursa ve Edirne gibi imparatorluğun önemli idari, ticari, dini, manevi, askeri ve kültür merkezleriyle ilgili zengin tanıklıkların olması gayet normal ve anlaşılır bir durumken, bunun 19. yüzyıl Diyarbakır'ını kapsayan metinleri de ihtiva etmesi insanları biraz şaşırtıyor.

Oysa Bulgarların toplumsal hafızası ve milli mitolojisinde, coğrafi bir mekân olarak Diyarbakır çok farklı bir yer işgal ediyor. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, günümüzde bile Diyarbakır (Bulgarca Diarbekir), Bulgarlar için son derece menfi, hatta ürpertici çağrışımları olan bir yer. Kolektif hafızada bu şehir tarifsiz acıların yaşandığı, milli benliğin ve kimliğin kazanılmasında mühim (ve olmazsa olmaz) bir aşama oluşturan ve siyasi bağımsızlığa giden bir çile yolu; kalesi ve zindanı ile halkın kalbinde adeta bir Bulgar Golgotha'sı' olarak yer aldığı kabul ediliyor. Şair Veselin Sariev'in benzetmesiyle, kolektif bellekte Diyarbakır somut bir coğrafi mekândan ziyade, Bulgar yazgısının bir parçasına; Anadolu'da bir şehirden çok, Bulgar arafına dönüşüyor. Bununla beraber Bulgarlar için Diyarbakır ırak, çorak, ıssız, iptidai, dönüşü olmayan, dünyanın öbür ucu gibi manalar da taşıyor.

1 Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği yer. Veselin Sariev, *Diarbekir i bulgarite*, 1996, s. 14.

Bugün farklı sosyal statüye ve eğitim seviyesine sahip Bulgarlar arasında bir anket yapılarak Diyarbakır adının hafızalarında ne gibi bir çağrışım uyandırdığı sorulsa, istisnasız hepsinden “sürgün, sürgünlük” cevabı alınacak; tersten sorulunca da, “sürgün, sürgünlük” kelimeleri mutlaka Diyarbakır’ı hatırlatacak ve böylece bu iki kelimenin eş anlamlı olduğu görülecektir.

Bulgar milletin hafızasında böyle cehennemi bir Diyarbakır imgesinin oluşması ve kazınması için yazar, gazeteci ve ihtilalci Lyuben Karavelov’un (1834-1879) “Miçenik” (Mazlum) başlıklı uzun hikâyesinin² büyük rol oynadığı görülüyor.³ Kahramanları, Diyarbakır’a sürülen iki Bulgar olan bu eserde, bazı mektup yazışmalarına, ama daha çok imgelem gücüne dayanarak, Karavelov şehri şöyle tasvir ediyor:

Uzun ve geniştir Diyarbakır; sağlam ve yüksektir kalesinin surları; Türk prangaları da ağırdır. Tanrı’dan da lanetlidir bu şehir; burada yaşayan insanlar da. Yağmur yok, şebnem yok, serinletici dağ esintisi yok; bizim taraflarda, bizim kutsanmış Bulgaristan’ımızda olan hiçbir güzel şey burada yok. Gökyüzünden Anadolu güneşi kavuruyor, cehennem ateşi gibi kızdırıyor ve insanın beyni kazandaymış gibi kaynıyor; bu kızgın güneşte kiremitler çatlıyor, cami kubbelelerinin kurşunu eriyor. Bizde güneş insana sevinç ve yaratıklara neşe vermek için doğar; bu yok olasıca diyarda ise güneş sadece insanı, canlıları ve yeşil otları yakmak ve yeşilliği kurutmak için doğuyor. Hiçbir şey burada gönlü ferahlatmıyor ve sevindirmiyor; sadece boşluk ve cehennem. Burada ilkbahar ısırganı rayihasını hissetmeyecek, sarıçiğdem ve menekşe görmeyeceksin; kayın yaprağı koparamayacak ve koklayamayacaksın, ne de melisa ve sardunya. Her yer cansız, her yer bomboş, her yer hüznü. Sadece bir kumru

2 İlk olarak eser, Karavelov’un Bükreş’te çıkardığı Svoboda (Özgürlük) gazetesinde (Yıllık 1, Sayı 20-32, 22 Mart – 27 Haziran 1870) L.S.K. (Lyuben Stoyçev Karavelov) rumuzuyla tefrika ediliyor.

3 Ukraynaca çıkan ve Karavelov’un takip ettiği ve okuduğu bilinen *Pravda* (Gerçek) adlı dergide (1870, sayı 1) D. Speka’nın “Nevolniki” (Mazlumlara) adlı eseri yayınlanıyor. Birkaç ay sonra *Svoboda* gazetesinin sayfalarında “Miçenik” adlı uzun hikâye tefrika edilmeye başlanıyor. İki eser arasında yapılan üstün-körü bir karşılaştırma bile başlık, kurgu, konu ve üslup bakımından aralarında bir örtüşme olduğuna işaret ediyor. Hatta Bulgar yazarın bazı fikir ve replikleri Ukraynalı yazardan birebir, doğrudan aktardığı görülüyor; buna rağmen adı geçen uzun hikâyenin Bulgar edebiyat tarihçileri tarafından özgün bir eser niteliği taşıdığı kabul ediliyor.

havalanacak ve ötecek veya leyek caminin üzerinde gagasını takırdatacak; bazen de kırılacağı cıvıldaşacak, ama sonra gene etrafa bir mezar sessizliği çökecek.

Bu irak diyarın tabiatı da fakir. Güneş, canlı olan ve yaşamak isteyen her şeyi kavuruyor; bulutlar da bu diyardan kaçıyor ve toprak kuraklıktan çatlıyor. Bir çiçek veya yeşil ot bitse, güneş hemen onu samana çeviriyor. Kuşlar sıcaklıkla savaşıyor, ama bu mücadeleden pek çabuk zayıf düşüyor ve bu diyardan uçup gidiyor; kuzu ve oğlaklar neşelerini kaybediyor ve bizdeki gibi oynasıp zıplamıyorlar. Burada insan uzun zaman kalamaz, bu korkunç tabiatla mücadele edemez; nitekim insan sararıp soluyor, ağarıyor, hastalanıyor ve güçlü ruh zayıf bedenden çıkıyor.⁴

Karavelov'a göre, Babîlî "bu şehre en canlı Bulgarları ve Boşnakları veya kendi dürüst ve çalışkan evlatlarını gönderiyor. Üsküdar'dan Diyarbakır'a kadar, memleketinin saadetini ve iyiliğini isteyen, hürriyetini arayan bu masumların kemikleri yatıyor."

Eserin devamında, Diyarbakır Kalesi'nde "duvarları yosundan karar-mış ve yeşillenmiş karanlık ve her türlü böceğin ve yaratığın süründüğü" koğuşlara kapatılmış Bulgar mazlumların "çok büyük acı ve eziyet çektikleri; sabahtan akşama kadar çalıştırıldıkları, yaralı ellerinden ve şehrin kaldırım-larında paralanmış tabanlarından kan aktığı"⁵ belirtiliyor.

Bulgar mültecilere ithaf edilen uzun hikâyenin iki başkahrama-nından biri olan Kosta Dede, 1849 Belogradçik (Belgratçık) İsyanında yer aldığından dolayı sürgün ediliyor. Eserin hemen girişinde Diyarbakır yukarıda alıntılanan şekilde tasvir edildikten sonra, üçüncü kısımda Kosta Dede diğer kahraman Tseno'ya hayat hikâyesini anlatıyor.

Eserin ilerleyen sayfalarında gene "memleket – Diyarbakır" mukayyesinin yapıldığı görülüyor:

Güzeldir bizim oralar, bereketlidir toprağımız, iyidir insanımız; her şeyle Tanrı bizi mükâfatlandırmış, ama ah şu Türkler olmasaydı!

4 Lyuben Karavelov, *Sıbrani sığıneniya v g toma*, c. 2, 1965, s. 199-200.

5 Lyuben Karavelov, a.g.e., s. 200.

Paşa Korusu öyle bir yer ki, böylesi Âdem'in bahçelerinin yer aldığı Dicle ve Fırat arasında da bulunmaz; burası bizim cennetimiz. Bu kutsanmış yerde her türlü ağaç bitiyor; her türlü çiçek açıyor ve rayiha saçıyor; binlerce kuş ötüyor ve şakıyor; dereler gürüldüyor, soğuk ve duru sular taşların üzerinde köpükleniyor; çobanlar kavallarını üflüyor, kızlar tarla ve bağlardan dönerken bülbül gibi şakıyor.⁶

Sonra öteki başkahraman Tseno da, uzun uzadıya, binbir teferruata girerek hayat serüvenini anlatmaya başlıyor. Edebi eserden ziyade propaganda gazete yazısını veya bir ideolojik manifestoyu andıran uzun hikâyenin finalinde iki kahraman arasında şöyle bir diyalog geçiyor:

– Tseno, oğlum, eğer Bulgar seni kovuşturuyor ve ele veriyorsa, bu, çok ağır bir şey. Sen onun iyiliği ve kurtuluşu için çabalıyorsun, o ise vicdansızca seni ele veriyor! Lanet olsun hainlere!

– Öyle konuşma, Kosta Dede. Vicdansızlık, hainlik ve alçaklık ne eski zamanların, ne de herhangi bir milletin, şehrin veya köyün özelliği. Bu tür insanlara eski zamanlarda ve bütün millet ve şehirlerde de rastlanıyor. Biz Bulgarlar da bazı hakikatleri anlayacağız, aklımızı başımıza devşireceğiz, şahsi menfaat peşinden koşmayı bırakacağız, ortak davaya adayacağız kendimizi. Şimdi aramızdan öyle kahramanlar çıkıyor ki, anavatanımızı mutlu etmekten başka hiçbir şey düşünmüyorlar; bunların ektiği tohumlar yakında meyvesini verecek. Amin demiş Kosta Dede ve iki iri göz yaşı süzölmüş yüzünden.⁷

Bulgarların münferit olarak veya kabile halinde Dicle kıyısına sürgün edilmeye başlandığı yıllarda İstanbul ve Bükreş'te sayıları 30'u bulan Bulgarca gazete ve dergi yayınlanıyordu. İstanbul'daki yayınlar reformcu bir çizgi izlerken Bükreş'tekiler devrimci yayınlardı. Bu gazete ve dergilerde sürgünler nedeniyle Diyarbakır gündemi işgal ediyordu. Adı geçen gazete ve dergi sayfalarında, çoğunlukla sürgünlerin gönderdiği yazılar esas alı-

6 Lyuben Karavelov, a.g.e., s. 201.

7 Lyuben Karavelov, a.g.e., s. 249.

narak hazırlanan 100'ün üzerinde habere rastlanıyor. Böylelikle sürgün Bulgarlar, durumlarıyla ve bulundukları şartlarla ilgili bilgi veriyor, yardım ve destek talebinde bulunuyor ve kendi lehlerine müthiş bir kamuoyu oluşturmayı başarıyorlar.

Bu yayınlar arasında, Diyarbakır'ı en kapsamlı tanıtan yazı, *Çitalište* (Okuma Yurdu)⁸ dergisinin 1872'ye ait bir sayısında çıkıyor. Bu imzasız yazının, o yıl derginin genel yayın yönetmenliğini üstlenen şair, yayıncı ve gazeteci Petko Slaveykov'a (1827-1895) ait olduğuna dair bir kuşku yok. Slaveykov'un şehirle ilgili detaylı denilebilecek bilgi ve verileri, af dönüşü İstanbul'a uğrayan Zıştovi sürgünlerinden edindiği anlaşılıyor.⁹ Dolayısıyla, Bulgarca süreli yayınların da Diyarbakır'ın bir çile yeri olarak milli hafızaya kazınmasında büyük rol oynadıkları görülüyor.¹⁰

Uyanış çağında, estetik ve sanatsal haz uyandırmaktan ziyade, milli kurtuluş ve bağımsızlık davasına hizmet etmek, mücadelenin aracı olmak gibi toplumsal işlev ve misyonlar yüklenen (ve bunu gönüllüce üstlenen) Bulgar edebiyatının başka eserlerinde de, Karavelov'un kurguladığı Diyarbakır imgesine rastlanıyor.

Sözgelimi, Bulgar edebiyatının “ulu çınarı” kabul edilen ve bütün edebi türlerde eserler veren İvan Vazov'un (1850-1921), konu ve zaman çerçevesini 1876 Nisan İsyanının hazırlığı, cereyanı ve bastırılmasının oluşturduğu *Pod igoto* (Boyunduruk Altında) başlıklı romanının Boyço Ognyanov takma adlı başkahramanı, Diyarbakır'a sürgün edilmiş bir ihtilalcidir. Sekiz yıl sürgün kaldıktan sonra firar ederek yeniden ihtilal faaliyetlerine katılan kahraman, Kocabalkan eteklerindeki Akça Kilise kasabası isyanını organize etmeye geliyor. Eserin hemen ilk sayfalarındaki “*Gost*” (Misafir) adlı bölümde şu sahne yaşanıyor:

8 1870-1875 yılları arasında İstanbul'da, Bulgar Okuma Yurdu'nun yayın organı olarak neşredilen reformcu dergi.

9 Yazının sonuna doğru, “Diyarbakır'la ilgili bu kısa bilgileri, oraya sürgün edilen ve geçenlerde padişahın merhametiyle serbest bırakılarak memleketine dönen soydaşlarımızdan derledik” notu dikkat çekiyor. (Petko Slaveykov, Diarbekir, *Çitalište*, s. 274, 1872).

10 Mesela ihtilalci şair Hristo Botev (1848-1876), Bükreş'te çıkardığı *Zname* (Bayrak) gazetesinde, Anadolu'daki Bulgar siyasi sürgünlerin durumuyla ilgili bir yazısını, “Bizim Kudüs'ümüz ve Aynaroz'umuz, bunca kardeşimizin kemiklerinin yattığı ve bunca canın inlediği o aziz yerler olmalı” diye haykırarak Diyarbakır'a (ve öteki sürgün kalelerine) Bulgar kurtuluş mücadelesi bağlamında bir kutsiyet atfediyor.

- Seni göremiyorum; nereden geliyorsun?
- Anlatacağım, Marko Amca. Uzaktan geliyorum.
- Uzaktan da, nereden uzaktan?
- Çok uzaktan, Marko Amca, diye fisıldadı karşıdaki ses.
- Nereden?
- Diyarbakır’dan.

Bu kelime ışık gibi Marko’nun hafızasını aydınlattı; Manol Dede’nin Diyarbakır’a sürgün edilen bir oğlu olduğunu hatırladı o an.”

Firardan¹² dolayı daha da kıymetlenen şanlı Diyarbakır mazisi; iklimin yaşlandırdığı ve değiştirdiği,¹³ ama mücadeleye kaldığı yerden devam etmeyi hedefleyen Boyço Ognyanov’u herkesin gözünde yüceltiyor, ona bir kahramanlık halesi atfetmenin yanı sıra bir ayrıcalık da kazandırıyor.

Modern Bulgar edebiyatının kurucusu sayılan, sadece milli konulardan beslenen edebiyatın ufuk darlığından yakının ve yerelliğin zincirini kırıp evrenselliğe yükselmeyi hedefleyen, Alman sanatı ve felsefesi hayranı Penço Slaveykov’un (1866-1912) da, “*Kırvava Pesen*” (Kanlı Türkü) adlı manzumesindeki kahramanlardan Marin Belina’nın mücadelecisi yolu Diyarbakır hapisanesinden geçiyor. 1900’lü yılların başında kaleme alınan eserin üçüncü bölümünde, “*V Diarbekir*” (Diyarbakır’da) başlıklı bir kesit dikkat çekiyor. Sürüldüğü Akka’da iki kış kaldıktan sonra Diyarbakır’a getirilen eserin kahramanı rüyasında pranga gıcirtısı işittiğini sanarak yatağında zıplar, sanki Azrail boğazını sıkmaktadır. Katillerle kaldığı koğuştaki¹⁴ günlerini hiç unutamayan Marin, kalede serbest yaşamaya bırakılınca, bir yolunu bulup firar eder ve iki ay sonra İstanbul’a gelir. Bu eserde de kahramanın Diyarbakır mazisi, ona karşı herkeste saygı hissi uyandırıyor.

11 Ivan Vazov, *Pod igoto*, 2002, s. 15.

12 “Diyarbakır’dan Rus Ermenistan’ına kadar yürüdüm; oradan da Kafkasya üzerinden ta Odesa’ya kadar hep Rusların yardımıyla gittim. Odesa’dan vapurla Varna’ya, sonra da dağ eteğini takip ederek buraya geldim.” (Ivan Vazov, a.g.e., s. 109).

13 Ivan Vazov, a.g.e., s. 87.

14 “Buraya ışık küçük bir pencereden sızıyor, / karanlığın ve dehşetin daha net görünmesi için.” (Penço Slaveykov, *Kırvava pesen*, 1-3, s. 96-98, 1911).

19. yüzyılı, Bulgar tarihinin en parlak ve şanlı dönemi olarak yücelten, hadiselere ve süreçlere bizzat şahitlik etmiş olan “eski” nesilden sonra da, Diyarbakır, sürgün ve sürgünlük konusunun Bulgar edebiyat ve bilim çevrelerinin gündeminden düşmediği, yeni tanıklıklar ve vesikalar ışığında belirli aralıklarla canlandırıldığı ve Dicle kıyısındaki şehrin toplumsal hafızadaki imgesinin beslendiği anlaşılıyor.

Bu bağlamda, araştırmacı Stefan Karakostov’un, İkinci Cihan Harbi’nden hemen sonra okurla buluşan *Diarbekirski Zatoçenitsi* (Diyarbakır Sürgünleri; 1946) adlı çalışmasında toplu halde sürgünlerin hatıratından veya mektuplarından alıntılar sunularak, yolu Diyarbakır’a düşmüş veya buradan geçmiş her mücadelecı, yeni sosyalist rejimin ilk yıllarında yüceltilmiş oluyor. Kitabın önsözünde Bulgar milletinin kahramanca mücadelesine, başkaldırısına, özünde barındırdığı devrimcilik ruhuna vurgu yapılıyor. (Eserde, Diyarbakır’dan başka Akka vs. yerlere sürgün edilenlerin belgeleri ne de yer verildiği görülüyor).

Daha sonraki yıllarda, tarihi romanlarıyla nam yapan Marko Marçevski’nin de (1898-1962), zengin kurgu imkânları ve malzemeler sunan Diyarbakır ve sürgün konusuna eğildiğine tanık olunuyor. Çocuk ve genç okurlara hitap eden *Diarbekirski Zatoçenik* (Diyarbakır Sürgünü; 1960)¹⁵ adlı romanın kahramanları arasında Midhat Paşa, Petko Slaveykov, Hristo Sariev, Dr. Georgi Mirkoviç gibi gerçek şahsiyetlerin yanı sıra, hayal ürünü kişiler de yer alıyorlar. Macera romanının bütün özelliklerini taşıyan eserin iki bölümden ibaret olacağı belirtilse de, büyük ihtimalle yazarın ölümünden dolayı devamı gelmiyor. Gerek eserin kapağı, gerekse içindeki görseller de genç okurların beynine pranga ve koşuşlardan oluşan bir Diyarbakır imgesinin yerleşmesine katkı sağlıyor.

Aynı yıl, tarihi roman yazarı Stefan Diçev (1920-1996) de *Rali* adlı eseriyle genç okurların karşısına çıkıyor. Fantastik öğelerle de bezeli ve çok kısa sürede beş baskıya ulaşan uzun hikâyenin,¹⁶ hadiseleri birinci şahıstan aktaran başkahramanı Rali 14 yaşında, devrim ocağı olarak geçen Panagyurişte (Otlukköy) Kasabası’ndan bir delikanlıdır. Muallim olan ağabeyi

¹⁵ Romanın birinci bölümü 1960’ta 20 bin tirajla neşrediliyor.

¹⁶ Üçüncü baskıdan sonra yazar eserin devamını yazıyor ve böylelikle roman türüne dahil ediliyor.

Lukan Osmanlı Devleti'ne karşı düzenlenen bir isyana katıldığından dolayı tutuklanıyor ve başka asilerle beraber Filibe, İstanbul ve Samsun üzerinden Diyarbakır'a sürgüne gönderiliyor.

Rali bütün bu olan bitenleri kabul edemiyor ve Belyo adındaki sadık köpeğiyle inanılmaz badireler atlatarak sürgünlerin peşinden İstanbul'a kadar geliyor; tutuklu bulundukları hapishane civarında dolaşıyor. Payitahtta abacılık yapan bir akrabasına sığınıyor, ağabeyinin durumunu anlatıyor ve kurtarılması için yardım istiyor. Ticaretinden ve halinden memnun olan akraba, isyancılık faaliyetlerini kesinlikle tasvip etmiyor, hatta alınan cezaların ağırlaştırılması için girişimde bulunacağını söylüyor. Bunun üzerine Rali o gece akrabasının 200 lirasını çalıyor; sürgünlerle aynı vapurla Samsun'a kadar gidiyor, sonra da faytonla Diyarbakır'a ulaşıyor.

Yeni ortamda kendisini Ali olarak tanıtan Rali, daha sonra birçok konuda yardımını göreceği bir Arabın hanına yerleşiyor. Çok geçmeden şehre getirilen sürgünler kaledeki hapishaneye atılıyorlar. Bir şekilde ağabeyine ve öteki sürgünlere ulaşmak isteyen Rali, bir Ermeniden aldığı ve zararına sattığı boza (kışın da sahlep) sayesinde gardiyanların sempatisini ve yakınlığını kazanarak zindana girebiliyor. Bir müddet sonra büyük gizlilik içinde kâğıt parçasına yazılan notlarla arzulanan iletişim sağlanıyor.

Böylece Rali, 15 yıl önce sürgün edilmiş Bulgar Nestor'un Meyre ve Lillah adındaki eşi ve kızının adresini buluyor ve bunlarla tanışıyor. Anne ve kız, Feysal adında bir beyin evinde köle olarak yaşıyorlar. Çok iyi bir taş ustası olan Nestor, sıkça hapisten çıkarılıp şehirde ustalık yapıyor. Nestor, Feysal'ın evinin inşaatı sırasında gördüğü Meyre'ye âşık oluyor; daha sonra da yasak aşktan bir kızları doğuyor. Buna tahammül edemeyen Feysal, Nestor'un yeniden ve bu sefer daha katı şartlarda hapse atılmasına neden oluyor.

Sürükleyici eserin ilerleyen sayfalarında; kararlı, cesur, fedakâr ve vatanperver bir delikanlı olarak canlandırılan Rali (Ali) kaleden firar etme düşüncesini planlıyor ve bunun için gerekli bütün hazırlıklar tamamlanıyor –yol için un, erzak vs. depolanıyor, Kürt kıyafetleri alınıyor. Beklenen gün gelince, bozaya mantar kırıntıları katılarak gardiyanlar uyutuluyor ve Lukan'la Nestor hapishaneden kaçırılıyor. Meyre ve Lillah da bulundukları yerden alınıyorlar ve büyük maceralar atlatılarak develerle çöl aşıyor. Bu

arada Feysal, peşine düştüğü firarilere Akdeniz kıyısında yetişiyor. Boğuşma esnasında denize düşen Feysal ve Nestor boğuluyorlar. Hikâyenin devamında, sağ kalan kahramanlar Eflak'a ulaşıyor; Lukan ve Lillah evleniyor ve o arada patlak veren Rus-Osmanlı Savaşı'na katılıyorlar.

Stefan Diçev'in son derece popüler romanında,¹⁷ Diyarbakır "acıların kalesi" (krepostta na stradanıyata)¹⁸ şeklinde nitelendiriliyor (hatta eserin birinci kısmı bu adı taşıyor) ve karanlık, kötü, siyahlara bürünmüş bir şehir olarak tasvir ediliyor.

1980'lere gelindiğinde, Bulgarlar ve Diyarbakır konusuna şair kimlikli Veselin Sariev'in de (1951-2003) ilgi gösterdiği görülüyor. 1982 ve 1984 yıllarında Diyarbakır'ı bizzat ziyaret eden Sariev, burada sürgünlerin izini sürüyor ve mahalli hafızada Bulgar mahkûmlarla ilgili hiçbir hatıra muhafaza edilmediğini tespit ediyor. Yaptığı araştırmaların ve gözlemlerin bir neticesi olarak ortaya çıkan *Diarbekir i bulgarite (Po sledite na zatoçenitsite)* (Diyarbakır ve Bulgarlar [Sürgünlerin İzinden], 1996) adlı çalışması 15 yıl sonra ikinci defa basılıyor.

Son yıllarda gazeteci kökenli arşiv araştırmacısı Nikolay Likovski'nin Diyarbakır konusuna ilgi duyduğu; sürgünlerin hatıratlarını devlet ve özel arşivlerden gün ışığına çıkarıp yayınlanmasına önemli katkı sağladığı görülüyor.

Netice itibarıyla, yaklaşık beş asır boyunca Osmanlı Devleti'nin bir unsuru olan Bulgarların kolektif hafızasında Diyarbakır, 19. yüzyılın ikinci yarısında isyan ve devrim faaliyetlerinden dolayı demirbent veya kalebent olarak sürgüne gönderilen ihtilalci ve komitacılar nedeniyle sıradan bir coğrafi mekân olmaktan çıkarak toplumsal fanteziyi tetikleyen, milli mitolojinin oluşturulmasına zengin malzeme sağlayan bir yere dönüşüyor. Sözü edilen sürece, başta edebiyat olmak üzere, öteki sanat dallarının da hizmet ettiği görülüyor.

17 Mesela, 1990'da beşinci baskı 60 bin 67 adet basılıyor.

18 Stefan Diçev, *Rali*, 1990, s. 5.

BALKANLAR'DAN DİYARBAKIR'A UZANAN İNCE YOL: MÜNFERİT VE TOPLU SÜRGÜNLER

BULGARLARIN DİYARBAKIR'LA İMTİHANI

Daha önce de belirtildiği gibi, Kırım Savaşından sonra, bilhassa 1860'ların ikinci yarısında dil, kültür, eğitim, okullaşma, süreli yayıncılık gibi alanlarda önemli gelişmeler kaydeden Bulgarların, siyasi bağımsızlık fikrini eyleme dönüştürmeye başladıkları görülüyor. Bu yıllarda, genelde Tuna kıyısındaki Romen yerleşimlerinde üslenen Bulgar devrim komiteleri sık sık karşı yakaya çeteler gönderiyor, ancak 20-30 veya birkaç yüz kişiden oluşan ve Tuna'yı geçtikten sonra Bulgar milletin kendilerine katılarak destek sağlayacağını umut eden ihtilalcilerin beklentileri boşa çıkıyor ve Osmanlı kolluk kuvvetleriyle girilen ilk çarpışmada bu çeteler dağıtılıyor.

İsyanlarda yer alan devrimcileri ve bunların yardımcılarını Osmanlı idaresi Diyarbakır'a (veya Anadolu'nun başka kale şehirlerine) sürgün ediyor. Mahkûmlar İstanbul üzerinden denizyoluyla Samsun'a, buradan da Amasya, Tokat, Sivas ve Harput güzergâhı izlenerek Diyarbakır'a ulaşıyorlar. (Öteki güzergâh da Marmara, Ege, Akdeniz yoluyla İskenderun, Halep, Urfa, Birecik, Siverek ve Diyarbakır.)

Peki, ama Bulgarlar ilk olarak Diyarbakır'la ne zaman tanışıyorlar? Bu sorunun şimdilik net bir cevabı olmadığı, sadece sözlü anlatıma dayalı bazı tahminlerin öne sürüldüğü görülüyor.

Petko Slaveykov, yukarıda adı geçen dergideki yazısında, Zıştovi sürgünlerinden duyduklarına dayanarak Diyarbakır'ın, daha eski zamanlardan beri Bulgar siyasi mahkûmların sürgün edildiği bir yer olduğunu belirtiyor. Delil olarak da, son sürgünlerin şehirdeki Mar Kosmas Kilisesi'nde buldukları 200 veya 300 yıllık ve bazı yapraklarında çeşitli isimlerin not edildiği Bulgarca bir elyazmasını öne sürüyor. Buradan hareketle, her ne kadar somut

1 Bulgarca kaynaklarda ibadethane tam adıyla geçiyor: Aziz Kosmas ve Aziz Damianos Kilisesi.

bir not veya efsane anlatısı olmasa da, bir zamanlar bir Bulgar papazın veya piskoposun Diyarbakır'a sürülmüş olabileceği tahmin ediliyor.²

Gene aynı yazıda, Diyarbakır'da yaşlı kişilerin, vakti zamanında Fili-be diyarından bazı Bulgarların ticari gayeyle şehre geldiklerini anlattıkları aktarılıyor, ancak burada ne sattıkları veya ne satın aldıkları hatırlanmıyor.³

Kendisi de bir Diyarbakır sürgünü olan Stoyan Zaimov'a göre, Dicle kıyısındaki şehre 1786'da bir Bulgar papaz sürgün ediliyor; bunun delili olarak da, kapağında Bulgarca notlarla Rum kilisesine bıraktığı Yunanca bir İncil gösteriliyor. Gene aynı yazar, 19. yüzyıl başlarından itibaren, sadrazamların Diyarbakır Kalesi'ni bir siyasi sürgün yeri olarak belirlediğini iddia ediyor: "Rumeli'de gayrimüslim tebaanın Osmanlı boyunduruğundan kurtulmaya kalkışmasıyla birlikte; tek günahları memleketlerinde adalet ve nizam istemek olan Rum, Boşnak, Sırp ve Bulgar vatanperverler buraya sürgün edilmişler."⁴

Sonraki yıllarda sürülen bir Bulgar, yerli yaşlı insanlardan duyduğundan hareketle, Babıâli'nin 1858'den itibaren Diyarbakır'a sürgün göndermeye başladığını; ilk mahkûmların da Vidin ve Belogradçik diyarından olduklarını not ediyor.⁵

Başka bir notta da, "Vidin civarından sürgün edilen Ulahlar da vardı; bunlar Paşa Petko İsyanı'ndan dolayı sürülmüşlerdi. Bizzat Paşa Petko da oraya sürgün edilmiş, ama biz oraya ulaştığımızda (1868) artık vefat etmişti"⁶ diye belirtiliyor.

Bir başka kaynakta da, "Diyarbakır hapisanesinde Paşa Petko hadisesinden ötürü hüküm giyen çeşitli kasabalardan arkadaşlar bulduk; biz onları gene orada bıraktık"⁷ diye vurgulanıyor.

Buradan hareketle, Diyarbakır'a sürülen ilk Bulgarların, 29 Mayıs 1850'de, günümüzde kuzeybatı Bulgaristan'da bulunan Vidin, Belogradçik, Kula, Lom kazalarını kapsayan ve Paşa Petko hadisesi olarak da bilinen bir

2 Petko Slaveykov, bu ruhbanın, payitaht Tırnova'nın fethinden sonra (1393) sürgüne gönderilen son Bulgar patriği Evtimiy olabileceği tahmininde bulunuyor (Petko Slaveykov, Diarbekir, *Çitalişte*, 1872, s. 275).

3 Petko Slaveykov, a.g.e., s. 270.

4 Stoyan Zaimov, Diarbekir, *Nadejda*, 3, s. 155, 1903.

5 İliya Monev, Spomeni, s. 398 // Georgi Pophristov, *Sviştov v minaloto*, 1936.

6 Nikolay Likovski, "Diarbekirski spomeni i avtobiografični belejki na Ivanitsa Angelov Ivanov ot Sviştov (1847-1938)", *Izvestiya na Dirjavnite arhivi*, 32, 1986, s. 420.

7 Yanko Mançev, Spomeni, s. 375 // Georgi Pophristov, *Sviştov v minaloto*, 1936.

isyan bağlamında hüküm giydikleri neticesine varılıyor. Bulgarca kaynaklarda, sözü edilen isyan hareketinin toprak ağalığına karşı bir başkaldırı olduğu öne sürülüyor. Hazırlık merkezi Rakovitsa (Rakofça) Manastırı, liderleri Tsolo Todorov, İvan Kulin ve Petko Marinov (Paşa Petko) olan bu isyana, yukarıda zikredilen kazalardan 16 bin civarında köylü katılıyor. Sırbistan'dan yardım geleceğine güvenen asilerin beklenti ve umutları boşa çıkıyor; liderlerin askeri tecrübeden yoksun olmaları ve silahsız oluşları nedeniyle isyan bozguna uğrattılıyor. Asilerin bir kısmı Sırbistan'a geçerken, liderleri tutuklanıp mahkûm ediliyor; içlerinden bazıları, aynı bölgede kalmalarının sakıncalı olacağı düşüncesiyle daha sonra sürgüne gönderiliyor.⁸

1861'de Paşa Petko'nun, Rus konsolosuyla birlikte bölgeyi köy köy dolaşması, hayvan ve toprak verileceği vaadiyle Bulgar köylüleri Rusya'ya göçe teşvik etmesi⁹ bu sakıncanın temelini oluşturuyor.

İsyanda yer alan ve daha sonra tutuklanıp Diyarbakır'a sürülen bu kişilerden günümüze herhangi bir tanıklık ulaşmadığından; bunlar hakkında, ancak daha sonraki yıllarda aynı şehre sürülen Bulgarlardan elde edilen bilgi kırıntıları bulunuyor.¹⁰ Bu bilgilere göre, asilerin lideri Paşa Petko 1863'te vefat ediyor ve Mar Kosmas Kilisesi avlusuna defnediliyor.

8 "1276 (1859/60) Hicri yılında gene Vidin'de ciddi bir isyan hareketi baş gösterdi. Kaptan Petko adında bir şaki, Bulgarları tahrik ve ifsad ederek isyana kaldırmak istedi. Kendisine "paşalık" unvanı veren bu adam, yanına sekiz-on bin "sebük-mağzan" Bulgar toplayarak, bunları bir "ordu hey'etine" getirdikten sonra Vidin üzerine yürüdü. Petko, asilerin başında olduğu halde, zapt etmek istediği Vidin'e üç saat mesafede bulunan Hırsız Çeşmesi denilen yere yaklaştığı sırada, üzerine sevk edilen Osmanlı askerinin "satvetine" dayanamayarak avenesiyle dağılıp firar etti. Bilahare, Said Paşa'nın valiliği sırasında ele geçirilen Kaptan Petko, prangaya vurularak Vidin'e hapsedilir. Daha sonra 1863 yılı başlarında, Süleyman Paşa'nın Vidin valiliği esnasında burada bulunmasının sakıncalı olacağı düşüncesiyle süresiz kal'abend olarak Diyarbakır'e nakledildi." (M. Hüdayi Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, 1992, s. 137.)

9 Veselin Sariev, a.g.e., s. 231; 1860'lı yıllarda Rus konsolosunun bu yöndeki faaliyetleriyle ilgili, bkz.: *Rusiya i bulgarskoto natsionalno-osvoboditelno dvizhenie (1856-1876)*, c. I-II, Sofya, 1987.

10 "Diyarbakır'da eski sürgünler de bulduk; hatırladığımız kadarıyla bunlar dokuz kişiydi; iki papaz kardeş, Vidin köylerinden iki Ulah, bir Tırnovalı, bir Rusçuklu, bir Tatarpazarcıklı, bir Eski Cumalı ve bir Filibeli. Bu bedbahtlar affedilmeyi ve kurtulmayı umut ediyorlardı; hatta 1867'de İstanbul'dan Rusçuk'ta Midhat Paşa'ya serbest bırakılıp bırakılmamaları sorulmuş; paşa da, "Ben buradaki isyanın önüne geçemiyorum, siz kalkmış Diyarbakır'dakilerini affetmek istiyorsunuz" diye itiraz ederek serbest bırakılmalarına mani olmuş. Bu yetmezmiş gibi, biz Ziştovililer affedilip serbest bırakılırken, 1862 ve 1864 sürgünleri orada kaldılar; aralarında sağ kalan iki-üç kişi ta Ayastefanos Anlaşmasıyla serbest bırakıldılar. Eski sürgünler iki kuruş yevmiye alıyorlardı." (İvanitsa Ivanov, s. 421); "Vidin (Paşa Petko) hadisesinden, 8 Haziran 1860 (aynen) yılında müebbet sürgün edilen Gradsko köyünden Stoyan İvkov ve İvan Markov dedeler." (Tone Krayčov, *Diarbekirski dnevnik i spomeni*, 1989, s. 88).

Vidin Gradsko'dan, Belogradçik İsyanından 1859'da müebbet sürgün cezasına çarptırılan Paşa Petko'nun avanesinden Stoyan İvkov'u da 27'sinde (Şubat 1878) toprağa verdim. Stoyan Dede cesur adamdı, ama artık yaşlanmıştı; 80'e merdiven dayamıştı.¹¹

Görüldüğü gibi, 1850'lerde baş gösteren Paşa Petko hadisesinden dolayı Diyarbakır'a sürgün edilme yılıyla ilgili farklı tarihler belirtilse de, bu sürgün için 1862 sonu veya 1863 başının en gerçekçi tarih olduğu anlaşılıyor.

Niçin Diyarbakır'ın sürgün yeri seçilmiş olduğu hususunu, Zaimov, üç sebebe bağlıyor: Şehrin Anadolu'nun derinliklerinde, çok ücra bir yerde bulunması, buradan firar etmenin neredeyse imkânsız olması ve sürgünlerin çoğunun yolda yorgunluktan telef olmaları.¹²

Gerek Bulgar sürgünlerin metinlerinde, gerekse resmi evrakta demirbent ve kalebent olarak ikiye ayrılan ceza şekillerini Stoyan Zaimov'un biraz daha açtığı ve şöyle sınıflandırdığı görülüyor: "prangalı olanlar iç kalede yarı serbest; prangasız olanlar daima şehirde, dış kalede olanlar da var, bunlar yerli bir kişinin kefaletiyle şehir ve civarında daima serbestler."¹³

Kabahatleri kurulu devlet nizamına karşı gelmek olan bu fikri ve siyasi sürgünlerin nasıl sınıflandırılması gerekiyor? *Diyarbakır Sürgünleri* adlı hacimli çalışmasında Stefan Karakostov'un, başlıkta çizilen çerçevenin dışına çıktığı, daha eski zamanlarda ve başka yerlere yapılan sürgün hadiselerini de kapsadığı görülüyor. Bundan dolayı konunun *İlk Sürgünler, Çeteler Dönemi; Levski'nin Yandaşı Olan Sürgünler, Bulgar Gizli İhtilal Komitesi ve Levski'nin Yakalanmasından Sonra Sürgünler, İsyanlardan Sonra Sürgünler ve Son Sürgünler* gibi başlıklar altında toplandığı ve sınıflandırıldığı dikkat çekiyor.¹⁴

Diyarbakır sürgünlüğünün üç aşamadan geçtiğini kabul eden Vese- lin Sariev, *Diarbekir i bulgarite* (Diyarbakır ve Bulgarlar) adlı eserinde, birinci

¹¹ Minço Kınçev, *Vidritsa*, 2002, s. 675.

¹² Stoyan Zaimov, a.g.e., s. 155.

¹³ Stoyan Zaimov, a.g.e., s. 155; 1840 tarihli Osmanlı Ceza Kanunname-i Hümayunda önce devlet memurlarının görevlerinden doğan suçlar için getirilen bir ağır ceza olan kalebentliğin, kanunun 1858 tarihli değişikliğiyle siyasi nitelikli kabahatleri de kapsadığı anlaşılıyor. Kalebentlik, hükümetin uygun gördüğü bir kale içinde ikamet mecburiyeti; prangabentlik de, ağır ceza işleyenlerin hapis cezasının mahkûmun ayaklarına zincir bağlanarak infazı şeklinde tanımlanıyor. (Daha ayrıntılı olarak bkz: Mustafa Avcı, *Osmanlı Uygulamasında İnfazı Özellik Gösteren Hapis Türleri: Kalebentlik, Kürek ve Prangabentlik*, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 1).

¹⁴ Stefan Karakostov, *Diarbekirski zatoçenitsi*, 1946, s. 560-562.

aşama olarak 1863-1867 dönemini belirliyor ve mahkûmların yarısının hayatını kaybettiği ilk kabileler buraya dahil ediliyor. İkinci aşama 1867-1872 yıllarını kapsıyor. (Ziştovi sürgünleri mahalli bürokratik engelleri aşılıyor, mücadele yoluyla birçok hak ve kazanım elde ediyorlar.) Üçüncü dönem 1872-1878 yıllarını ihtiva ediyor. Bu son dönemde Arabakonak hadisesinin gösterdiği üzere artık daha cesur ve kararlı hareket eden profesyonel ihtilalci ve komite üyeleri Diyarbakır'a getiriliyorlar.¹⁵

Konunun özüne inildiğinde, Bulgarların Diyarbakır sürgünlüğünün münferit ve toplu (kabile halinde) olarak ikiye ayrılabilceği anlaşıyor ki çalışmada da bu sınıflandırma benimseniyor. Münferit sürgünler, şahsi işlenen siyasi bir kabahat neticesinde Diyarbakır'a tek başına gönderiliyor ve orada kabile halinde gelenlere katılıyorlar. Genelde organize bir siyasi suça iştirak eden kişilerden oluşan toplu sürgünler de, toplumda çalkantı yaratan bir hadise sonucunda hüküm giyiyor ve haliyle bu kabileler Bulgar kamuoyunda çok daha büyük yankı uyandırıyor; bu sürgünler sürgün yerinde de birlikte hareket etmeyi benimsiyorlar.

MÜNFERİT SÜRGÜNLER

Üzerinde daha teferruatla durduğum toplu sürgünlere geçmeden önce, yazılı tanıklıklar ışığında münferit mahkûmlar hakkında da bilgi vermenin uygun olacağını düşünüyorum.

Münferit sürgünler arasında tanınırlık bakımından muallim, yayıncı ve şair Teodor Hrulev¹⁶ (1864) ilk sırayı alıyor. Pavel Kalyandji'nin

15 Veselin Sariev, a.g.e., s. 22.

16 1821'de Lyaskovets'de (Lâskofça) dünyaya geliyor; Aziz Petir ve Aziz Pavel Manastırı'nda tahsil görüyor. Belirli bir süre Sırbistan'da bahçıvanlık yapıyor; Sırpçayı öğrenmesi, daha sonra bu lisan-dan bir dizi çocuk kitabı tercüme etmesine ve yayınlamasına vesile oluyor. Ziştovi'ye yerleşiyor (1842); dönemin yeni tedrisat yöntemlerini benimsiyor; kıyı kasabasında kendisine geniş bir faaliyet alanı buluyor; sayıları 17'yi bulan ders, alfabe ve yardımcı kitaplarla lügatler yayınlıyor. Milletinin manevi ve siyasi mücadelesinde de yer alıyor. 1860'larda bağımsız kilise davası öne çıkınca, patrikliğe ve Unionlara karşı mücadelenin başını çekiyor. Rum papaz Grigorius'un Bulgar milletini isyana teşvik ettiği şeklindeki şikâyeti üzerine tutuklanıyor ve Rusçuk'ta mahkemeye çıkarılıyor; önde gelen hemşerilerinin kendisine arka çıkmasıyla aklanıyor. Rumların engellemelerine rağmen, Hrulev yılmadan mücadelesine devam ediyor; Rakovski'yle yakınlaşması neticesinde *Dunavski Lebed* gazetesinde Unionlara karşı yazılar kaleme alıyor. Bulgar milli kurtuluş hareketi ideoloğundan, elyazmalarının Rusya'da basılması için yardım talep ediyor (*Reçnik na bulgarskata literatura*, c. 3, 1982, s. 547-548). Union, kendi ayın biçimlerini ve dilini koruyan, ancak papanın ve Katolikliğin otoritesini kabul eden Ortodoks ve Doğu Ortodoks Hristiyanlara verilen addır.

satması için kendisine Besarabya'dan gönderdiği bazı kitaplar, Babîâlî tarafından sakıncalı bulunuyor ve bunlara el konuyor; daha sonra Hrulev tutuklanıyor ve çıkarıldığı mahkemece sürgün cezasına çarptırılıyor. Sağlığı kötü olan Bulgar muallim ve yayıncı, ailesinden ayrı kalmaya dayanamıyor ve Diyarbakır'a geldikten kısa süre sonra, 30 Ocak 1865'te hayata gözlerini yumuyor.¹⁷

Bulgar arşivlerinde Hrulev'in tutuklu bulunduğu Rusçuk'tan eşine ve bazı akrabalarına yazdığı kısa ve daha çok o sıradaki durumuyla ilgili bilgiler veren bazı mektuplar muhafaza ediliyor. Bu yazışmalardan İstanbul'dan gelecek ve bir manada onu aklayacak olan mahzarı (mazbatayı) beklediği, çocuklarına bir dizi tavsiye ve nasihatlerde bulunduğu; serbest bırakılması için girişimler yapılmasını istediği anlaşıyor.¹⁸

Hrulev'le ilgili, daha sonraki yıllarda sürgün edilen Bulgarların metinlerinde bazı notlar düştüğü görülüyor.¹⁹ Mahkûmiyetine sebep olan kitaplar hakkında, o dönemin atmosferini ve Osmanlı-Rus diplomatik münasebetlerini yansıtan ilginç yazışmalar çıkıyor karşımıza.

Pavel Kalyandji, 5 Kasım 1865'te Knez Gorçakov'a yazdığı mektupta,²⁰ Bulgaristan'a gönderdiği, Hrulev'in tutuklanmasına sebep olan el konulmuş kitapların tazmin edilmesi için Babîâlî nezdinde yardım ve destek ricasında bulunuyor.

17 "Buraya geldikten birkaç ay sonra Hrulev vefat etmiş; vefatından bir ay sonra da serbest bırakılması için emir gelmiş." (Vasil Mançev, *Spomeni. Dopiski, pisma*, 1982, s. 133.)

18 Mesela, 17 Temmuz 1864 tarihli mektupta, o gün karadan İstanbul'a hareket edeceğini bildiriyor. Beklenen mahzarın gelmemesi, bulunduğu durumu ağırlaştırıyor; serbest kalması imkânsız hale geliyor. Son anda paşanın müsaadesiyle Rusçuk'tan yola çıkması üç günlüğüne erteleniyor. Muallime olan eşi Mariola'ya ertesi gün (21 Temmuz) karadan arabayla Varna'ya, oradan da vapurla İstanbul'a götürüleceğini bildiriyor. Aynı tarihte bir akrabasına yazdığı mektupta, Varna'dan vapurla İstanbul'a geçeceğini, payitahtta birkaç gün kaldıktan sonra bir ihtimal geri dönebileceğini umuyor; aksi halde İstanbul'dan Diyarbakır'a gönderileceğini bildiriyor. Eğer İstanbul'da tanıdığı tüccar varsa, bu tüccarın payitahtta nüfuz sahibi olan Tiçleşev'a gidip davasını takip etmesi için ricada bulunmasını istiyor. 22 Temmuz'da eşine Rusçuk'tan karayoluyla bir zaptiye refakatinde yola çıkacağını; kahrılanmamasını, çünkü prangasız olduğunu yazıyor; kendisini beş-altı arkadaşı uğurlayacak, durum müsait olursa Varna'dan gene yazacak (Nikolay Likovski, *Materiali za Teodor T. Hrulev i Dimitir T. Stoyanov – zotoçenitsi v Diarbekir, Izvestiya na Dirjavnite arhivi*, 1988, 56, s. 249.)

19 Mesela, "Muallim T. Hrulev Diyarbakır hapishanesinde bizim sürgünlüğümüzden birkaç yıl önce vefat etmiş. Bu dava adamı yolculuk sırasında bitap düşmüş, buraya geldikten sonra çok geçmeden dizanteriye yakalanmış ve umutsuzluktan hayata gözlerini yummuş." (Ivanitsa Ivanov, a.g.e., s. 436.)

20 Teodor Hrulev, a.g.e., s. 253-254.

Bu kitaplar²¹ arasında Rusça çağrılar ihtiva edenlerin de bulunduğu iddia edilmesine rağmen, Babiâli'ye karşı muhtevada bir kitabın bulunmadığını temin ediyor ve kitapların Bulgar muallimler tarafından faydalı bulunduğunu vurguluyor.²²

Teodor Hrulev'in kardeşi İvan Hrulev'in 1875'te kaleme aldığı tahmin edilen bir yazıda, Bulgar milletinin, Babiâli'den değil, Fener Rum Patrikliğinden çıktığının altı çiziliyor. 20 yıllık muallim olan Hrulev'in İstanbul'dan sonraki yolculuk sırasında, bilhassa iklim şartlarından dolayı epeyce zorluk çektiği, kalenin yüksek surlarını görünce, "Nasıl yaşanır burada, ne olacak benim halim?" diye endişe ettiği vurgulanıyor:

Günlerini itaatkârlıkla geçiriyordu; bu acıları çekmesine sebep olan o kötü niyetli kalbi²³ lanetlemiyor, ama sağ salimen memleketine dönebilmesi ve burada büyük sevinçle kıymetli yavrularını kucaklamak ve hayatının geri kalan günlerini sülalesi arasında geçirmek üzere Tanrı'nın kurtuluşunu bahşetmesi için iman ve umutla sabırsızca bekliyordu. Böyle tatlı umutlarla kuşatılmışken, zaman da epeyce hızlı geçiyordu. Tanrı'ya günahlarını bağışlaması ve sevgili eşiyle kıymetli çocuklarının selameti için dua etti ve çok geçmeden hapishanede, ruhunu teslim etti. Dünya derdinden ve acısından kurtuldu; mezarı meçhuldür,²⁴ ama davası ve suçsuzluğu nesilden nesle anılmaya devam ediyor. Toprağın bol, hatıran edebi olsun, halk mazlumu!²⁵

21 Söz konusu kitaplar şunlardır: "Bulgarski bukvar" (Bulgarca Alfabe Kitabı; Belgrat, 1861, ikinci baskı); "Kratka čitanka za vzaimnito učilište" (Karşı Sınıflar İçin Kısa Okuma Kitabı; Odesa, 1861); "Drugar za detsata" (Çocuklara Arkadaş; Odesa, 1863). Kitapların gönderilme yıllarına ve adedine gelince, birinci kitaptan Mayıs 1861'de 80 adet; ikincisinden Ekim 1861'de 200 adet; üçüncüsünden Haziran 1861'de 600 adet, ayrıca 7 adet "Pravila tserkvi" (Kilise Kaideleri), 1 adet "Skrijal" (Tablet), toplam 882 adet gönderilmiştir (Teodor Hrulev, a.g.e., s. 257).

22 Rus hariciyesinin Kalyandji'nin mektubuna verdiği 7 Mart 1867 tarihli cevapta, el konan kitaplardan birinin Babiâli tarafından kabul edilmeyecek bir ifade ihtiva ettiği belirtiliyor. Rus diplomasisine göre, Hrulev ve Kalyandji'nin haksız yere kovuşturulduğu, keza mektupların masum olduğu iddialarının herhangi bir dayanağı yoktur. Kalyandji'nin Hrulev'e gönderdiği, Hrulev'in de cevaben yazdığı ve yakalanan mektuplarda kabahat unsuru ifadeler tespit edilmiş olduğundan, Rusların, Babiâli nezdinde herhangi bir girişimde bulunmayı reddettikleri görülüyor.

23 Burada, Union taraftan Dragan Tsankov'un kastedildiği düşünülüyor.

24 Minço Kınçev'in notlarında, vefat ettikten sonra Yenikapı civarında bulunan Bulgar mezarlığına gömüldüğü belirtiliyor; el yazmalarıyla dolu olan sandığı da çalınıyor (Minço Kınçev, a.g.e., s. 582).

25 Teodor Hrulev, a.g.e., s. 258-261.

İbrail'de kardeşi tarafından, ölümünden yaklaşık on yıl sonra kaleme alınan yazıdaki bilgilerin, Hrlev'in ailesine ve yakınlarına yolladığı mektuplara dayanılarak aktarıldığını düşünüyorum. Münferit Diyarbakır sürgünleri arasında Hristo Arşinkov²⁶ (1865), Tanyo Stoyanov²⁷ (1874), Hristo Sariev²⁸ (1875) ve Ganço Karamajdrakov²⁹ da (1878) bulunuyordu.

26 1864 yılında, Bulgarlar arasında yasak muhtevada yayınlar dağıttığı gerekçesiyle tutuklanan Hristo Arşinkov, Haziran 1865'te, süresi hakkında hiçbir kayıt olmadan Diyarbakır'a sürgüne gönderiliyor. Bu gizemli şahsiyetle ilgili bilgilerin son derece kısıtlı, öteki mahkûmların notlarında da verilerin eksik olduğu görülüyor. "Ben de sarraf Hristo Arşinkov'un yanında hademeliğe başladım. 1864 sürgünü olan bu şahıs Kazanlı bir Bulgar'dı; Tulça'da, üzerinde bazı Bulgarca çağrılarla yakalanmış. Diyarbakır'da deli numarası yapıyordu, çünkü Türkler ve Kürtler delilere saygı duyuyorlar." (Ivanitsa İvanov, a.g.e., s. 423-424). 1872 yılında serbest bırakılan ve 1 Nisan'da memleketine gitmek üzere yola çıkan Arşinkov, doğrudan Eflak'a geçiyor. 1876'da, bilinmeyen bir sebeple yeniden tek başına Diyarbakır'a geliyor; bazı görüşlere göre Lyuben Karavelov'dan mülteciler hakkında bilgiler getiriyor; başka bir yaklaşıma göre ise ajanlık yapmaya geliyor. Son olarak 1877'de Bükreş'te, Bulgaristan'a dönme hazırlığı içindeyken görülüyor.

27 28 yaşındaki Tanyo Stoyanov 10 Nisan 1874'te Diyarbakır'a getiriliyor. Doğum yeri olan İslimye'de ihtilal komitesinin faal azaları arasında yer alıyor; gizli kuryelik, infazcı, para toplayıcısı gibi görevler üstleniyor. Tam hangi eylemden dolayı cezaya çarptırıldığı bilinmediğinden, öteki sürgün Bulgarlar bu gizemli dava arkadaşlarına "Uygunsuz" adını takıyorlar. O da herkes gibi birkaç gün hapisnede kaldıktan sonra kefaletle şehre bırakılıyor (Tone Krayçov, a.g.e., s. 98). Stoyan Zaimov'dan sonra 14 Ocak 1875 yılında firar eden Tanyo Stoyanov, Diyarbakır'da sürgün Bulgarların hayatını alt üst ediyor; o ana kadar çok rahat ve kendi başına buyruk bir dönem geçiren sürgünler, firar hadisesi üzerine yeniden koğuşlara kapatılıyor ve sıkıntılı günler geçiriyorlar. Bundan dolayı hatıratlarla, kolektifi kötü duruma düşürdüğünden dolayı kendisiyle ilgili olumsuz yaklaşım ve nitelendirmeler göze çarpıyor. Firarıyla ilgili başka ayrıntı bilinmeyen Tanyo Stoyanov, 1876'da Romanya'da oluşturduğu bir çeteyle Tuna'yı geçiyor ve 27 Mayıs'ta Araplar (Aprilovo) köyü yakınlarında bir çatışmada öldürülüyor (Veselin Sariev, a.g.e., s. 221).

28 1838'de Kalofer Kasabası'nda dünyaya gelen Hristo Sariev, Fransız *Minerva* vapurunda bahriye olduğu sırada (1866-1869), Gizli Merkez İhtilal Komitesinin kuryeliğini yapıyor; ayrıca, Beylerbeyi Sarayı avlusuna, komitenin, dualistik monarşi kurulması hususundaki muhtırasını atıyor (1867). (Muhtıra hadisesiyle ilgili daha ayrıntılı olarak bkz: M. Türker Acaroğlu, "Bükreş'teki Gizli Bulgar İhtilal Merkez Komitesinin Sultan Abdülaziz'e Gönderdiği İlginc İki Muhtıra (1867-68)," s. 68-88 // *Bulgaristan Türkleri Üzerine Araştırmalar*, I, 2007). Sariev İstanbul'da bulunduğu bir sırada tutuklanıyor ve yedi yıla mahkûm oluyor; beş buçuk yıl İstanbul hapishanesinde kaldıktan sonra Diyarbakır'a sürgün cezasına çarptırılıyor ve 23 Mart 1875'te buraya getiriliyor. 1877'de cezasını tamamladıktan sonra serbest bırakılıyor.

29 Diyarbakır'a getirilen son sürgün olan Ganço Karamajdrakov'la ilgili ancak öteki tanıkların notlarından bazı bilgilere ulaşıyor. Rusçuk İhtilal Komitesi üyesi olan Karamajdrakov, demiryolları komiseri Tefvik Bey'in sekreterliğini yapmaktadır. 93 Harbi (1877-78) sırasında Rusçuklu gençleri Rus ordusuna katılmaya kıskırttığı için tutuklanıyor ve İstanbul hapishanesinden sonra Diyarbakır'a naklediliyor. "8 Ocak 1878'de Rusçuk'tan Ganço getirildi; demiryollarında kondüktörmüş. Genç, yakışıklı, 30 yaşlarında, okumuş. Fransızca ve Türkçe biliyor, askeri kıyafetle geldi, bir sandık Fransızca kitap ve İstanbul'dan Türkçe gazeteler getirdi. Buraya geldiğinde has-taydı ve iyileşemedi. 13'ünde toprağa verdik; gitti zavallı, bin Bulgar'a değerdi." (Minço Kınçev, a.g.e., s. 675).

1860'lı-1870'li yıllar arasında çeşitli cürümlerden, ama ağırlıkla ihtilalci faaliyetlerinden dolayı Diyarbakır'da kalebent veya prangabentliğe mahkûm edilen Bulgarların hatırat veya mektuplarından, o yıllarda Dicle kıyısındaki şehre başka milletlerden şahısların da sürgüne gönderildiğine tanık olunuyor.³⁰

TOPLU SÜRGÜNLER

Hacı Stavri (Tırnova) Hadisesi Sürgünleri (1862)

1860'ların başlarından itibaren Bulgar milli şuurunun kabardığı ve manevi ve siyasi bağımsızlık umutlarının yeşerdiği gözleniyor. Kendisini halk voyvodası ilan eden Georgi Rakovski, 1 Ağustos 1862'de yüksek sesle "Bizim istiklalimiz bize bağlı" diye haykırıyor.

Bu arada, 1861'de Sırp Knezi Mihail Obrenoviç (1860-1868) tahtını sağlamlaştırma ve milleti nezdinde itibar kazanma arzusuyla, Osmanlı askerini Sırp Emeti sınırlarından çıkarmak için Türklere karşı savaş açma kararı alıyor; fikir, ciddi şekilde hariciye vekili İliya Garaşanin tarafından da benimseniyor. Tasarlanan savaş daha başarılı kılmak için, çerçevenin genişletilmesi düşünülüyor; bu amaçla Yunanistan ve Karadağ'la askeri anlaşma imzalamaya çalışılıyor, aynı zamanda da Balkan Yarımadası'nda boyunduruk altındaki milletlerin Osmanlıya karşı ortak bir isyanı için propagandalar başlatılıyor.³¹ Sırbistan Osmanlı Devleti'ne savaş ilan eder etmez isyan kıvılcımının, alevlenmesi öngörülüyor.

30 Bu şahıslar arasından en çok Sırp asıllı İvan Miloslavleviç'ten söz edildiği görülüyor. 1867 Zistovi hadisesinden, İstanbul'dan yola çıkan ikinci kafiyeyle dahil edildiği anlaşıyor. Köprülülük'ten olduğu ve geçimsizlik neticesinde ailesini terk ederek geldiği Rusçuk meyhanelerinde kafayı bulunca dönemin Tuna Valisi Midhat Paşa'yı öldüreceğini sayıklaması üzerine tutuklandığı, İstanbul hapishanesinde yattığı ve Diyarbakır'a gönderildiği bilgisi veriliyor. Bu maceraperest kişinin şehirde serbest bırakılmasından sonra Diyarbakır'da bir Süryani papazın kızıyla evlendiği, yorgan ve döşek dikilen bir dükkân açtığı anlaşıyor. Ailesiyle kaplıcaya gitme bahanesiyle Ekim 1874'te şehirden firar ediyor. Sırbistan'a giderken Rusya ve Kalas'tan geçtiği biliniyor; Lofçalı Onbaşı Ali hakkında 6 Temmuz 1874 tarihli *Nezavisimost* (Bağımsızlık) gazetesinde, kendini Protestan olarak niteleyen bir tarikata mensup olduğu ve peygambere küfrettiği yazılıyor. Bundan dolayı Diyarbakır'a sürgün ediliyor; bir müddet Stanço Popnikolov'un kahvehanesinde hademelik yapıyor; Rum Patrikliğine karşı gelen Kudüslü zengin Mihail, 1 Ekim 1873'te Diyarbakır'a geliyor (Veselin Sariev, a.g.e., s. 227-228).

31 Ayşe Özkan, *Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı* (1830-1878), 2011, s. 216.

Bu planda Garaşanin, ısrarla bağımsızlık arayışında bulunan Bulgarları ilk sırada göz önünde tutuyor ve o yıllarda Belgrat'a gelen ve Novi Sad'da *Dunavski Lebed* (Tuna Kuğusu) gazetesini çıkaran Georgi Rakovski'yle³² görüşüyor; Babiâli'yle yapılacak mücadelenin ana hedefinin Bulgar milletinin kurtarılması olduğundan, Bulgarların da bu mücadelede aktif şekilde yer almaları gerektiğini söylüyor. Şöyle ki, Rakovski Belgrat'ta Bulgar gönüllülerinden bir lejyon oluşturacak; lejyon, Bulgaristan'a geçmeye hazırlanan düzenli Sırp ordusuna katılacak ve ordu desteğiyle Bulgarlar Osmanlı Devleti egemenliğinden kurtarılacak; aynı zamanda Bulgaristan'da kitlesel ayaklanma başlatılacak ve böylece girişimin daha büyük bir başarı elde etmesi sağlanacak.

Ünlü Bulgar tarihçi Vasil Zlatarski'ye göre, Rakovski, iyi hazırlanmış bu zokayı yutuyor;³³ ardından da, oradaki Bulgarlara Sırp hükümetinin verdiği güvenceyi duyurmak ve tasarlanan proje için gönüllüler lejyonunu oluşturmak için Eflak'a geçiyor. Eflak'taki Bulgar çevrelerinde söz konusu haber ve gelişmeler süratle yayılıyor; kurtuluş anının nihayet geldiği düşüncesiyle Belgrat'ta Rakovski'nin etrafında gönüllüler toplanıyor; kendisi de, Sırp nazırla yapılan anlaşma çerçevesinde, Bulgaristan'da isyan başlatılması fikrine sıkı sıkıya sarılıyor.

1862'nin ilkbaharında Kırım Savaşında Rus ordusunda gönüllü yüzbaşı olan İslimyeli Hacı Stavri Koynov ve Yambol doğumlu Nikola Paskalev Belgrat'tan Tırnova'ya geliyorlar; daha önceleri İbrail'de ticaretle uğraşan bu iki kişi o sırada Sırp payitahtında şekillenen Bulgar lejyonunda yer alıyorlar. Rakovski'nin özellikle gönderdiği bu iki eylemci, Belgrat'a, Sırp subayların eğittiği 15 bin Bulgar gönüllünün toplandığını ve Sırp hükümetinin artık elde silahla Bulgarların kurtuluşu için savaşmaya hazır olduğunu, o yüzden Bulgar ahalinin de bu davaya topyekûn bir isyanla sahip çıkması gerektiğini duyuruyorlar.³⁴

32 19. yüzyıl Bulgar tarihinin en ateşli, eylemci, milli mitolojinin insanüstü öğelerle bezediği bu şahsiyetin hayatı ve faaliyetleriyle ilgili, bkz: Hüseyin Mevsim, "Uyanış Çağı Bulgar Edebiyatında Romantik Bir Eser: Georgi Rakovski'nin *Orman Yolcusu* ("Gorski ptnik") Poeması," s. 171-180 // *Batı Kültür ve Edebiyatlarında Romantizm*, 2014.

33 Vasil Zlatarski, Çetiri pisma ot Diarbekir, s. 189-190 // *Sbornik v čest na Plovdivskiya mitropolit Maksim*, 1930.

34 İsyançıların silahlanması konusunda Pandeli Kisimov hatıralarında şunları yazıyor: "Hakikati söylemek gerekirse, bu girişime isyan demek için bin şahit lazımdı; ciddiyetten uzak, hesabı kitabı yapılmamış acemi işi. Katılımcılar tamamen genç çocuklardı. Belgrat'tan gönderilen 40 yaşlarındaki Voyvo-

Tecrübesiz ve acemi gençler kendilerini isyan fikrine adeta kaptırıyorlar; hazırlık süratle, ama hiçbir tedbir almadan yapılıyor; daha yaşlılar ise temkinli olunmasını ve isyanın, Sırbistan Osmanlıya savaş ilan ettikten ve Bulgar topraklarına girdikten sonra başlatılmasını salık veriyorlar. Ancak bu sağduyulu ikazlar işe yaramıyor, kimseye dinletilemiyor.³⁵

Gerçekten de, 14 Haziran 1862'de, hadiseden haberdar olan Papaz Yoasaf'ın bilgisi dahilinde Leskofça Aziz Petir ve Aziz Pavel Manastırı konusunda toplanılıyor. Ertesi gece bayrak açılıyor ve Hacı Stavri 70-76 (veya 150) kişiden ibaret Tırnova grubunu, Leskofça Manastırı ve Kapinovo Aziz Nikola Manastırı üzerinden Gabrova, Dryanova, Tryavna kasabaları ve civar köylerden gelecek isyancılarla birleşmek üzere ihtilal marşları söyleterek Kocabalkan'a götürüyor. Papaz Yoasaf da yürüyüşçülere gece karanlığında yol göstermek amacıyla elinde bayrakla bu gruba katılıyor, bir süre sonra da ibadethaneye dönüyor. Ne ki isyancılar Kapinovo Manastırı'ndan öteye gidemiyor; üç gün aralıksız yağın sağanak yağmur nedeniyle adeta manastırda mahsur kalıyorlar; bu arada, manastır bekçisi ve Pomak kavas da çeteyi ele vermesinler diye acımasızca öldürülüyorlar.

Çeteden haberdar olan Osmanlı idaresi, asilerin peşine kolluk kuvvetleri gönderiyor. Bunu öğrenen Hacı Stavri, bayraktarı Todor Boçoğlu'yla birlikte gizlice manastırdan kaçıyor; liderlerinin haince hareketini şaşkınlık içinde öğrenen gençler, onu yakalamak üzere peşine düşüyorlar, ancak gönüllü yüzbaşı karanlıkta izini kaybettiriyor. Hayal kırıklığı ve hüsrana uğrayan asiler, silahları ormana saklayarak hiçbir şey olmamış gibi pişkince Tırnova'ya dönüyorlar; civar yerlerden olanlar da dağlara dağılıyor ve kolluk kuvvetlerince kolaylıkla yakalanıyorlar. Ele geçirilen asiler yargı-

da Hacı Stavri Tırnova'ya geldiğinde, ben kendimi bu teşkilatta fazlalık hissettim; bu işlerde tamamen beceriksiz olduğum bir yana, elimden geldiğince mali yardımda bulunmakla yetinecektim. (...) Gençler abacı dükkânımıza yol için gerekli kuşak, çarık vs. almaya geliyorlardı. Gözlerinden, "Biliyor musun bunlar niçin lazım bize?" sualini okuyordum; onlar da benim gözlerimden iyi temenniler ihtiva eden cevabımı okuyorlardı (Stefan Karakostov, a.g.e., s. 18-19).

35 "Belgrat'ın bombardımana tutulduğu ve sokaklarda Sırlar ve Türkler arasında kanlı çarpışmaların başladığı haberi, Haziranın (1862) ilk günlerinde yıldırım hızıyla yayıldı ve beklenen savaşın başlangıcı olarak görüldü. Öteki tarafta da, disipline alışmamış ateşli yeniyetmelerin eylemleri meşum bir aceleciliğe sebep oldu. Kaybedilecek bir an bile yoktu, gençlerin dikkatsizliği davayı tehlikeye atıyordu; gönüllü Yüzbaşı Hacı Stavri ertelemeyi duymak dahi istemiyordu." (Pandeli Kisimov, *İstoričeski raboti, moite spomeni*, IV, 1903).

lama sürecinden sonra Diyarbakır'a sürgüne mahkûm ediliyorlar. Böylece, Bulgarların bunca umut bağladığı hadise hüsrarla neticeleniyor.³⁶

Tırnova Mutasarrıfı Hasan Tahsin Paşa'nın bütün isyancıların tutuklanması talimatını vermesi üzerine, saklanamayan veya sınırdan kaçamayanların çoğu (38 kişi) tutuklanıyorlar. Bunların arasında bulunan Leskofça Manastırı papazları Yoasaf ve Teodosiy adındaki iki kardeş de Temmuz 1862'de İstanbul üzerinden Diyarbakır'a müebbet hükümlü olarak gönderiliyorlar. İki kardeşin, memleketlerinde çeşitli şahıs ve mercilere genellikle yardım ve destek talebi için yazdıkları onlarca mektuptan günümüze sadece dördü ulaşüyor; kendileri hakkında diğer sürgünlerin kaleme aldığı metinlerden ayrıca bilgi sahibi olunuyor.

Muhafaza edilen 8 Mayıs 1864 tarihli ilk mektup, o zaman Tırnova Bulgar mektebinde muallim olan Nikola Zlatarski'ye gönderiliyor:

Birader, bugüne bugün Diyarbakır zindanındayız, ayaklarımız da prangalı; bugüne kadar bizimki gibi bir sürgün ne duyuldu ne görüldü; burası İstanbul hapishanesinden daha beter, çünkü hiçbir yardım ve hiç kimseden merhamet yok ki hiç değilse şehre, kiliseye dua etmeye çıkalım. Ne olur, biz zavallı bedbahtları unutmayın ve eğer mümkünse, padişah hazretlerine bizi karanlık zindandan çıkarması için yalvarın.³⁷

Yine Zlatarski'ye gönderilen 3 Eylül 1865 tarihli mektupta da tekrar yardım talebinde bulunuluyor; padişahın af dilenmesi ve cezaların hiç değilse İstanbul'da, olmazsa Diyarbakır'da şehirde çekilmesi isteniyor:

36 Hacı Stavri hadisesinin Osmanlı arşiv belgelerine yansımaları M. H. Şentürk'ten naklediyorum: "Bu defa 1862 Temmuzunda Tırnova Kazası'nın Gabrova Balkanı'nda toplanan asiler, bu bölgedeki Bulgar köylerini ayaklandırmak için hazırlıklara başladı. Bunların arasında Gabrova mektebinin hocası Daskal Nikola ile bir de Bulgar papazı bulunuyordu. Reisleri ise bir müddet Sırbistan'da ikamet ettikten sonra Tırnova'ya gelmiş olan Hacı Stavri adında İslimiyeli bir şaki idi. Bu haydutlar, Balkanlar'da köy köy dolaşip, kendilerine ilhak etmek üzere Bulgarları ifsat etmeğe çalışsalar da, uğradıkları köylerde hiçbir Bulgar kendilerine katılmadı. Bu esnada, tahkik-i ahval memuriyeti mahsusasıyla Tırnova havalisine tayin olunan Mehmet Sabri Efendi (Paşa), bu faaliyetleri haber alıp Gabrova'ya geçti. Burada, askeri kuvvetler karşısında perişan olan asilerden birkaçı ve bu arada, yukarıda bahsedilen papaz da yakalandı. Fakat diğerleri, reisleri Hacı Stavri ile birlikte Eflak'a kaçmayı başardı. Yakalananlar da, gerekli muhakeme ve sorgulamaları yapılmak üzere İstanbul'a götürüldüler." (M. Hüdaî Şentürk, a.g.e., s. 141-142).

37 Vasil Zlatarski, a.g.e., s. 194.

Biraz paramız vardı, ama kötü niyetli bir Rum, paramızın beylik (vergisi) için alınacağını söyledi; biz de muhafaza için ona teslim ettik, lazım olduğunda azar azar versin diye. Ne ki bu Rum kayıplara karıştı; çok büyük dardayız, sadaka toplayarak yardım ediniz.³⁸

Üçüncü mektup Lofça Metropolit İlarion'a gönderiliyor; o da, cemaatin incelemesi ve yardım etme imkânının olup olmadığını değerlendirmesi için mektubu sınıf muallimi Zlatarski'ye yönlendiriyor:

Sekiz senedir bu kötü yazgının altında eziliyoruz; kıymetli memleketimizden uzakta, katil ve soyguncuların arasında artık yaşlandık; gözlerimiz akıttığımız gözyaşlarından kör oldu; bedenlerimiz yaşlılık ve üzüntüden o kadar zayıf düştü ki, canlılar arasında yarı ölü gibi dolaşıyoruz. Zıstovililere avutmak için mektuplar geliyor, bize ise kimse yazmıyor.

Merhametli hükümetin hepimizi af etmesini beklerken, arkadaşlarımızdan sadece iki kişi için, bunlar da Rusçuklu Stoyan Çobanov ve Veliko Grigorov, af geldi. Tabii ki onların işini takip eden birileri vardı, o yüzden affedildiler. Kime yalvarsak, herkes sırtını dönüyor, sanki Mevla ebediyen acı çekmemizi istemiş. Ayaklarınıza kapanıyoruz, yardım edin; siz bizler için hem veli ve akraba, hem hemşeri ve kurtarıcısınız. Ecelin yakın nefesini hissediyor, hiç değilse kemiklerimizin kıymetli memleketimize götürülmesini arzu ediyoruz.³⁹

Günümüze ulaşan 12 Eylül 1872 tarihli dördüncü mektubun Tırnova kilise cemaatine gönderildiği görülüyor:

On bir yıldır öldürücü ve rutubetli koşuylardayız. 1862 senesinden sadece altı kişi kaldık –aşağıda imzası olan biz üçümüz; Vidin Gradsko'dan iki yaşlı ve Eski Cuma'dan bir kişi.⁴⁰

38 Vasil Zlatarski, a.g.e., s. 196.

39 Vasil Zlatarski, a.g.e., s. 197-198.

40 Vasil Zlatarski, a.g.e., s. 199.

Alıntılanan dört mektupta da sürgünde kalınan şehirle ilgili teferuat veya tasvire rastlanmıyor. İki papaz, gerekli girişimlerde bulunulduğu takdirde durumlarının hafifleyeceğine inanıyor; unutulmuşluktan ve sahipsizlikten yakınıyor, maddi darlığı aşmak için hemşerilerinden sadaka toplanmasını ve gönderilmesini rica ediyorlar. Başka sürgünler affedilirken kendilerinin Dicle kıyısında kalmalarıyla adaletsizliğe uğradıklarını düşünüyorlar; bu her iki papazı da kahrediyor.

Kısa da olsa, Teodosiy ve Yoasaf hakkında, başka metinlerden de bilgi ediniliyor.⁴¹

93 Harbi (1877-78) sırasında Bulgaristan'ın kurtarıldığı haberiyle aşırı heyecana kapılan Papaz Yoasaf, 20 Ocak 1878'de son nefesini veriyor. Minço Kınçev'in tanıklığına göre, ertesi gün ağabeyi Teodosiy tarafından cenazesi kenevire sarılarak kaldırılıyor; altına bir deste karaçalı diken serildikten sonra üstüne toprak atılıyor.⁴²

Manifaturacılık yapan Nikola Kiselov⁴³ ve tüccar Dimitir Stoyanov⁴⁴ da Hacı Stavri'nin başını çektiği isyanın hazırlıklarına katılıyorlar.

41 "Hapishanenin batı kapısında oda gibi bir kovukta Tırnova hadisesinden iki papaz kalıyorlardı." (Iliya Monev, a.g.e., s. 398); "1862 ve 1864 sürgünlerinden iki kardeş papaz (Teodosiy ve Yoasaf) da vardı. Bunlardan birincisi, gayet düzgün ve dindar bir ihtiyardı; çeşitli yortularda Hristiyanlar elini öpmek ve hayır duasını almak için yanına geliyorlardı. Öteki kardeş az tahsil görmüştü; bizim affımızdan ve kurtuluşumuzdan sonra orada vefat etmiş." (Ivanitsa Ivanov, a.g.e., s. 420).

42 Minço Kınçev, a.g.e., s. 675.

43 Eski Cuma'da dünyaya geliyor (1844). Ibrail, Bükreş, Odesa, Rusçuk ve Tırnova arasında kuryelik yaparken Temmuz 1862'de Rusçuk'ta Tatarpazarcıklı Stoyan'ın hanında cevap beklediği bir sırada bir yüzbaşı ve birkaç zaptiye tarafından tutuklanıyor. Beş ay sorgulandıktan sonra, itürafları neticesinde Tulça Komitesi çözülüyor, aynı yılın aralık ayında İstanbul'a gönderiliyor; burada ertesi yılın mayısına kadar hapishanede kalıyor. 1 Mayıs'ta ziyaretine gelen Dragan Tsankov 15 yıllığına Fizan'a sürgün edildiğini iletiyor. Daha sonra Tsankov'un devreye girmesiyle, Kiselov, Fizan yerine Diyarbakır'a gönderiliyor ve burada başka Bulgarlarla 8 Temmuz 1878'e kadar kalıyor. Sürgünden sonra yerleştiği Varna'da Şehir Kütüphanesinde hademelik yapıyor. 24 Ekim 1910'da hayata gözlerini yumuyor (Nikolay Likovski, Tri spomena na bulgari revolyutsioneri (Nikola Kiselov; Yasen Kamenov; Marko Yonçev), zatocenitsi v Diarbekir, *Izvestiya na Dirjavnite arhivi*, 1988, 55, s. 305-306). Kiselov'un 15 yıl kaldığı Diyarbakır hakkında yazılı bir tanıklık bırakmadığı anlaşıyor.

44 Kotel (Kazan) yakınlarındaki Jeravna'da (Başköy) dünyaya geliyor (1831); çocukluk ve ilk gençlik yılları hakkında fazla bilgiye ulaşılmıyor. 1850'lerin sonunda Besarabya'ya, 1828-1829 Rus-Osmanlı Savaşı'ndan sonra buraya yerleşen hemşerilerinin yanına gittiği düşünüyor. Daha sonra yerleştiği Tulça'da Abdülaziz'in beratıyla manifaturacılık yapıyor; bu sayede çok geçmeden zengin oluyor. Bağımsız Bulgar kilisesi mücadelesinde yer alıyor ve faaliyetlerini bütün Babadağ Kazası'na yayıyor; o kadar ki ticareti bırakarak köylülere köylerini terk etmemeleri propagandası yapıyor; Bulgarlar Fener Rum Patrikliğine tanımayarak kiliselerinin bağımsızlığını ilan ediyorlar (Dimitir Stoyanov, a.g.e., s. 263).

1861'de Tulça'da kurulan ihtilal komitesinde başkalarının yanı sıra Dimitir Stoyanov, Hristo Vilkov ve Hristo Dryankovski'nin de yer aldığı görülüyor; bunların başında da Georgi Rakovski bulunuyor. Stoyanov, Rakovski'nin çıkardığı gazete ve kitapları dağıtıyor, ayrıca onunla yazışıyor. Babıâli bu münasebetin izine düşüyor; mektupları ve kitapları arasında yasaklı yazışmalar bulunan Dimitir Stoyanov tutuklanıp yargılanıyor ve siyasi suçlu olarak Hristo Vilkov'la birlikte Diyarbakır'a sürgün ediliyor.

Ruşçuk'ta bulunduğu süre içinde Tulça Bulgar cemaati kendisine kefil oluyor; dürüst, düzgün ve kabahatsiz olduğu temin ediliyor. Bir mektubundan, 29 Haziran 1862'de sürgün edildiği, beş yıl demirbent, beş yıl kalebent kaldığı anlaşıyor. 1866'da Tulça cemaatinin müracaatı üzerine Babıâli'den şehirde serbest yaşama izni alınıyor. Valinin huzurunda kendisine ilgili irade okunuyor ve gelecekte ne yapmayı düşündüğü soruluyor. Memleketinde ticaret yaptığını, ama burada sermayesi olmadığından bir işe soyunamadığı cevabını veriyor. Valiye, memleketinde her çocuğun büyüyünceye kadar tarlada çalışma, hayvan gütmeye, araba koşma, peynir ve kaşar yapma gibi birçok işi öğrendiğini anlatıyor. Bunun üzerine valinin, "Kaşar mı? Kaşar yapmanı istiyorum"⁴⁵ dediği, ayrıca serbest bırakılması için İstanbul'a yazacağı sözünü verdiği iddia ediliyor.⁴⁶ Stoyanov kendisi için değil, o anda Diyarbakır'da sürgün 18 dava arkadaşı için talepte bulunuyor; vali de Bulgarlara tayın haricinde kanunen ikişer kuruş yevmiye ödenmesi talimatını veriyor.

Stoyanov'un Diyarbakır'dan yazdığı birkaç mektup günümüze ulaşmış yayınlanıyor.⁴⁷

22 Mart 1872'de Stoyanov, Vali İsmail Paşa'nın makamına davet ediliyor ve cezasını doldurduğundan dolayı serbest kaldığını belgeleyen sadrazam imzalı karar okunuyor; vali, evine dönünceye kadar serbestçe seyahat etmesi ve gerektiğinde kendisine kolaylık sağlanması için bir mek-

45 Bazı araştırmacılara göre, bu sayede Diyarbakır ahalisi kaşarın ne olduğunu öğreniyor (Veselin Sariev, a.g.e., s. 123).

46 Veselin Sariev, a.g.e., s. 123.

47 Anası ve yakınlarına yazdığı 27 Nisan 1867 tarihli mektupta sabırlı olmalarını; 9 Ekim 1869 tarihli mektupta da Tulçalı hemşerilerinden, serbest kalabilmesi için bazı girişimlerde bulunulmasını rica ediyor (Dimitir Stoyanov, a.g.e., s. 265-266).

tup veriyor; Stoyanov'un 27 Nisan'da yola çıktığı⁴⁸ ve haziranda Tulça'ya döndüğü anlaşıyor. Yazışmalarında adını andığı Stoyan Nedelçev de, Stoyanov'la Diyarbakır'da on yıl sürgün kalıyor.

Netice itibariyle, Tırnova ve Gabrova merkezli Hacı Stavri hadisesine başka yerlerden kişilerin de doğrudan veya dolaylı olarak katıldığı anlaşıyor. İkinci gruptaki kişiler daha çok kuryelik, yasak yayınlar dağıtma gibi nedenlerle mahkûm ediliyorlar. Bu hadiseden 16 kişi sürgün hükmü giyiyor; üç Rusçuklu sürelerini doldurmadan, diğerleri on yıllık cezalarını doldurduktan sonra af ediliyorlar; iki papaz kardeşten biri ise 93 Harbiyle serbest kalıyor.

Ziştovi Hadisesi Sürgünleri (1867)

1867 yılı başlarında Tuna kıyısındaki Ziştovi Kasabası'nda Osmanlı idaresine karşı bir isyan düzenleneceği söylentisi yayılıyor. Daha atak olan gençler, Bulgar milletinin taleplerini dile getiren bir muhtıra yayınlayan Rakovski'nin başını çektiği Bükreş İhtilal Komitesinden talimat almak üzere Ziştovi ve Bükreş arasında adeta mekik dokuyorlar; kurye başı görevini de Yordan Gergitsov üstleniyor. Erkek giysi kesimcisi olan bu genç, yemin eden⁴⁹ Ziştovililere hazırlıklarla ilgili bilgi veriyor; böylece isyan fikri sadece daha aydın ve ateşli gençler arasında değil, ama gitgide işçi, esnaf ve bahçıvan, hatta daha yaşlı vatanperverler arasında da yayılıyor.

48 Dönüş yolunda İstanbul'da görüştüğü Ekzarh Antim'e, Diyarbakır'da kalan kardeşlerinin bir dilekçesini iletiyor; İstanbul'da Bulgarca çıkan *Turtsiya* (Türkiye) gazetesinin yazdığına göre, Ekzarh Efendi dilekçeyi kabul ediyor ve gerekli merciler nezdinde "kabahatli, ama gereğinden fazla ağır cezaya çarptırılan kardeşlerimizin serbest bırakılmaları için gayret sarf edeceği" sözünü veriyor (Veselin Sariev, a.g.e., s. 123).

49 Yemin merasimi önce Yordan Gergitsov'dan başlıyor; kendisi 10 kişiyi ikna yoluyla davaya kazandırınca, her birinden bir o kadar daha arkadaşını davaya dahil etmesi ve bir alt hücre oluşturmaları isteniyor; öyle ki Yordan'ın yemin ettirdiği kişiler mahalli merkez komiteyi, bu komitenin azaları da alt komiteyi oluşturuyorlar. Böylelikle, alt komite üyeleri merkez komite üyelerini tanımıyor, sadece kendilerine yemin ettireni biliyor ve onunla ilişki kuruyorlar; teşkilatın gidişatıyla ilgili genelde geceleyin yapılan toplantılarda sadece ondan malumat ve talimat alıyorlar. "Yemin şöyle ediliyordu: Gizlice ıssız bir odaya toplanıyorduk; tüfek, piştov, yatağan, kama, kılıç gibi çeşitli silahlar haç şeklinde yere diziliyordu; komiteciler ayakta, sağ elini yukarı kaldırmış vaziyette elebaşının söylediği yemin metnini tekrar ediyorlardı. Ardından silah öpülüyor ve davamızın başarısı için isyancı temennilerle birbirimizle kucaklaşıyorduk. Talimatlarda öyle bir nokta vardı ki, eğer dava açığa çıkar ve komiteci idare tarafından yakalanırsa, hemen yutması için zehir temin etmesi lazımdı; zehir giysisinde dilili olacaktı (Ivanitsa Ivanov, a.g.e., s. 410-411).

Nisan ve mayıs aylarına gelindiğinde, kasabadaki ihtilal hazırlığı hız kazanıyor; Filip Totyo adındaki isyancının bir çeteyle her an karşı kıyıdaki Zimnič'ten Zıştovi'ye geçmesi beklendiği için, silah ve fişek tedarikiyle, kurşun dökmekle zaman geçiriliyor.

Hummalı isyan hazırlığı faaliyetleri ve o günlerin atmosferi hakkın-da komitenin aktif üyesi ve bir alt hücrenin lideri olan İvanitsa İvanov'un Balkanlar'da milliyetçilik ve isyancılık sürecinin seyri bakımından son derece kıymetli ayrıntılar ihtiva eden hatıratından uzunca bir alıntı yapıyorum:

Hepimizi sanki bir körlük tuttu; basiretimiz bağlandı; gün ortasında, alenen Arnavut silah tüccarlarından tüfek ve piştov satın alıyorduk; ayrıca, yortu günlerinde Rusya'dan göç eden Müslüman silah ustası Çeçenlerden piştov almak için atla kasaba yakınlarındaki Deli Süle (Dragomirovo) Köyü'ne gidiyorduk; akşamları da, kurşun dökmek için hücre arkadaşım İliya Galçanov'un izbesinde toplanıyorduk. Burada harlı bir ateş yaktıktan sonra kurşun dökme kalıplarımızı çıkarıyor ve tiranimızla savaşılabileceğimiz düşüncesinin verdiği heyecan ve şevkle, bütün gece şarap içiyor ve tuzla ceviz yiyorduk.

Neylersin, acemi aklı işte! Ha, bu arada çulsuz bir Türk çıkıp "Höyt!" dese, altımıza edecektik.

Yetmedi, bir bayram günü, iki mahallenin daha önde gelen komite üyeleri kasaba dışındaki Azize Meryemana Manastırı'nda bir ziyafette toplandık. Yemek için kuzu çevirmesi, yeşil soğan ve peynir vardı. Manastır ruhbanı soframızı kutsadı; içimizi saran coşku, tasvir edilecek gibi değildi; ziyafet daha çok birbirimizi tanımak, nasıl mücadele edileceğini belirlemek ve savaş alanında zorluklara nasıl katlanılabileceğini anlatmak için düzenlenmişti. Bu sofralarda hepimiz birbirimize, "Bak, o da komite azasıymış, meğer daha önce bunu bilmiyormuşuz" şaşkınlığıyla bakıyorduk.

Manastır dönüşü, "Rüzgâr uğulduyor, Kocabalkan inliyor, / at sırtında yalnız bir kahraman, / "Hepiniz silaha sarılın!" diye sesleniyor kardeşlerine boruyla" ve "Nerede kaldın, ey sadık halk sevgisi"⁵⁰

⁵⁰ Bulgar şair Dobri Çintulov'un (1823-1886) marş olarak söylenen iki şiiri.

marşlarını söylüyorduk. Bütün bunları idare görüyor ve takip ediyormuş, ama anlaşılan o ki Türkler insafla ve hoşgörüyle, boyumunun ölçüsünü almamız için daha mühim bir hadise çıkarmamızı ve bir kabahat işlememizi bekliyorlarmış.

Bu tavrımızdan dolayı ebeveynlerimiz adeta çılgına dönmüştü; analarımız bu meraktan vazgeçmemiz için yalvarıyor; Türklerin çok olduğunu ve sadece İvan Dede'nin⁵¹ onların hakkından gelebileceği konusunda bizi ikna etmeye çalışıyorlardı. Ancak biz oralı olmuyorduk, hatta savaş şartlarına hazırlıklı olmak için geceleri çayırarda döşek ve örtü olmadan yatmaya başladık.⁵²

Mayıs ayı sonuna doğru bazı komitecilerin kasaba yakınlarındaki bağlara silah sevkiyatıyla vazifelendirildikleri anlaşıyor. İdare suskunca bütün bu faaliyetleri izliyor, ama gerekli tedbirleri de alıyor –devriyeler nakledilen tüfekleri yakaladığı halde sakın bir şekilde bu işin nasıl bir seyr alacağı bekleniyor.⁵³

Silah sevkiyatını yapan Penyo Orhaev'in tutuklanmasının üzerinden çok geçmeden, Filip Totyo başkanlığındaki eşkiya çetesi, ikmal yapmak ve uygun zaman kollamak üzere adada beklemeye başlıyor.⁵⁴ Ertesi gün adaya üç kişi daha gelip, kendilerine yiyecek maddeleri, tütün ve içki (rakı) getiriyor. Adada iki gece kalan çete, 27 Mayıs pazartesi akşamı oradan ayrılarak, Zıştovi kasabasına bir buçuk saat mesafedeki Tekfur Köyü'ne yakın Zıştovi bağlığının altında bir koruya geliyor. Burada hayvanları otlatmakta olan sekiz-on yaşlarında üçü Türk, ikisi Çerkez beş Müslüman çocuğuna rastlıyorlar. Filip Totyo ve arkadaşları, evvela bunları bağlayıp sopalarla bir müddet dövdükten sonra, çalılıkların arasına bırakıyorlar; ertesi gün Zıştovi Komite-sinden bunun haberini alan 50'ye yakın genç yiyecek ve içki götürmek, çeteye

51 İvan Dede, Bulgarların Rusya'ya ve Ruslara verdiği ad.

52 Ivanitsa Ivanov, a.g.e., s. 411-412.

53 "İdarenin aldığı tedbirleri gören ve üyelerin tutuklanmasını duyan bizler cesaretimizi kaybettik ve her an dananın açığa çıkmasını bekliyorduk. Ben silahımı ve Rakovski'nin, evimde bulundurduğum *Nyakolko reşi o Asenyu purvomu, velikomu tsaryu bulgarskomu i sinyu mu Asenu vtoromu* (Ulu Bulgar Çarı Birinci Asen ve Oğlu İkinci Asen Hakkında Birkaç Söz; 1850) ve *Gorski putnik* (Dağ Yolcusu, 1867, Novi Sad) adlı iki kitabını mahzene gömdüm." (Ivanitsa Ivanov, a.g.e., s. 412).

54 Bulgarcı bir kaynağa göre ise, Filip Totyo "15 Mayıs 1867'de bir gece çetesiyle Zimniç'ten iki balıkçı kayığıyla Zıştovi'ye geçiyor ve bağlarda bir koruya saklanıyor."

katılmak ve keza atılacak daha sonraki adımları konuşmak üzere çeteye silah, barut, kurşun vb. cephanelik mühimmat ile yiyecek getirmek üzere gidiyorlar. Bunlardan yedisi çeteye katılıp diğerleri geri dönüyor. Böylece eşkıyanın sayısı 32'ye çıkmış oluyor. Daha sonra da, Filip Totyo'nun emriyle çalıktan beş Müslüman çocuğunu bir suret-i vahşiyane ile kesip parçalayan eşkıya, oradan ayrılarak⁵⁵ yoluna devam ediyor. İdare, gruptan haberdar oluyor; adı geçen köy yakınlarındaki düşük yoğunluklu bir çatışmadan sonra dağıtılan eylemcilerin küçük bir kısmı, başta voyvoda Filip Totyo olmak üzere Kocabal-kan'a (ve daha sonra Romanya'ya) sığınıyor.

Kanlı ve sarsıcı hadisenin peşine, daha sonra sadrazam olacak olan Tuna Valisi Midhat Paşa bizzat düşüyor; süratle Rusçuk'tan Zıştovi'ye geliyor⁵⁶ ve enerjik hareketlerle Zıştovi-Tırnova arasında adeta mekik dokuyor; öyle ki kimse ne zaman nerede bulunduğunu anlayamıyor. Bu arada teşkilatın elebaşlarından olan Yordan Gergitsov tutuklanıyor ve yaptığı itiraflar⁵⁷ doğrultusunda her şey açığa çıkarılıyor; neticede karşı kıyıya kaçamayan bütün komite azaları, 3 Haziran cumartesi günü, Hristiyanların ölülerini anma yortusunda yakalanıyorlar.⁵⁸

Hapishaneye götürülen tutuklular, yanında kaymakamın, yardımcılarının ve iki binbaşının oturduğu Midhat Paşa'nın huzuruna çıkarılıyorlar. Paşa sorgulamayı kendisine verilen ve elinde tuttuğu listeye göre yapıyor; valinin sol tarafında ayakta duran kelepçeli Yordan, ara sıra, "Her şeyi anladım, çünkü paşa artık bütün teşkilatı biliyor"⁵⁹ diye sorgulananlara gözdağı veriyor.⁶⁰

55 M. Hüdaî Şentürk, a.g.e., s. 205.

56 Vasil Mançev, *Spomeni. Dopiski, pisma*, 1982, s. 99.

57 Hadisenin şahitlerine göre, "bilekleri kelepçeli Yordan'ı vali paşa ipte sallandırmakla korkutunca, bizimkisi ötmüş ve bütün teşkilatı açığa çıkarmış; Bükreş'ten muhtırayı çorabında nasıl taşıdığını teferuatla anlatmış. Hatta Zıştovi ve civar köylerden komitecilerin ayrıntılı listesini vermiş ki 1 Haziran'da Tırnova'dan çektiği telgrafla Midhat Paşa Yordan Gergitsov'un her şeyi itiraf ettiğini bildirmiş." (Yanko Mançev, a.g.e., s. 369). Tutukluların ortak kanaatine göre, gizli teşkilât "Yordan Gergitsov'un ihanetine kurban gidiyor."

58 Sözelimi Yanko Mançev dükkânında tutuklanıyor; Ivanitsa Ivanov'u da Haşım Ağa namında bir zaptiye, amcasının dükkânında yakalıyor ve metinde Türkçe verilen "Hadi çocuğum konağa, bokluğunuz meydana çıktı" sözleriyle götürüyor (Ivanitsa Ivanov, a.g.e., s. 413).

59 Ivanitsa Ivanov, a.g.e., s. 414.

60 Bazen de ifade alma esnasında, Yordan Gergitsov arkada saklı tutuluyor ve sorgulanan şahıs komite üyeliğini reddettiğinde, şöyle bir sahne yaşanıyor: "Çık be, Yordan. Buna kim yemin ettirdi?" "Ben, efendim. Onlar hepsi biliyor, ama yalan söylüyorlar." (Yanko Mançev, a.g.e., s. 370).

Birkaç saat sonra 49 kişi, asker refakatinde kışlaya, ardından da vapurla Rusçuk'a nakledilmek üzere iskeleye götürülüyorlar.⁶¹ Bir gün dinlendikten sonra, 5 Hazirandan itibaren, komiteciler Midhat Paşa'nın başkanlığında, Yordan'ın itirafları doğrultusunda birer birer sorguya çekiliyorlar.⁶² Dokuz gün sonra Zıştovili gençler yeniden, bu sefer ecnebi konsolosların da yerlerini aldığı "Cinayet Meclisi"ne götürülüyorlar; 11 Haziran'da ifadeler okunuyor ve mahkûmlar kabahatli olduklarına dair imza veriyorlar.

Netice itibariyle, birkaç kişi idama, 31 kişi ise Diyarbakır'a sürgün cezasına çarptırılıyor;⁶³ ertesi sabah kelepçeli ve zaptiyelerle çevrili mahkûmlar, tam dükkânların açıldığı sırada şehirden geçiriliyor⁶⁴ ve ziyaret için gelmiş olan birkaç ananın ağlayışları arasında 27 kişi Varna trenine bindiriliyor.⁶⁵

Zıştovi'den getirilen tutuklulardan birkaç kişi sorgulanmalarından sonra Rusçuk'ta kalıyor ve Midhat Paşa'nın bunlarla ilgili ilginç bir ikna ve caydırma yöntemi uyguladığı dikkat çekiyor: Paşanın emriyle bu şahıslar kiliseye götürülüyor ve bundan böyle isyan işlerine bulaşmayacaklarına dair ibadethanede yemin ediyorlar.

Rusçuk-Varna-İstanbul Yolculuğu ve İstanbul Hapishanesi

Günümüze ulaşan tanıklıklarda hüküm giyen 27 kişinin yeni açılan Rusçuk-Varna demiryoluyla yaptıkları tren yolculuğunun nasıl geçtiğine değinmedikleri görülüyor. Akşam 11'de vapurun beklediği Varna'ya ulaşıyor; şehrin içinden geçerken, bunların ne menem insanlar olduklarını görmek için birçok meraklı toplanıyor; Türkler ve Rumlar, "Yazık gençlik-

61 "Gülünç ve tuhaf bir görüntüyle karşı karşıya kaldık. İskeleyden geçerken hiçbir tüccar görünmüyor; nadiren bir mağazanın dibinden sigara ateşi parlıyordu. Vapura kadar yollar boş ve ıssızdı; burada, mahsus bekleyen küçük bir askeri geminin ambarına, feryadı figanlarını duyduğumuz ana babalarımızla görüşmeden bindirildik. Akşam saat ikide Rusçuk'a vardık; burada, mahsus hazırlanan bir tabur asker tarafından karşılandık ve yeni yapılan zindana götürüldük; çakı, divit, tütün, ateş, kalem vs. için üzerimiz arandı ve hapishaneye konulduk." (Yasen Kamenov, a.g.e., s. 307-308).

62 "Yordan Gergitsov ana kafileden ayrı yerde tutuluyordu, çünkü ihanetinden dolayı canına okuyacağımızdan korkuluyordu." (Ivanitsa Ivanov, a.g.e., s. 414.)

63 "Tırnova'da kurulan mahkemede, eşkıyadan bir kısmı derhal idam edilip, diğerleri ise Diyarbakır'da prangaya veya küreğe konulmak cezalarna çarptırıldılar." (M. Hüdayi Şentürk, a.g.e., s. 204).

64 Bu esnada Bulgar mahkûmların söylediği türkülerden birinin Türkçe olduğu dikkat çekiyor: "Hoşça kalın valideler ve bacılar." (Yanko Mançev, a.g.e., s. 370).

65 Ivanitsa Ivanov, a.g.e., s. 415; Yanko Mançev, a.g.e., s. 371; Yasen Kamenov, a.g.e., s. 308.

lerine!” derken, Bulgarlar saklanıyor. Varna köprüsünde bir hemşerileri mahkûmları tanımazdan geliyor. Kıydan iki mavnyayla İstanbul vapuruna geçildiği anlaşıyor; ip ve kelepçeler söküldükten sonra ayaklara pranga takılıyor ve İstanbul vapuruna geçiliyor.⁶⁶

Vapurun demir almasını bekledikleri sırada, mahkûmların yanına bir tanıdık geliyor ve birer kadeh şarap ve rakı, birer dilim ekmek ve birer parça peynir veriyor. Varna-İstanbul vapur yolculuğuyla ilgili, daha sonra Ankara'ya sürgün edilecek Vasil Mançev'in hatıratında bazı bilgilere ulaşılıyor.⁶⁷ 13 Haziran sabahı saat dörtte İstanbul'a ulaşıyor ve asker refakatinde, beş ay kalacakları Babı Zaptiye (Zaptiye Müşiriyeti) hapishanesine götürülüyorlar.⁶⁸

Bulgarlar, şartlarının son derece ağır olduğunu belirttikleri hapishaneden, daha aşağıdaki ve asker için kıyafet ve ayakkabı dikilen⁶⁹ Valide Han zaptiyesine naklediliyorlar.

İliya Monev'in yaklaşık bir ay sonra, 15 Temmuz 1867 tarihinde düştüğü notta, “İstanbul'un yüksek noktalarında toplar pathıyor, Abdülaziz Avrupa seyahatine çıkıyordu. Padişah, Tuna üzerinden Viyana fuarına gidiyordu; gidişinden sonra İstanbul hapishanesine getirilen çok sayıda paşa ve yüksek sanlı memurlar birer birer denize atıldılar”⁷⁰ diye belirttiği görülüyor.

Yeni hapishanede Stati adında mahir bir Bulgar terzi ustası, paşa kıyafetleri biçmekte ve dikmektedir; bu yüzden üst düzey memurların huzuruna, hatta bir gardiyanla birlikte malzeme satın almak için çarşıya çıkabilmektedir. Bulgarların Babı Zaptiye'de olduğunu öğrenince, aynı davanın

66 Yassen Kamenov, a.g.e., s. 308; Yanko Mançev, a.g.e., s. 371.

67 “Varna'ya varınca doğrudan hapishaneye götürüldük. Sıcak, tahammül edilecek gibi değildi. Kasa-ba adeta asker, ahali ve memur kaynıyordu; bunlar İstanbul'dan geliyor ve Varna üzerinden Rusçuk'a padişahı karşılamaya gidiyorlardı. Korkunç bir zindana katillerin yanına kapatıldık. Ertesi gün doğrudan Avusturya *Mercuriy* vapuruna götürüldük. Kaptan kim olduğumuzu merak ediyordu; ben İtalyanca bir şeyler söyledim, o da hadiseyi anlamak için uzunca bizi sorguladı. Bezkuçî şeklindeki adından Slav asıllı olduğunu anladım. Prangalarımızı söktürttü, çünkü vapur Avusturya toprağı sayılıyor ve siyasi mahkûmların zincire vurulmalarına izin verilmiyormuş. Arkadaşlara ikişer öğün yemek verilmesini emretti; beni de, daha etrafıca konuşmak üzere yanına davet etti. Beraber akşam yemeği yedik. Bizimle, Petersburg'dan, Rudokonaki adında zengin bir tüccar da vardı, kızı da yanındaydı. Gece yansı denizde başka bir Avusturya vapuruyla karşılaştık; bizim kaptan bana Sırpça Odesa'ya kaçmamız için öteki vapura aktarılmamızı teklif etti. Ben teşekkür ettim, kabahatsiz olduğumu ve İstanbul'da kolayca aklanacağımı söyledim.” (Vasil Mançev, a.g.e., s. 101).

68 Yassen Kamenov, a.g.e., s. 308.

69 Ivanitsa Ivanov, a.g.e., s. 415-420.

70 İliya Monev, a.g.e., s. 390.

neferi olarak sıkça yanlarına sohbete geliyor; sonra da onları farklı işlerde çalıştırmak üzere ikişer-üçer yeni hapishaneye çekmeye başlıyor; mahkûmun herhangi bir zanaat erbabı olup olmaması hiç önem taşıyor.⁷¹

İki katlı yeni hapishane temizliğiyle herkesin dikkatini çekiyor. Alt katında giysi ve ayakkabı atölyesi, üstte ise yatak odaları bulunuyor; odalar ahşap döşeli ve duvarları boyalı, ayrıca hususi, içine ot tıkılmış yataklar da vardır. Hristiyan mahkûmların ibadet edebilmesi için hapishane bünyesinde kilise de bulunmaktadır; çeşitli yerlerden 50 Bulgar mahkûmun cezasını çektiği hapishanede üç ay kadar kalıyor.

Ziştovi hadisesi mahkûmlarının Diyarbakır'a yola çıkmadan önce gerek iklim ve su değişikliği, gerekse başka sebeplerle İstanbul hapishanesinde yakalandıkları hastalıklardan da söz ettikleri görülüyor.⁷²

Bu arada, temmuz ayı sonuna doğru, Rusçuk'tan ortak kafileye dahil edilmeyen Yordan Gergitsov, Mito Tsokov, Vasil Mançev, Nikola Grigorov ve Miluş Vasilev de İstanbul'a naklediliyorlar.⁷³ Mahkûmlar 9 Eylül 1867'de İstanbul hapishanesinden hemşerilerine mektup yazıyorlar.⁷⁴

Ziştovili sürgünler Diyarbakır'a iki kfile halinde yola çıkarılıyorlar.

71 "Stati hepimizi terzihaneye aldı ve sayesinde Babı Zaptiye'nin sefaletinden kurtulduk; eğer orada kalsaydık, çoğumuz telef olacaktık." (İliya Monev, a.g.e., s. 391).

72 Sözelimi, pis su sebebiyle kabızlıktan 1,5 ay yatan İliya Monev, "Hastalanınca, avluda bulunan hananede yattım; odalar iyi, temiz, bahçeli; hekimler düzenli olarak haftada bir viziteye geliyorlar; Katolik rahibeler zengin ailelerle işbirliği yaparak herkesin hastalığına göre çeşitli meyveler getiriyorlar" diye belirtiyor (İliya Monev, a.g.e., s. 391); Mesleği itibarıyla eczacı olan Yasen Kamenov da geçirdiği rahatsızlıkları daha teferruatlı anlatıyor: "Hapishanedeyken üç kere hastaneye yattım –birinci kere sarılıktan (hepatit) 38 gün tedavi gördüm; ikinci kere üşütmeden (*catharre pulmonaire*), 12 günlük tedaviden sonra taburcu edildim; üçüncü kere aynı hastalıktan yattım ve 18 gün sonra çıktım, ama tamamen iyileşmeden hapishaneye döndüğümünden ötürü daha kötü oldum, çünkü gece gündüz burnum kanıyordu (*hemoraisen nasale*); neticede o kadar halsiz düştüm ki, ayağa kalktıgımda, gözüm kararıyor ve farkında olmadan yere yığılıyordum." (Yasen Kamenov, a.g.e., s. 308).

73 Netice itibarıyla iki kişinin (Yordan Gergitsov ve Nikolay Yakınov) idam cezası müebbede dönüştürülüyor; 12 kişi (bunlar Ivan Pankov, Mito Yonkov, Kolyo Kopoev, Mito Kabaivanov, Kara Ivan Georgiev, Nikolay Vrajalie, Kolyo Neykov, Ivanitsa Pateev, Mito Tsokov, Miluş Vasilev, Yasen Kamenov ve İliya Galçanov) 15 yıla; 16 kişi (bunlar Andrey Zlatarev, Boni Konstantinov, Georgi Boşnakov, Danail Neboliev, Ivanitsa Ivanov, Ivan Botuşanov, Ivan Miluşev, İliya Kırakov, İliya Miluşev, İliya Monev, Mihail Vlaev, Penyo Orhaev, Simeon Nitselov, Stoyan Radev, Todoran Petkov, Yanko Mançev) on yıla ve bir kişi (Manol Tsvetkov) üç yıla mahkûm ediliyor.

74 "Kıymetli hemşerilerimiz; biz, aşağıda imzaları bulunan evlat ve hemşerileriniz Diyarbakır'a sürgün gidiyoruz. Kıymetli hemşerilerimiz, son defa sizlerden bizi unutmanızı, ama hem bedbaht ana babalarımıza, hem de zindanlarda çürüyen biz zavallılara karşı merhametli olmanızı ve kurtuluşumuz için gayretlerinizi rica ediyoruz." (Veselin Sariev, a.g.e., s. 231).

Birinci Kfile (4 Ekim 1867, 10 Kişi)

Birinci kfilede müebbet mahkûmların ve 15 yıllıkların yer aldıkları anlaşıyor. Bunlar arasından deniz ve kara yolculuğunu kalem alan olmadığından, İstanbul'dan Diyarbakır'a Samsun üzerinden nasıl varıldığı, yolculuk esnasında neler yaşandığı bilinmiyor; sadece Mityo Yonkov adlı mahkûmun vefat ettiği malûm; kfilenin Diyarbakır'a aralık ayı başlarında ulaştığı tahmin ediliyor.

İkinci Kfile (23 Kasım 1867, 21 Kişi)

21 kişiden müteşekkil ikinci kfile, birincisinden yaklaşık 1,5 ay sonra, 23 Kasım 1867'de İstanbul'dan yola çıkarılıyor.⁷⁵ Bu kfileden dört mahkûm –Yanko Mañev,⁷⁶ İliya Monev,⁷⁷ Yasen Kamenov⁷⁸ ve İvanitsa İvanov⁷⁹– yolculuk sırasında tuttıkları notlara dayanarak daha sonra kaleme aldıkları hatıralarında çetin kış şartlarında yapılan meşakkatli İstanbul-Diyarbakır yolculuğu hakkında son derece kıymetli bilgiler aktarıyorlar. Adı geçen dört kaynağın birleştirilmesiyle yolculuğun seyri bütün teferruatıyla izlenebiliyor.

75 Kfilede; Yanko Mañev, İliya Monev, Mituş Tsokov, İliya Kiryakov, Miluş Vasilev, Stoyan Radev, Manol Tsvyatkov, İvanitsa Çernev, Yasen Kamenov, Bonyo Kostadinov, İliya Miluşev, İvan Miluşev, Mihail Vlaev, Daskal Georgi, Danail İliev, İliya Paşunov, İvan Botoşanov, Penyo Orhaev, Todoran Petkov ve Andrey Petrov adındaki sürgünlerin yer aldıkları görülüyor. Kfileye Sırp asıllı İvan Miloslavleviç de dahil ediliyor.

76 Zıştovi'de dünyaya geliyor (1836); kilise bağımsızlığı mücadelesinde yer alıyor; mahalli komitenin faal üyesi olarak 10 yıllığına Diyarbakır'a sürgün ediliyor. Aftan sonra ticaret hayatına atılıyor. Doğduğu kasabada hayata veda ediyor (1910).

77 Zıştovi'de dünyaya geliyor (1836); terzilik ve manifaturacılık yapıyor. Komitacılıktan dolayı on yıllığına sürgün ediliyor. Aftan sonra ticaret hayatına atılıyor; doğduğu kasabada hayata gözlerini yumuyor (1916).

78 Zıştovi'de dünyaya geliyor (1837). Protestan bir rahip olan babası tarafından yeni açılan Robert Kole'ye kaydediriliyor, Fransızca ve İngilizceyi çok iyi öğrenmiş olarak Bükreş'te eczacılık okuyor. Zıştovi hadisesi sırasında komitenin faal üyesi sıfatıyla 15 yıllığına Diyarbakır'a sürgün ediliyor. Çıkan aflla doğduğu kasabaya dönüyor (1872); ertesi yıl Gabrova'da eczane açıyor ve ihtilal hareketine katılıyor. Nisan İsyanı sırasında tutuklanıyor ve Tırnova hapisanesine atılıyor. Delil yetersizliğinden dolayı (başka görüşe göre ölüme mahkûm ediliyor ve hattı şerifin çıkmasıyla affediliyor) serbest bırakılıyor. Zıştovi'ye dönüyor ve peritonitten vefat ediyor (1878). "*Jivotoopisanieto mi*" (Hayat Hikâyem) adını verdiği hatıratı kaleme alıyor (Yasen Kamenov, a.g.e., s. 307).

79 Zıştovi'de tüccar bir ailede dünyaya geliyor (1847); babasının ölümünden sonra bakımını amcası üstleniyor. Zıştovi mektebinde okuyor, ama mezun olamıyor, çünkü amcasına yardım etmesi gerekiyor. Komite üyeliğinden dolayı on yıllığına Diyarbakır'a sürgün ediliyor. Bağımsızlıktan sonra bankacılık alanında görev alıyor; Merkez Bankası müdürlüğü yapıyor; 1938'de hayata gözlerini yumuyor.

Bulgarların metinlerinden, İstanbul Boğazı ve Karadeniz'den Samsun'a çıkışı kapsayan deniz yolculuğu üzerinde pek detaylı durulmadığı görülüyor. Bunun başlıca sebebinin, kaçınılmaz olarak herkesin deniz tutmasına yakalandığı fırtınalı yolculuk olduğu düşünülebilir.

Sürgünler İstanbul hapishanesinde yaklaşık beş (bazıları üç) ay kaldıktan sonra Sarayburnu İskelesi'ne götürülüyorlar. Osmanlı bandıralı bir vapurla İraklia (Karadeniz Ereğlisi), Amasra ve İnebolu (25 Kasım) üzerinden iyi bir iskelesi olan Sinop'a geliniyor; o gece fırtına patlıyor; toplam üç günlük yolculuktan sonra 26 Kasım'da güzel bahçeleri olan Samsun'a ayak basılıyor; iki gün hapishanede kalınıyor. Bu arada ayaklarındaki prangalar sökülüyor ve bunun yerine boyunlarına zincir takılıyor. Birer tayın verildikten sonra Amasya'ya doğru yola çıkılıyor; üç memur ve birkaç zaptiye İstanbul'dan Diyarbakır'a kadar sürgünlere refakat ediyor.

Amasya yolu son derece kötüydü; yol falan hak getire, tarla ve çayır içlerinden geçiyorduk; yapışkan çamur yemenilerimize bulanıyordu; yemenilerin ağırlığı ayaklarımızı o kadar güçsüz kılıyordu ki, sürekli sendeliyor ve düşüyorduk. Yağmurlu havada, iliğimize kadar ıslanmış vaziyette, konaklanacak yere yetişmek için yürüyorduk. Bu çileli yolculuktan arkadaşlarımızdan Todoran Petkov ve en genç olan bendeniz iyice bitkin düştük. O zaman refakatçi subay dinlenmek için bir değirmende mola verdi; burada nöbetçi mecburen köylülerden birkaç çift çarık satın aldı ve ihtiyacı olan arkadaşlarımızıza verdi. Çamurda daha kolay yürüyebilmek için çoğu arkadaşımız daha İstanbul'dayken çarık tedarik etmişti; iki-üç kişinin ayağında da çamurda yürümek için müsait olmayan ağır tulumbacı yemenileri vardı. Şüphe yok ki, at sırtında olan muhafızlarımız da bu meşakkatli ve çileli yolculukta zorluk çekiyorlardı.⁸⁰

Cümbüşlü Han'dan sonra yağmur şiddetini artırıyor ve 29'unda Kavak'a ulaşılıyor; refakatçi memur, tayını akşamdan vermediği için kaymakamla tartışıyor. Şeytan Han'a vardıktan sonra kurulunmak ve ısınmak için ateş yakılıyor; Salur Köyü'nden Ladik ve Dereköy istikametinde yol alınıyor.

80 Ivanitsa Ivanov, a.g.e., s. 416.

Samsun'dan hareketle altı günlük yolculuktan sonra, 3 Aralık'ta Amasya'ya geliniyor; buranın çok güzel bir kasaba ve ipek üretiminden dolayı dut bahçeleriyle çevrili olduğu not ediliyor; hükümet konağı önündeki güzel köprü de dikkatlerden kaçmıyor. Amasya hapishanesinde iki gün kalınıyor; prangalar yerine kelepçe takılıyor, bu arada refakatçiler de değişiyor.

Amasya'da kalışın ilginç bir sebebi olduğu ortaya çıkıyor. Mahkûmların ana babaları Zıstovi'den İstanbul'a bazı giysiler gönderiyorlar, ancak giysiler, İstanbul'dan hareket edildikten sonra ulaşıyor; bu nedenle, İstanbul'dan Amasya'ya gönderilen giysilerin ulaşması ve sahiplerine verilmesi için Amasya idaresine sürgünlerin bekletilmesi söyleniyor.

Memleketten gönderilen giysiler geliyor, ancak Diyarbakır'a yolculuğun, hele hele kış şartlarında zor olacağının söylenmesi üzerine, hapishanede bir nevi bitpazarı kuruluyor ve sürgünlere ait giysi, kilim, gömlek vs. derme çatma her şeyin satılığa çıkarılması teklif ediliyor. Satış yapılıyor ve parası olan mahkûmların yolculuk için at veya katır kiralayabileceği söyleniyor.⁸¹

Öyle veya böyle, satıştan elde edilen parayla Harput'a kadar 16 katır kiralaniyor; bazı mahkûmlar tek başına, bazıları da ikişer kişi dönüşümlü olarak katıra biniyorlar.⁸²

Yenişehir'den sonra Anadolu'nun en tehlikeli kayalığından geçiliyor; 6 Aralık'ta Turhal güzergâhı takip edilerek Tozan Deresi ve Pazarköy üzerinden "bakırcılığı ve basmasıyla ünlü kadim Tokat şehrine" ulaşıyor. Yağmur ve kar fırtınasına yakalanılıyor; gece, yeraltındaki Tokat hapishanesinde geçiriliyor.

Ayın dokuzunda yeni refakatçilerle birlikte Bolos Köyü, Yeni Han ve Mumcu Çiftliği üzerinden yola devam ediliyor. Buraya ulaştıktan sonra kar fırtınası iyice bastırıyor; fırtınada ancak dört saat yürünebiliyor. İki gün

81 İvanitsa Ivanov'un anlattığı hadiseyi, Yanko Mançev biraz farklı aktarıyor: "Amasya'ya vardikten sonra sabah kendi aramızda istişare ettik ve bundan sonra ne yapacağımıza karar verdik. Bitap düşmüş, artık yürümekte zorluk çekiyorduk; bundan dolayı giysilerimizi satmaya karar verdik. Hapishaneden çarşı esnafına haber gönderildi, tallel da ilan etti ve giysiler çok ucuza satıldı." (Yanko Mançev, a.g.e., s. 323).

82 "Sadece birkaç arkadaşımız semersiz ve otursuz kervancı atı kiraladı, o da ortaklaşa; demek ki bir ata iki-üç kişi sırayla bineceklerdi. Atlı arkadaşlarımız kelepçeli olduğundan, ata, kiracıların yardımıyla biniliyordu; yayalar ise, birinin sol eli, ötekini sağ eli olmak üzere ikişer kişi kelepçelenmişti." (İvanitsa Ivanov, a.g.e., s. 416).

kalınan Sivas'ta, ayakkabı, tütün ve başka lüzumlu şeyler almak üzere çarşıya çıkılıyor.

Daha önceden oraya sürgün edilen Rusçuklu Simeon Zlatev hapis-haneye geliyor; bazı sevap sever Ermeniler de tas kebabı getiriyorlar. Sivas ve köylerinden yolda kılavuzlar alınıyor, ancak çetin kışta, yolları bilen çıplak ve yalınayak kılavuzlar birer ikişer kaçıyorlar; geri getirmek için de kimse peşlerine düşmüyor.

14 Aralık'ta saat 12 gibi Ulaş'tan ve bir saat mesafedeki köprüden geçiliyor; köprü'nün bulunduğu nehirde Aziz 40 Mazlum'un boğuldukları ve daha sonra azizlik mertebesine yükseltilen Kosmas ve Damianos'a işkence edildiği hatırlanıyor; o gün 9,5 saat yol yürünüyor.

15 Aralık'ta Deliklitaş Köyü'nden Kanga'l'a devam ediliyor; o gün de dokuz saat yürünüyor; 16'sında Alaca Han'a geçen kabile, 17'sinde Hasan Çelebi'de şiddetli fırtınaya yakalanıyor; büyük bir kayalıktan geçilerek 18'inde Hekimhan'a varılıyor; o gün de korkunç tipi devam ediyor; daha sonra Çamlıbel'de Koroğlu'nun evi karşısındaki Çengelli ağaç (Darağacı) kenarından geçiliyor; bir sürgün, iki çatalla destekli büyük bir ağacın altından geçerken, katırı zaptedemiyor ve ağaca çarparak düşüyor. 19'unda Kanık Köyü'ne, 20'sinde Orulolu'ya (Eskiköy/Hasıköy), 21'nde Denizli'ye, 22'sinde Birvan'a (Ulupınar) ulaşıyor; Gümüş Madeni'nin (burası Keban Kasabası olmalı) batı tarafında bulunan Fırat'ın kıyısından geçiliyor; 23'ünde Kuvlez Köyü'nden, 24'ünde Harput'a bir saat mesafede olan Mezre Kasabası'na ulaşıyor.

Yolculuğun bu aşaması oldukça sıkıntılı geçiyor.⁸³ Harput'un esas şehir olmasına rağmen, elverişsiz ikliminden dolayı hükümetin Mezre'ye taşınmayı uygun bulduğu vurgulanıyor. Kar yolları kapattığından ve Mihrap Dağı geçit vermediğinden dolayı burada 19 gün kalınıyor. Kara kış öyle ağırdır ki, kiracılar bile sıkça yolu şaşırıyor veya kaybediyorlar:

Konaklayacak ve yemek yiyecek bir köye yakın olduğunuzdan emin olmanız için bir ışık görmemiz, horoz sesi veya köpek havlaması

83 "Sivas-Harput (Mezre) arasında kelepçenin soğuktan şişmiş bileklerine girmesiyle oluşan yara kanıyordu. Bu durum refakat eden yüzbaşısı merhamete getirdi, öyle ki bir akşam konaklamak için durduğumuz bir köyde beni bir nalbanda götürdü; zorlukla kelepçenin çivisi söküldü." (Ivanitsa Ivanov, a.g.e., s. 417).

duymanız gerekiyordu. Kısaca söylemek gerekiyorsa, çünkü ayrıntılı anlatılması imkânsız, bir köye veya palankaya varınca, ilk işimiz, geceleyeceğimiz yeri temizlemek ve süpürmek oluyordu. Yemek için taşla dolu bulgur çorbası veriliyordu. Mahalli idarenin talimatıyla bize hizmet eden bazı köylüler, bilhassa redifler kelepçeli halimize acıyor, kaşıkla yemek yediriyor ve kendilerinin dediği gibi böylelikle sevap işlediklerini düşünüyorlardı. Bu yolculukta üstümüzü başımızı değiştirme ve temizlenme imkânımız olmadığından o kadar bitlendik ki, bu iğrenç haşereden dolayı bedenimiz yara içindeydi. Bu ağır yolculuk sırasında sıkça düşüyorduk, hatta bazı arkadaşlarımız çok tehlikeli düşüyor ve bir müddet şuursuz kalıyorlardı.⁸⁴

Sürgünlerin tayınla ilgili verdikleri bilgilerden, ekmek hazırlanması konusunda Balkanlar ve Anadolu arasında farklılık olduğu tespit ediliyor.⁸⁵

Netice itibariyle, Amasya ve Mezre (Harput) arasındaki yolculuk yaklaşık bir ay kadar sürüyor; 24 Aralık 1867'de, tam da Noel'de Mezre'ye ulaşıyor.⁸⁶ Mahkûmların bir kısmı üçüncü gün memurun teklifi üzerine gittikleri hamamda soğuk havada kendilerini üşütüyorlar; neredeyse bütün kafiye ağır bir hastalığa (*siphoire*) yakalanıyor;⁸⁷ hatta Simeon Nitselov 3 Ocak ve Todoran Petkov 10 Ocak 1868'de, birincisi mide ağrısından, ikincisi ise umutsuzluktan vefat ediyor ve mahalli Ortodokslar tarafından defnediliyorlar; ayrıca Andrey Petrov, İliya Monev ve İvanitsa İvanov'un sağlık durumları ağırlaşıyor.⁸⁸

Bir gün bir gardiyan refakatinde İliya Monev bir arkadaşıyla çarşıya yiyecek aramaya çıkıyor; bir Ermeninin dükkânında şimdiye kadar hiç

84 İvanitsa İvanov, a.g.e., s. 416.

85 "Mesela mukawa gibi ince ekmek vardı; kâğıt gibi incesi de; üçüncü bir ekmek sanki taşla yoğrulmuştu; çamurdan ayrılmayan başka bir tür de vardı; taş gibi sert olanı vs., vs. Sadece adı olan bu ekmek türlerinden, torbalarımızda çeşitli kırıntılar birikmişti; bu kırıntıların ta Diyarbakır'a kadar taşındık; atmak istemiyorduk, çünkü her ihtimale karşı tedbirli olmamız gerekiyordu (İvanitsa İvanov, a.g.e., s. 417).

86 "Burada bizden başka yerli mahpusların da olduğu dar bir koğuşa girdik; koğuşa yaklaşık 50 kişiydik; büyük hacet için hapisshane günde sadece yarım saatliğine açılıyordu ve hiçbir başka serbestlik yoktu; hapisshane bit ve pire dehşeti yaşıyorduk. Mezre hapisshanesinde uzun zaman kalmamız yolların yoğun bir nedeniyle geçilmez durumda olmasından kaynaklanıyordu; Mıhrap Dağı'ndan patika açılmasını bekliyorduk." (İvanitsa İvanov, a.g.e., s. 418).

87 Yasen Kamenov, a.g.e., s. 310.

88 "İliya ile tıfıfe yakalandık ve 21 gün kendimizde değildik; sadece sıradan içme suyuyla, yemeksiz ve ilaçsız yaşadık; hacete daha sağlam arkadaşlarımız tarafından çıkarıldık." (İvanitsa İvanov, a.g.e., s. 418).

tatmadığı sızdırmayı görüyor. Dükkancı bunu eritiyor, içine 3-4 yumurta kırıyor ve bu şekilde hazırlanan yemek Bulgarlar tarafından çok beğeniliyor; koğuşakiler için de hazırlatılıyor; tabii ki toprak testilere konulan yerli rakı ve şarap da unutulmuyor.

Mezre'de bir Rum fırıncı ve sarraf, eğer mahkûmlar hapishanede daha çok kalırlarsa ölecekler diye vali paşanın huzuruna çıkıyorlar. Paşa bir adam gönderiyor ve sürgünlere yola çıkmak isteyip istemediklerini sorduruyor; karşılığında da "Burada öleceğimize, yolda ölelim!" cevabı veriliyor.⁸⁹

Bunun üzerine, devasa kar yığınları ve karla kaplı tehlikeli uçurumlardan yola devam ediliyor;⁹⁰ daha sağlam olanlar önden yolu açarken, bitkin cebeller hasta mahkûmları sırtta taşıyorlar ve "sadece Tanrı'nın mucizesiyle ve belki de temiz havadan" dolayı hastalar ayılmaya başlıyor.

Mezre'den sonra Kunt ve tehlikeli Deveboynu Dağı ve Malato (Bahçedere) Köyü'nden geçiliyor. Devlete vergi ödemeyen civar köylerdeki Kürtler, kendilerine tanınan bu imtiyaz karşılığında elverişsiz havada son kıvrımına kadar çok iyi bildikleri dağdan postayı geçirme mesuliyeti taşıyorlar. Daha sonra bir bataklık kenarından Gölcük'e;⁹¹ devamında 15 Aralık akşamı Serdar Han'a ulaşıyor; gündüz Kazan Han'da öğle yemeği yeniyor; diz boyuna kadar kara bata çıka Bakır Madeni (Ergani'nin günümüzdeki Maden İlçesi) güzergâhı izleniyor ve Bulgar kafillesi Mihrap Dağı'nı geçiyor. Bakır Madeni'nde bir koyun satın alınıp kesiliyor, Ermenilerden araç gereç ve şarap isteniyor, ancak tam da et kızartılırken

89 Ivanitsa Ivanov'un hadiseyi biraz farklı aktardığı görülüyor: "İki arkadaşımızın ölmesi ve neredeyse bütün kafilenin hasta düşmesi, Mezre'de bulunan yün alıcısı birkaç Karamanlı tüccarı merhamete getirmiş; bunlar Harput valisinin huzuruna çıkıp bizi kefaleten ve zaptiye nezaretinde hapishaneden çıkarması ve beslenmemiz, dinlenmemiz ve bittin arınmamız için Harput'ta herhangi bir Hristiyan evine yerleşmemiz için ricada bulunmuşlar. Bütün bunları Mihrap Dağı geçit verip patika açılincaya ve Diyarbakır'a yola devam edilinceye kadar istemişler. Ancak vali bu merhametli insanların ricasını yerine getirmek bir yana, ama derhal, geçidin açık olup olmadığına, hasta olup olmadığımızı bakılmadan dağdan geçirilmemiz için talimat vermiş. "Yürüsün, hınzırlar" demiş (Ivanitsa Ivanov, a.g.e., s. 418).

90 Bir başka tanıklığa göre ise, Bulgar mahkûmların zor durumda olduğunu öğrenen bir Ortodoks fırıncı (milleti belirtilmiyor), hava değiştirmeleri ve sağlıklarına kavuşmaları için Noel'de mahkûmları evine almak üzere valiyeye müracaat etmiş ve kefil olmuş, ancak vali firar ederler çekincesiyle izin vermemiş. Aralarında tartışma çıkmış ve fırıncı hadiseyle ilgili İstanbul'a telgraf çekmiş. Bunun üzerine vali, olay büyümesin diye sürgünleri apar topar yola çıkarmış (Iliya Monev, a.g.e., s. 394-395).

91 "Daha önce burası kasabaymış, ama bir selde sular altında kalmış ve şimdi sadece kilise kubbesi görünüyör." (Yasen Kamenov, a.g.e., s. 310).

bacha düşüyor ve her şey berbat oluyor; çaresiz mahkûmlar kendilerini eğlenceyle avutuyorlar.⁹²

17'sinde yüksek bir kayalığa kurulu ve buzdan dolayı zorlukla tırmanılan Ergani Kasabası'na ulaşıyor. Kafilede, İliya Monev ve İvanitsa İvanov haricinde Andrey Petrov da ağır hastalanıyor; atın sırtında donuyor ve Ergani'de vefat ediyor; defnedilmesi için kasabadan Ermeniler çağırılıyor. Ergani'de öteki iki ağır hasta kendilerine geliyorlar.⁹³

Dağın öteki eteğinden kızak kayar gibi iniliyor; bu kargaşa ve karışıklık içinde muhafızların kendileri de bir nizam oluşturamıyor, çünkü onlar da yolculuğun bütün zorluklarına katlanıyorlar; öyle ki ta herkes aşağıya inince kafil e toplanıyor ve sürgünler kontrol altına alınabiliyorlar.

19'unda öğleye doğru Tarmul Köyü'ne ulaşıyor; Turhan Köyü ve iki padişah türbesi bulunan Şerbetli (Şerbetin) Han'dan⁹⁴ sonra, nihayet 21 Ocak'ta Diyarbakır'a varılıyor; hususi bir askeri birlik Bulgar sürgünlere şehrin girişinden hapishaneye kadar refakat ediyor; burada Hacı Stavri (Tirnova) hadisesinden sağ kalan on iki kişi⁹⁵ ve birinci kafil eyle gelen dokuz⁹⁶ arkadaşları tarafından karşılanıyorlar.

Netice itibariyle, gerek güzergâhı, gerekse son derece çetin kış ve kalınan hapishanelerin şartlarından dolayı, 21 kişilik ikinci Zıstovi kafilesinin Samsun-Diyarbakır yolculuğunun, daha önceki ve sonraki yolculuklara nazaran çok ağır şartlarda geçtiği ve çok kayıp verildiği görülüyor. Bu şartlara dayanamayan üç mahkûm hastalanıyor ve hayatını kaybediyor; bir kısmı da Diyarbakır'a hasta olarak ulaşıyor.

92 İliya Monev, a.g.e., s. 396.

93 "O zaman açlık hissettik ve benim tadabildiğim ilk yemek, sağlıklı arkadaşlarımda n da yediği siyah turp oldu; kaldı ki mukavvaya benzer ekme k ve adı geçen turp haricinde yiyecek yoktu" (İvanitsa İvanov, s. 419).

94 Büyük ihtimalle bugün Eğil'in Şelbetin (Kalkan) Köyü'nde bulunan harabe halindeki Kasım bin Şah Mehmet Bey ve Murat Bey kümbetleri kastediliyor (Amed Tigris&Yıldız Çakar, *Amed, Coğrafya, Tarih, Kültür*, s. 513).

95 Sağ kalan 12 kişinin Leskofça Manastırı papazları Teodosiy ve Yoasaf kardeşler, Vidin'in Gradsko Köyü'nden İvan Markov ve Stoyan İvçov (dördü de müebbet mahkûm); 15 yıla mahkûm Donço İvanov (Tirnova'dan) ve Nikola Kislov (Eski Cuma'dan); 10 yıla mahkûm Dimitir Stoyanov (Jeravna'dan), Stoyan Nedelçev (Tatarpazarcık'tan), Stoyan (Rusçuk'tan), Veliko (Rusçuk'tan); 15 yıllık mahkûmlar Petir Pavlov (Filibe'den) ve İvan (Gabrova'dan) oldukları belirtiliyor (Yasen Kamenov, a.g.e., s. 310-311).

96 Bir kişi (Mito Hristov) yolda vefat ediyor.

İlginçtir ki birkaç yıl sonra Zıştovili sürgünlerini Diyarbakır'da bir handa karşılaştıkları İstanbullu bir beyzade, bir sürgüne verilebilecek en ağır cezanın İstanbul-Diyarbakır yolculuğu olduğunu itiraf ediyor:

Bir keresinde Diyarbakır'da bir hana yerleşen İstanbullu bir paşazade, "Bu şehirde Avrupalı var mı?" diye sormuş. Biz kalebentleri hatırlayan hancı, "Burada bazı Bulgarlar var"⁹⁷ diye cevap vermiş. Bunun üzerine beyzade bizi yanına davet etmiş. Velhasıl, odasına gittik; oğlan sevindi, ikramda bulundu, sohbet ettik. Babası ve kardeşleri için Bağdat'tan aldığı Arap atlarını göstermek üzere bizi ahıra götürdü. (İstanbul'dan Bağdat'a bir görevle gönderilmiş.) Ayrılırken, "Eğer size hüküm verenlerin yerinde olsaydım, sizi İstanbul'dan Diyarbakır'a kadar yolculuk etmekle ve hemen geri dönmekle cezalandırırdım; bundan daha ağır başka cezaya hiç lüzum yok, çünkü birkaç hizmetçiyle ve binlerce lira harcayarak yolculuk eden bendeniz, bu yolda perişan oldum, çünkü milyonlar da versem, yolda, kolaylık sağlayacak bir hizmet alamıyorum. Siz ise bağlı ve kelepçeli, aç ve hasta olduğunuzdan ötürü benim çektiğimden binlerce kere ağır olan eziyeti unutmuşsunuz" dedi. Öyle sanıyorum ki özünde asil olan bu beyzade, paşa babasına bizler için birkaç güzel söz söylemiştir.⁹⁸

Diyarbakır Hayatından Kesitler

Samsun'dan Diyarbakır'a ulaşan ve İç Kale'deki hapishaneye konulan Bulgar sürgünler, burada, çeşitli cürümlerden yatan 300 Kürt, aralarında 1858'de ve 1862'de sürgün edilen "artık saçları ağarmış ve yaşlanmış olanlarla," ilk kfileden dokuz Bulgar'ı buluyorlar.⁹⁹ Sura ve kalenin doğu tarafına dayanan hapishane büyük bir avluya inşa edilmiştir ve avlunun ortasında bol suyu olan büyük bir havuz vardır; avludan bakınca, birkaç minare haricinde hiçbir şey görünmemektedir. "Şartlar çok kötü ve sefildi,"¹⁰⁰ diye umutsuzluğa kapılanlar oluyor.

97 Metnin aslında bu ifade Türkçe olarak geçiyor ve parantez içinde Bulgarca tercümesi veriliyor.

98 Ivanitsa Ivanov, a.g.e., s. 425.

99 Iliya Monev, a.g.e., s. 379.

100 Ivanitsa Ivanov, a.g.e., s. 419.

Bulgar sürgünler, Diyarbakır Valisi Kıbrıslı Mustafa Paşa'ya hemen bir dilekçe yazıyor ve katil ve soyguncu değil, siyasi kalebent olduklarını belirterek kendilerine ayrıca bir yer tahsis edilmesi talebinde bulunuyorlar.¹⁰¹

Diyarbakır'a vardığımızda, yolculuk sırasında bir-iki gün dinlenmek için duraksadığımız kasabaların hapishanelerinde kaldığımız gibi prangaya vurulmamız gerekiyordu, çünkü demirbent olarak hüküm giymiştik, ancak Vali Lofçalı Derviş Paşa,¹⁰² hemşeri olarak merhamet etti ve prangalarımız alındı.¹⁰³

Böylece valinin talimatıyla Bulgar sürgünler ayrı bir koğuşa naklediliyorlar; umumi hapishanenin karşısında kendilerine geniş ve uzun bir yer tahsis ediliyor. Güzelce süpürüp temizledikten sonra herkes kendi döşeğini seriyor; getirilen toprak, yatak gibi bir şey oluşması için duvarların kenarına dökülüyor; serilen hasırın altından sabahları ot bitse de, ziyarete gelen herkes, tesis edilen düzeni ve temizliği beğeniyor. Mahkûmlar kendilerine ayrılan yeni yerde toplanıyor ve aralarına başka milletten hiç kimse giremiyor; ilahare yavaş yavaş mahalli halkla görüşmeye ve tanışmaya başlanıyor.

Yeni sürgünler birkaç gün sonra sefil ortamdan ötürü birer birer ağır bir hastalığa yakalanıyorlar; bazı mahkûmlarda da şiddetli ayak ağrıları nüksediyor.¹⁰⁴ Hastaların çoğu kıvranmaya başlıyor, son nefeslerini vermeleri için başlarının üzerinde mum tutuluyor. Kolyo Kopoev 26 Mart'ta hastalığa kurban gidiyor, çok geçmeden Nikolay Vrajaliev de tifüsten vefat ediyor.¹⁰⁵ Hastalık ve tedavi konusunda mahkûmlar arasında trajikomik hadiselerin de yaşandığı anlaşılıyor.¹⁰⁶

101 İliya Monev, a.g.e., s. 397.

102 İbrahim Derviş Paşa'nın valiliği 7,5 ay sürüyor (Abdülğani Fahri Bulduk, *Diyarbakır Valileri*, 2003, s. 177).

103 Yassen Kamenov, a.g.e., s. 311.

104 "Ayaklarım o kadar çok ağrıyordu ki, arkadaşlarım küçük çocuk gibi hacetimi yaptırmak için avluaya elde çıkarıyorlardı, çünkü basamıyor ve yürüyemiyordum; olabilecek her türlü ispirto ve kâfurı kullanan askeri hastane eczacısı Mehmet Ali Efendi sayesinde düzeldim; bu arada aynı eczane bana birkaç sıcak su banyosu yaptırdı; eczacının yardımından söz ediyorum, çünkü hasta mahkûmlara bakmakla mesul Hekim Ahmet Efendi, bizimle alakadar olmuyordu (Ivanitsa Angelov, a.g.e., s. 419). Bir başka tanıklıkta eczacının adı Mahmut Efendi diye geçiyor: "Mahmut Efendi, "Korkmayın, oğlum, evvel Allah hepinizi ayağa kaldıracığım, korkmayın" dedi." (Yanko Mançev, a.g.e., s. 376, metinde ifade Türkçe olarak veriliyor.)

105 İlkinci bir tanıklığa göre, Vrajaliev hekimin verdiği acı ilaçları reddettiği için hummalı sıtmadan vefat ediyor. İlaçları için Ivanitsa Ivanov ise sağlığına kavuşuyor (Ivanitsa Ivanov, a.g.e., s. 419).

106 Mesela bir gün, İliya Galçanov verilen ilacı gereğinden yüksek dozda içiyor ve şuuru kaybediyor.

Sürgünler arasında çaresizlik ve umutsuzluktan sık sık sert kavgalar çıktığı, bilhassa hasta düşenlere karşı acımasızca davranıldığı görülüyor:

Başka arkadaşlarımız da hastaydı ve herkes artık çileden bıkıldığından, kavgaya kadar dayanıyordu. Şöyle bir tabloyu canlandırın gözünüzde: İki-üç kişi tifüsten veya başka hastalıktan inliyor ve ofluyor, aç biilaç yatıyor; daha sağlamca olan başkaları ise mangalda odun kömürü yakıyor, kömür tutuşmadan, henüz mavi alev halindeyken koğuşa getiriliyor ve ateşe kırmızı biber atılıyordu. Hastalar nefes alamayıp öksürmeye başlıyor, bunu yapanlar ise, “Çürük olan meydana çıksın”¹⁰⁷ diye bağırıyorlardı; demek ki, her kim hastaysa ve kömür ve biber kokusunu kaldıramıyorsa, ölsün; canı cehennem.

Birisi koğuşun bir tarafında can çekişiyor, öteki tarafta üç-dört arkadaş tambura ve tef çalıyor ve içiyorlar; hastanın öldüğü söylenince (bir kişi nabzını takip etmesi için nöbetçi bırakılıyordu), müzik yükseltiliyor ve gene “Çürük olan meydana çıksın” diye haykırılıyordu. Sabahleyin hapishane müdürüne bildiriliyor, ceset kaldırılıyor, papaza haber veriliyor, sonra cenazeye piskopos da geliyordu.¹⁰⁸

Bir başka tanıklıkta da koğuş hayatı şöyle aktarılıyor:

Çeşitli çalgı aletleri temin ederek zaman geçiriyorduk: Birileri çalıyor, ötekileri oynuyorlardı. Koğuşun ortasındaki direkte jimnastik yapıyorduk. Gece ve gündüz avluda dolaşabiliyorduk. Çamaşır yıkamak, yemek hazırlamak için kap kacak ve topraktan

Şehirden bir eczacı çağırılıyor, Galçanov sırtta taşınarak askeri hastaneye götürülüyor; 24 saat sonra, öldü diye gömülmeye hazırlanırken, birden uyanıyor; muhafaza nerede bulunduğunu soruyor ve yemek istiyor. Üç gün sonra muhafız kendisini hapishaneye getirdiğinde, “İliya dirildi!” diye herkes gülmeye başlıyor (İvanitsa İvanov, a.g.e., s. 419).

¹⁰⁷ Metinde bu ifade Türkçe olarak geçiyor.

¹⁰⁸ İvanitsa İvanov, a.g.e., s. 419-420.

kaliteli tabaklar temin etmiştik. Sabah umumi hapishane açılınca herkes yıkanmak için havuza atlıyor ve sonra da halk türkülleri söyleniyor, hora tepiliyordu.¹⁰⁹

Bu arada Yordan Gergitsov da ayağındaki yaradan rahatsızlanıyor, ama ihtilalci teşkilatın çözülmesine sebep olduğundan; başka deyişle, hainlik yaptığından, hınç almak için yatağı koğuşun kapısı önüne konuyor; her gelip geçen ona tükürüyor ve lanet okuyor, çünkü zamanında vatanperver olarak herkese elde silahla ölmek için yemin ettirmiştir.

Görüldüğü gibi sürgünler arasında hesaplaşmalar başlıyor, hiyanetle suçlanan bir kişi, çekilen bütün acıların müsebbibi olarak görülerek dışlanıyor; korkunç psikolojik ve manevi baskıya maruz bırakılıyor.

Yordan Gergitsov'un bulunduğu durum en çarpıcı şekilde bir gazete yazısından anlaşılıyor.¹¹⁰ Sürgünlerin yazdığı bu habere göre, Gergitsov'un vicdan azabı, Midhat Paşa'yla görüşmeleri sırasında, paşanın "Bu kadar arkadaşını niye ele verdin? İşte, sen de onlar gibi sürüm sürüm sürünüyorsun" şeklindeki çıkışından ötürü daha da yoğunlaşıyor.¹¹¹

Georgi Boşnakov da, Ankara'ya sürülen Vasil Mançev'e yazdığı 13 Mart 1870 tarihli mektupta, "Herkesle iyi geçiniyorum, sadece 'kıymetli' Yordan'la aram açık; geçenlerde, bir ay önce gene bir halt karıştırdı" diye belirtiyor.¹¹²

Hali vakti yerinde olan sürgünler dışarıdan başka yiyecek de getiriyorlar, ama bazıları için bu mümkün olmuyor: "öyle zamanlar oldu ki, Galçanov'la yaklaşık üç kuruşla tam üç ay geçirdik –sıcak suyla ıslatılmış

109 İliya Monev, a.g.e., s. 398.

110 "Hain Yordan'a teselli yok; vicdanı sızlıyor, hayatın kendisi onun için acı bir işkenceye dönüştü. Aramızda en sefil o; bize bakmaya yüzü yok, gölgesinden korkuyor; onun için rahat uyku yok; tek tesellisi ölüm, onu anıyor, ama bulamıyor. Hepimiz hiyanetin ne denli büyük bir kötülük olduğunu görüyoruz." (*Dunavska zora* (Tuna Tanı), Yıllık II, 24 Mayıs 1869, s. 28).

111 Veselin Sariev'e göre burada Midhat Paşa'nın sürgünlerin arasına nifak sokma, birbirine düşürme taktiği ve niyeti yatıyordu (Veselin Sariev, a.g.e., s. 105).

112 Söz konusu hadise, Zıstovi cemaatinin bir tüccar vasıtasıyla sürgünlere gönderdiği 50 Türk Lirası'nın paylaşılmasından kaynaklanıyor. Sürgünler meblağı kardeşçe üleştiriyor, ama Yordan Gergitsov'a hakkı olan iki lira verilmiyor, çünkü daha önce Zıstovi terzi esnafının tüm kafiye gönderdiği üç lirayı kendisine alıyor. Bunun üzerine Yordan, aracılık eden tüccarı, paramı vermedi diye mahkemeye veriyor; duruşmada hadise aydınlatılıyor, ama kendilerine yardımcı olan tüccar önünde mahcup duruma düşülüyor (Veselin Sariev, a.g.e., s. 235).

kuru bakla yiyorduk ve ancak Zıştovi'deki ebeveynlerden ve akrabalardan birkaç kuruş geldiğinde, yemeğımız alınıyordu."¹¹³

Eski sürgünlere belirli bir yevmiye (günlük iki kuruş) ödendiğini öğrenen Zıştovililer, "anlayışlı ve merhametli üst düzey bir memur (müşir)" olan Vali Derviş Paşa'ya dilekçe veriyorlar. Ancak çok geçmeden hemşerileri olan vali, Diyarbakır'dan ayrılıyor, çünkü bütün ailesi hastalanıyor ve yerine, "Eğer ben bir Hıristiyana iyilik yaparsam, İslam dininden çıkarım" sözlerini atfettikleri Kurt İsmail Paşa geliyor. Yeni vali döneminde, Temmuz 1868'de, Zıştovi hadisesinden hüküm giyenlere de yevmiye verileceğı haberi geliyor, ama ikişer kuruş değil, 1,5 kuruş (60 para).¹¹⁴

Tayın karşılığında İsmail Paşa mahkûmları çalıştırmaya karar veriyor.¹¹⁵

Mahalli Süryaniler arasında itibarlı ve çok merhametli olarak bilinen yaşlı Hacı Ablahat her pazar İncil okumak için hapishaneye geliyor. Yazları koğuşun avlusunda yatmaya izin veriliyor; buraya hasır seriliyor; bazen akşamları hapishane müdürü de mahkûmlarla sohbet etmeye geliyor.

Bulgar sürgünler merhamet dilemeyi ve yardım talebinde bulunmayı bir an olsun bırakmıyorlar; hatta Midhat Paşa'ya bile taahhütlü mektupla dilekçe gönderiliyor ve kendilerine verdiği söz hatırlatılıyor. Ayrıca hemşerileri tarafından serbest kalmaları veya hiç değilse kale içine bırakılmaları için çeşitli makamlar nezdinde"¹¹⁶ girişimde bulunulduğı haberleri alınıyor."¹¹⁷

Zıştovi Kazası'nın, mahkûm hemşerilerinin salıverilmeleri için sarf edilen gayretlerin bir neticesi olarak, Midhat Paşa'nın Diyarbakır'a gelişi arifesinde, Zıştovi'den Diyarbakır cemaat önderlerine yönelik birkaç paket

113 İvanitsa İvanov, a.g.e., s. 420.

114 "Hapishane hayatımız son derece sıkıntılı ve gayet sefildi. Hükümet günlük 300 dirhem tayın etmek, kiş vakti de mangal yakmak ve ısınmak için birkaç okka kömür veriyordu." (İvanitsa İvanov, a.g.e., s. 420).

115 "Bir ara, iki kuruş gündelikte taş ve kireç taşımak için medrese inşaatına çıkarılıyorduk. Zaptiyeler nezaret ediyor ve akşam olunca hapishaneye getiriyorlardı; teslim edilirken daima "Bir, iki, üç" diye sayılıyorduk. Bizimle öteki mahkûmlar da (Ermeniler) götürülüyordu ve kapıcıya teslim edilirken, bize Rum, Ermenilere ise gâvur deniyordu." (İvanitsa İvanov, a.g.e., s. 421).

116 Bilhassa Evlogi ve Hristo Georgiev kardeşlerin Rusya'nın Bükreş sefaretı ve daha yüksek makamlar nezdinde girişimde bulundukları; bu manada Rusya'nın İstanbul Sefiri General İgnatyev'in de çaba gösterdiği malum (İvanitsa İvanov, a.g.e., s. 422).

117 "Bu haberleri İstanbul Bulgar cemaati vasıtasıyla alıyorduk, ara sıra bize Bulgarca gazeteler gönderiliyor ve teselli etmek için bir şeyler yazılıyordu." (İvanitsa İvanov, a.g.e., s. 423).

içinde mektuplar ve mazbatalar geliyor. Zıştovi cemaati hemşerilerine kefil oluyor ve mahalli idareden de surlarla çevrili şehre bırakılmaları için kefil olunması rica ediliyor. Kefalet mektupları hemen o gece Diyarbakır ruhani önderlerine sunuluyor:

Bunu, ruhani önderlerin İstanbul'da Midhat Paşa'nın huzuruna çık-tıklarında, lehimize bir şey söylemeleri umuduyla yaptık. Hakikaten bu yapılmış ve paşa, "Ben kefilim Bulgarlar için"¹¹⁸ demiş. Böylece Diyarbakır idaresi bize daha hoşgörölü davranmaya başladı; gittikçe hapishaneden paşaların, müfettiş ahkâmı, mühendis Polonyalıların yanına hademe veya zaptiyelerin küçük bir denetimi altında terzi olarak gönderilmeye başlandı."¹¹⁹

Bu arada, Midhat Paşa'nın Bağdat valisi tayin edildiği ve yolunun Diyarbakır'dan geçeceği haberi alınıyor. Bir zaman sonra paşa geliyor ve bütün yaşlı ve genç sürgün Bulgarlar mutasarrıflık konağına götürülüyor-lar. Paşa, kimin nereden olduğunu ve kaç yıldır yattığını sorup soruştur-duktan sonra, Tulçalı, Ruşuklu, Tatarpazarcıklı ve Jeravnalı mahkûmların serbest bırakılmaları talimatını veriyor; iki papaz kardeşi, Vidinli İvan ve Stoyan dedeleri bırakmıyor. Zıştovilileri ismen okuyarak, "Sizin için daha zamanı değil, çünkü Bulgaristan'da isyan var; siz sabıkalısınız ve başınız daha büyük belaya girebilir" diyor.

Midhat Paşa'nın ziyaretiyle, kaide ve kanunlara göre, eski sürgün-lere olduğu gibi kalebentlere de ikişer kuruş yevmiye verilmesi gerektiği ortaya çıkıyor. Ayrıca, örtü döşek ve sıcak yemek verilmesi gerekiyorken, sadece 60 para ve günlük 300 dirhem ekmek verilmektedir. Midhat Paşa bunun karşılığında mahkûmların her gün yollarda zaptiye nezaretinde taş kaldırma ve kazma gibi alışık olmadıkları ağır işlerde çalıştırıldığını öğre-nince, Diyarbakır Valisi Kurt İsmail Paşa'ya ve orada bulunan üst düzey idari yetkililere bir kere daha Zıştovi sürgünlerine kefil olduğunu belirtiyor. Ayrıca, bu şahısların, düşünöldüğü gibi soyguncu veya katil olmadıkları-

¹¹⁸ Metnin aslında bu ifade Türkçe olarak geçiyor, parantez içinde Bulgarca manası veriliyor.

¹¹⁹ İvanitsa İvanov, a.g.e., s. 422-423.

nı, tüccar oğulları veya tüccar oldukları ve ağır işlerde çalıştırılmamaları gerektiğini vurguluyor. Dahası, paşaya göre, Zıstovili sürgünlere Türkçe öğretilerek kabiliyetlerine göre işlerde çalışma imkânı sağlanmalı; gündüz şehirde bulunduğu işte çalıştıktan sonra da akşam saat 12'de herkes koğuşuna dönmelidir.¹²⁰

Zıstovili mahkûmlar, Tuna eski valisinin, gönüllü korumaları olarak Bağdat'a gelmeleri teklifine karşılık olarak affedilmelerini ve memleketine dönmek istediklerini tekrar söylüyorlar.¹²¹

Bazı Bulgar araştırmacılar Midhat Paşa'nın tavrında ince bir taktik yattığını; paşanın asıl hedefinin bu şahısların ihtilale yatkın eğilimlerini törpülemek ve pasifleştirmek; onları isyan fikrinden uzaklaştırmak ve soğutmak olduğunu öne sürüyorlar.¹²² Oysa bu tavır ve yaklaşımda sadece insani kaygılar bulunabileceğini de göz ardı etmemek gerekiyor; paşa, mahkûmların artık cezasını çektiklerini, belki de gereğinden ağır bir cezaya çarptırıldıklarını düşünüyor, buna bağlı olarak da pişmanlık duyuyor olabilir. Çünkü Vali İsmail Paşa'nın ve öteki idarecilerin önünde mahkûmlardan sadece birini, hadiseye önderlik yapan Yordan Gergitsov'u parmakla işaret ederek, "Eğer ben bu iti ipte sallandırsaydım, bu ötekilerden hiç kimse buraya gelmeyecekti"¹²³ diye itirafta bulunuyor.¹²⁴

Midhat Paşa'nın Diyarbakır ziyaretinin dönemin Bulgarca gazete-lerinde¹²⁵ geniş yankı bulduğu görülüyor; gazetelerde genelde sürgünlerin gönderdiği haberlere yer veriliyor.¹²⁶

120 Yasen Kamenov, a.g.e., s. 311.

121 "O gene şimdilik bunun daha zamanı olmadığını belirtti ve Kurt İsmail Paşa'ya dönerek, bizi hapis-haneden çıkarmasını, üç-beş para kazanabilmemiz ve fakir fukara dolaşıp devlete küsmememiz için işe atanmamızı söyledi."

122 Veselin Sariev, a.g.e., s. 105.

123 Yasen Kamenov, a.g.e., s. 311.

124 Ankara'da sürgün olan Vasil Mançev'e topluca yazılan 12 Eylül 1869 tarihli mektupta şunları okuyoruz: "Midhat Paşa buradan geçerken bizi yerleşmiş olduğu konağa çağırdı; bir baba gibi akıllı nasihatlerde bulundu ve bizi serbest bırakmaya yemin etti. Hain Yordan için ise, "Pişman oldum seni asmadığıma" dedi. Bütün öteki sorular arasında, şunu da sordu: "Bu Yordan değil mi, sizin yanmanıza sebep olan?" Biz de bir ağızdan: "Evet, efendim, o!" dedik." (Vasil Mançev, a.g.e., s. 131-132) (Tırnak içindeki ifadeler metinde Türkçe olarak geçiyor).

125 *Dunavska Zora* (24 Mayıs 1869, s. 28); *Makedoniya* (Makedonya) (28 Haziran 1869, s. 31), *Pravo* (Hak) (31 Mayıs 1869) vs.

126 Bazı araştırmacılara göre bu yolla, af vaadinde bulunan Midhat Paşa'nın gönlü hoş tutulmak, güruru okşanmak isteniyordur (Veselin Sariev, a.g.e., s. 236).

Mesela bir gazetede, altında 25 imzayla, Zıştovi'de ana-babalara yazılan şöyle bir mektup dikkat çekiyor:

Kıymetli ebeveynlerimiz!

Kıymetli mektubunuzla beraber, buradaki cemaatlere gönderdiğiniz ekli mektupları da aldık ve gayet çok sevindik, çünkü tam zamanında ulaştılar. Malumunuz, hakikaten Midhat Paşa hazretleri bu ayın üçünde şehre teşrif ettiler; ertesi sabah hepimizi kaldığı konağa çağırıp bir babanın evladına yaptığı gibi bize nasihatlerde bulunarak hapishaneye uğurladılar. Paşa hazretleri bununla yetinmediler; Cuma günü olmasına rağmen gündüz saat yedide gene meclis azalarını topladılar, gene bizi çağırdılar ve burada uzun bir sohbetten sonra İstanbul'a yazacağı sözünü verdiler ki ya tamamen kale içinde serbest bırakılalım, ya da geri dönelim. İstanbul'dan cevap gelinceye kadar, burasının valisine gündüz serbest bırakılmamızı, böylece herkesin zanaatını yapmasını, gece de koğuşlara dönmesini buyurdular.¹²⁷

Böylece, üç yıl sonra Zıştovili sürgünler şehre serbestçe gidebiliyorlar; Midhat Paşa da buradan Bağdat'a devam ediyor.¹²⁸

Bulgar araştırmacılara göre, Zıştovili mahkûmların Diyarbakır günlerinin iki aşamada incelenmesi gerekiyor: Midhat Paşa'nın Bağdat yolculuğunda 3 Nisan 1869'da kendilerini ziyaret etmesinden öncesi ve sonrası. Paşanın ziyaretinden sonra mahkûmlar şehirde serbest yaşıyor, siyasi sürgün statüsünün verdiği hakları alıyor ve çalışmaya başlıyorlar. Geleceğe daha umutla bakmalarını sağlayan bu müspet gelişmeler, şüphesiz özgüvenlerine de yansıyor.¹²⁹

Ancak mahalli idare, hapishaneden şehre bırakıldıktan sonra, mahkûmların Zıştovi'den gönderilen tertemiz şayak giysilerini görünce, zengin olduklarına kanaat getiriyor ve iki kuruşluk yevmiye ile tayı da kesiliyor.

127 *Pravo*, 31 Mayıs 1869.

128 "Bırkaç gün sonra Midhat Paşa, Dicle üzerinden 12 kelek ile Bağdat'a devam etti; kelek, yüzülmüş oğlak derisinden yapılan tulumla deniyor; yüke göre, ayaklar yukarıda kalacak şekilde 100-150 tulum şişiriliyor, ince sopaların üstüne tahta döşeniyor ve böylece sal hazır oluyor." (Iliya Monev, a.g.e., s. 399).
129 Atanas Boykov, Sıdbata na svištovskite zatočenitsi ot 1867 godina, *Istoričeski pregled*, 1987, 8, s. 69.

Bundan dolayı, henüz belirli bir işte tutunamayan bazı sürgünler darda düşerken, daha okumuş yazmış olanlar vilayetteki üst düzey memurlara hademelik yapıyorlar.¹³⁰

Ziştovili sürgünlerin Diyarbakır'ın manevi ve dini hayatına nüfuz ettikleri, kamusal alanda boy göstermeye başladıkları ve bilhassa öteki Ortodoks unsurlara kendilerini kabul ettirdikleri görülüyor. Dindar mahkûmlar düzenli olarak kiliseye, bilhassa akşam ayinine katılıyorlar; bu ayinlerde, Hacı Stavri hadisesi sürgünü olan iki kardeş papaz duaları kilise Slavcası olarak okuyor, cemaat de onlara eşlik ediyor. Bu arada, ayinde bazı eksikliklerin giderilmesi için mektupla Kudüs Rus metohundan (kilisesinden) Slavca dini kitaplar gönderilmesi; ayrıca da, Diyarbakır'dan giden bir hacı namzedi vasıtasıyla Kudüs Patriği Kiril'den kilise kıyafetleri bağışlaması rica ediliyor.

Patrik, Bulgar sürgünlerin ricasını karşılıksız bırakmıyor ve çok geçmeden, kutsal şehirden, içinde güzel papaz kıyafetleri, kilise kitapları ve kilise Slavcasında ayin düzenlenebilmesi için lazım olan bazı araç gereçlerin yer aldığı bir sandık geliyor. Bu edinimden sonra Bulgarlar papazlarıyla birlikte, Mar Kosmas Kilisesi'nde Noel, Paskalya ve bilhassa 11 Mayıs Aziz Kiril ve Aziz Metodiy gibi daha törensel ayinlerde aktif olarak yer alıyorlar. Adı geçen yortu günlerinde kilise öteki Hıristiyan inançlardan ziyaretçilerle doluyor; Papaz Teodosiy Kudüs'ten gönderilen gösterişli giysilerle dua ediyor; Georgi Boşnakov da kenardan Slavca okuyarak destek veriyor, geri kalanlar da eşlik ediyorlar ve bütün bunlar kilisede bulunan Süryanilerin ve Ermenilerin nezdinde sürgünlerin itibarını artırıyor.

Böylece, durumu kabullenmiş olan kalebent ve demirbentler, herhalde "fesatlıktan ve Bulgar inadından," bu sefer birbirlerini yemeye başlıyorlar; sürtüşme ve tahammülsüzlük öyle bir noktaya geliyor ki, bir nevi hınç alma ve iğneleme amacıyla gazete benzeri küçük bir yaprak çıkarılmaya başlanıyor: "Bunu yedi-sekiz adet çoğaltıyor ve aramızda dağıtıyorduk;

¹³⁰ "Bu şekilde hayatımız daha tahammül edilebilir oldu ve durumumuzu kabullenmeye başladık. Tamamen umutsuzluğa kapıldığımız zaman, durumumuzu biraz olsun hafifletmek için çeşitli kapıları çalmaya mecbur kaldık. Birileri mutasarrıfın hademeliğine –atlarına hizmet etmeye ve temizlemeye; başkaları, Osmanlı idaresinde hizmetli mülteci Leh mühendislerin yanına gittiler; bazı arkadaşlar da terazi olarak hapishanede biçki dikiş yapıyorlardı; malzeme hapishaneye getiriliyordu." (Ivanitsa Ivanov, a.g.e., s. 423).

bu yapıp bu şursuzca birbirimize saldırıyorduk. Bu yaprak, halk müzele-
rinde yer almayı hak ediyor.”¹³¹

Şehirde dolaşmaları serbest bırakılan mahkûmların özgüveni
geliyor,¹³² bazı sürgünler ciddi şekilde evliliği düşünmeye başlıyorlar. Haki-
katen zamanla Nikola Yakinov, Bonyo Konstantinov,¹³³ İliya Miluşev,¹³⁴ Miha-
il Vlaev,¹³⁵ Miluş Vasilev,¹³⁶ Yordan Gergitsov¹³⁷ ve Stoyan Radev¹³⁸ bu uzak
diyarda evleniyor ve aile kuruyorlar. Öyle ki, İvanov’a göre, Eylül 1869’da
artık geceleri koğuştaki sadece birkaç kişi (İliya Kiryakov, Mityo Tsokov,
İvanitsa İvanov, İvan Pankov, Danail İliev, Miluş Vasilev, Mihail Vlaev ve
Yordan Gergitsov) kalıyor.

21 Eylül 1870’te, üç yıllığına sürgün edilen Manol Tsvetkov mem-
leketine dönüyor. Bulgar sürgünlerin Diyarbakır’daki gündelik hayatının¹³⁹
daha yakından görülebilmesi için İliya Monev’in aktardığı bir hadisenin
alıntılanmasının faydalı olacağı kanısındayım:

131 İvanitsa İvanov, a.g.e., s. 424. Bulgar süreli yayın tarihinde olduğu gibi, mahalli Diyarbakır basın
tarihinde de ilginç ve özgün bir misal teşkil edebilecek bu yayınlı ilgili ne yazık ki salt İvanitsa İvanov’un
tanıklığında ve sadece bu kadar bilgi kırıntısına rastlanıyor.

132 Mesela Georgi Boşnakov’un Ankara’da sürgün olan Vasil Mançev’e yazdığı 1871 tarihli mektupta
şunlar okunuyor: “Birader, biraz serbest kalınca, hele de Zıştovi’den gönderilen paralara kavuşunca, bir
gevşedik ki sorma gitsin. Başka şeyler de düşünmeye başladık. Bunu yapmak istemiyoruz, ama neyler-
sin, burada hava her daim sıcak; sıcak ise, malûm, kanı kaynatıyor. Diyeceğim o ki, kanımız kaynadı ve
dayanamıyoruz. Ateşimizi söndürmek için ilaç arıyoruz ve Ermeni kadını mı, Süryani mi, Protestan mı,
Katolik mi, Arap mı, Türk mü, Kürt mü hiç bakmıyoruz. Yeter ki ateşimiz sönsün. Ama bunun müsebbi-
bi, yukarıda da yazdığım gibi, hava; bizim hiçbir kabahatimiz yok.” (Veselin Sariev, a.g.e., s. 121).

133 Bonyo Konstantinov’un nikâhı 1870’te kıyılıyor; dünyaya gelen oğlu Konstantin aynı kilisede vaftiz
ediliyor. Aftan sonra hanımıyla Zıştovi’ye dönüyor.

134 Af edildikten sonra hanımı Diyarbakır’da kalıyor, çünkü Zıştovi’de başka eşi olduğu söyleniyor.

135 Aftan sonra hanımından ötürü Diyarbakır’da bir süre kalıyor, daha sonra Zıştovi’ye dönüyorlar.

136 Af edildikten sonra hanımından ötürü Diyarbakır’da kalıyor, ama daha sonra Zıştovi’ye dönüyorlar.
Miluş Vasilev’in hanımı Despina 1850 Ferteke doğumlu olup Diyarbakır’da gümrük memurluğu yapan
Anastas Zivoglu’nun kızıdır. Aile, aftan iki yıl sonra 13 Ekim 1875’te Zıştovi’ye dönüyor. Despina 1918’de
burada vefat ediyor. Kızları Nevenka (1879-1960) ve Zaharinka (1873-1925) uzun yıllar kasabada muallime
olarak çalışıyorlar. (Yuliya Nikolova, Dostoyno est, s. 260-261).

137 Aftan sonra hanımından ötürü Diyarbakır’da bir süre kalıyor, daha sonra eşiyle Zıştovi’ye dönüyor.

138 Af edildikten sonra Kudüs’e hacca gidiyor ve Diyarbakır’a dönüyor; bir müddet sonra eşiyle Zışto-
vi’ye dönüyor (İvanitsa İvanov’un “bizimle döndü, ama daha sonra eşi de geldi” tespiti gerçeği yansıtmı-
yor; İvanitsa İvanov, a.g.e., s. 106).

139 15 Şubat 1872’de şehirden geçiren peygamberin nalinları büyük törenle bütün alay ve taburlarla
karşılanıyor. 19 Mart’ta Halep Rus Konsolosu Nikolay İvanov şehre geliyor; serbest bırakılmaları için
Bulgar mahkûmlar kendisine bir dilekçe sunuyorlar; 23’ünde konsolos Harput’a hareket ediyor. 1 Hazir-
an’dan itibaren asker ağır bir sıtmaya yakalanıyor (*jaune j. siphore*) ve çok kişi kırılıyor (Yasen Kamenov,
a.g.e., s. 314).

Bu arada ıslahhanede giysileri teslim alan, ama paramızı ödemek istemeyen bir binbaşı vardı; bunun üzerine biz işi bıraktık. Bazı arkadaşlarımız Türk Mahallesi'nde kiralık evler tutmuşlardı. Ben Yanko Mançev'le Hıristiyan Şeyh Matar Mahallesi'nde kalıyordum. Adı geçen binbaşı bizim yaptığımıza alınmış olacak ki, kızmış ve bütün Bulgarların koğuşa kapatılmalarını emretmiş.

İliya Kiryakov'la bunu öğrenince, Türk Mahallesi'ndeki arkadaşlarının bir kepezelik yapmış olabileceklerini ve binbaşına şikâyet edildiğini düşündük; neylersin gençlik yılları işte. Binbaşı da zaten hıncını almak için böyle bir fırsat kolluyordu. Biz et, ekmek ve kuru üzüm rakısı aldık, burada meretin tadına doyum olmuyor ve Mardinkapı'dan Mardin yoluna çıktık; bahçeler üzerinden nehre indik; paçaları sıvadık, Dicle'yi geçtik ve ormana girdik; genişçe, derin gölgeli bir yer bulduk. Odun topladık, ateş yaktık ve Kiryakov eti kızartmaya başladı.

Ben de Çarıkköy bağlarına gittim. Bağa girince, karşıma, yaşlı bir Kürt olan korucu çıktı. Ben Kürtçe bilmiyorum, o da Türkçe anlamıyor. Adam, başında bir uzun fes ve ördek gibi beyaz giysiler içindeki bana şaşkınlıkla bakıyor; ben bir şeyler soruyorum, o omuz silkeliyor ve “Nu zami, zani kurmani nuzami” diyor.

Elimi cebe attım, yarım beşlik çıkardım ve bana üzüm toplaması için bir mendil uzattım. Anında anladı; para, sağır dilsizleri bile anlaşıyor; üzüm dolu mendille ormana Kiryakov'un yanına döndüm. Bu arada o kebabı şişte kızartmıştı. Derin gölgenin altında yedik içtik ve bütün gün uyuduk. Şeyh Matar'a döndüğümüzde karanlık çökmeye başlamıştı. Yanko Mançev'le kaldığımız ev yakındaydı. Fırının önünde çanaklarda yoğurt satılıyordu. Yoğurt almaya eğildiğim anda, Kiryakov erkek ördek gibi, “Zaptiyeler” diye fısıldadı. Ben yoğurdu elimden düşürdüm ve Şemas Jernis'in kapısına dayandım. Sokaklar dar, o kadar ki bazı yerlerde atlanabiliyor. Tam da evin taş merdivenine tırmanacağım anda, önünde oturan ve bekleyen bir zaptiye gördüm. “Kimi bekliyorsun?” diye sordum. “Sizi bekliyorum; bütün kalebent Bulgarların hapishaneye toplanması için binbaşidan emir var” dedi. Yapacak bir şey yoktu, muhafızla hapishanenin yolunu tuttum.

İliya Kiryakov Şemas Jernis'te kaldı. Hapishaneye girince, mutasarrıf paşayla köylere dolaşmaya çıkmış olan birkaç kişi hariç, bütün arkadaşlarımızın toplanmış olduğunu gördüm. Paşa kapılarında seyislik ve hademelik yapan bazı arkadaşlarımız vardı; onlar köy ve palankalardaydı. Böylece binbaşının arzusu yerine getirildi, ancak o korktuğumuzu ve paramızı istemeyeceğimizi sandı.

Sabah bir muhafızla, Kiryakov'a iletilmek üzere Şemas Jernis'e mektup gönderdik. Ondan valiye dilekçe yazmasını ve binbaşının bizi kapatmasının altında yatan gerçek sebebi açıklamasını; bize ödeme yapmak istemediğini ve bizimle karşılaşmamak için hep ıssız sokaklardan geçtiğini yazmasını istedik. Kiryakov mektubu almış, valiye bir güzel dilekçe döşenmiş; vali de bunu okuyunca, derhal paramızın ödenmesi ve mahpushaneden salınmamız için emir vermiş.¹⁴⁰

Elveda, Diyarbakır!

Sadrazamlığa getirilen Midhat Paşa, Haziran 1872'de, Bağdat'tan Ankara'ya¹⁴¹ uğrayarak İstanbul'a dönüyor. Bu gelişmeyi bir fırsat olarak gören Zıştovili sürgünler telgrafla yeni sadrazamı tebrik ediyor ve serbest bırakılmaları için yalvarıyorlar.

Birkaç ay sonra sabırsızlıkla beklenen muştulu haber geliyor: 21 Ekim'de Ekzarh Antim telgrafla serbest kaldıklarını bildiriyor.¹⁴²

20 Ekim'de fermanın İstanbul'dan postaya verildiği bildiriliyor; 30'u akşamı saat yedide İsmail Paşa'nın huzuruna çıkılıyor ve Diyarbakır Kalesi'nden serbest bırakıldıklarına dair ferman okunuyor. Gece saat dokuzda vali, "Varın oğlum şimdi gidin, devlete dua edin, o sizi affetti, bizim malımız

¹⁴⁰ İliya Monev, a.g.e., s. 400-402.

¹⁴¹ Ankara'da, aynı hadiseden mahkûm olan Zıştovili muallim Vasil Mançev'le görüştüğü ve serbest bırakılmasını sağladığı düşünülüyor.

¹⁴² "Bugün padişahın merhameti üzerinize yağdı; padişaha uzun ömür vermesi için Tanrı'ya dua edin." (Telgrafın muhtevası aşağı yukarı buydu). Bütün züğürtlüğümüze rağmen aramızda beş-on kuruş toplayarak telgrafçıya bahşiş verdik. Bizim için bu güzel haberden sonra, vilayette de serbest bırakılmamız için talimat alındığını öğrendik. Valinin buyrultusunu beklerken artık yol hazırlıklarına başlamamız da gerekiyordu." (İvanitsa İvanov, a.g.e., s. 428). Af sadece Zıştovili sürgünleri kapsamaktadır; orada kalan iki papaz kardeşi umutsuz halleriyle görmek serbest kalanları da derinden etkiliyor.

değilsiniz”¹⁴³ diyor. Bu güzel haber ve gelişmeler üzerine sürgünler o gece ve memlekete doğru yola çıktıkları 6 Kasım’a kadar eğleniyorlar.

Hâlâ affa inanamayan bazı sürgünler yol hazırlığı için acele etmiyorlar; 28 Ekim’de yola çıkabilmek için azat tezkeresinin alınmasına ve 8 Kasım’da bir deve kervanı ile anlaşılmasına rağmen 11 Kasım’a kadar bekleniyor ve bu tarihte bir at kervanı ile Ali Pınar Köyü’nden Halep üzerinden İskenderun’a ulaşmak üzere yola çıkılıyor; şehirdeki bütün tanıdıklar uğurlamaya geliyorlar.¹⁴⁴

Aynı gün kervan güneye, Akdeniz’e yöneliyor; Zıstovi hadisesinden Diyarbakır’da, üçü güz çamurundan dolayı hanımları yola çıkmayı kabul etmediği için ailevi sebeplerle olmak üzere dört Bulgar kalıyor. Kudüs’e hacca gitmek için kalan dördüncü Bulgar İliya Monev ise, arkadaşlarından aldığı mektuplarla yolculuklarının nasıl geçtiğini ve nerede olduklarını öğreniyor.

O gün saat dokuzda Karaköprü’ye varılıyor; yolcular yakınları ve dostları tarafından bu köprüye kadar uğurlanıyorlar. Saat 12’de, üç-dört çadırdan oluşan Kuş Doğan Köyü’ne ulaşıyor ve açıkta bir çayırda yatılıyor.

12’sinde, gece yola çıkılıyor ve kayalık Karacadağ’a varılıyor; saat dokuzda da Hoynak Köyü’ne ulaşıyor. 13’ünde bağları olan kadim Sive-rek’e; 14’ünde ise 11 saat yürüyüşle Kara Donur Köyü’ne varılıyor.¹⁴⁵

15’inde Enek Köyü’ne, 16’sında Murdi Köyü’ne ulaşıyor. Urfa’ya da 17’sinde geliniyor. Burada bir kır köşkünün altında, yağmur sularını biriktiren bir sarnıç bulunduğu dikkat çekiyor, yol boyunca su yoktur ve suyun sarnıçlardan katırlarla taşınması gerekmektedir. O gün gene bir sarnıçta yemek yeniyor ve sarnıcın kötü suyundan içiliyor. Saat sekizde, “yamaçlara kurulmuş, kayalıklarda oyukları ve han yerine kullanılan çok büyük mağaraları” olan Birecik

143 Metnin aslında ifade Türkçe geçiyor, parantez içinde de Bulgarca tercümesi veriliyor.

144 “Uğurlama esnasında öyle sahneler yaşandı ki, bunları hikâyemin dışında bırakmak zorundayım.” (Ivanitsa Ivanov, a.g.e., s. 428); “İki bin kişinin toplandığı Ali Pınar Köyü’nde Anika ve birçok kız kardeşle ebediyen ayrıldık; gidişimizden dolayı acı acı gözyaşları döküldü.” (Yasen Kamenov, a.g.e., s. 314).

145 “O gün az kalsın bir Arap soyguncu canıma kıyacak, çünkü sabah erkenden yola çıktık ve arkadaşlarımdan epeyce geri kaldığımdan ve yolu da bilmediğimden dolayı, bu güya Arap yolcuya tesadüf ettim. Amacına ulaşmak için beni şehirden uzaklaştırmaya çalıştı, ama ben kendisinden şüphelendim, çünkü önümde kervanın çanını duymuyordum; üzerimdeki boruyu öttürmeye başladım ve yerimden kımıldamayıp epey öttürdükten sonra gördüm ki kiracılar yaklaştı ve beni epeyce uzaklaşmış olduğum doğru yola götürdüler.” (Yasen Kamenov, a.g.e., s. 314).

Kasabası'ndan geçiliyor. Fırat salla geçildikten sonra, çıkan bir sürtüşme neticesinde kiracılar dövülüyor; sonra Antep'e, Kilis'e; 18'inde Mizar Köyü'ne varılıyor; Nezib (Nizip) Kasabası geçiliyor; kasaba yakınında karşılaştıkları bir kervan vefat etmiş bir Diyarbakırlı Ermeni tüccarı taşımaktadır.

19'unda Beylerbey, 20'sinde Yahterin Köyü'ne varılıyor; "evleri kubeli Arap köyünün" çıkışında Sultan Murad'ın yaptırdığı bir han bulunduğu not ediliyor.

Birecik ve Halep arasında susuz ovalardan ve ıssız köylerden geçiyor; evleri tarla faresi deliğine benzeyen bir köyden geçerken, "eğer akil edip de kendimizi terhis edilmiş asker gibi göstermeseydik; eğer arkadaşımız Georgi Boşnakov'un bir eskiciden aldığı ve belinde subay gibi taşıdığı bir kılıçla, Diyarbakır'da bitpazarından aldığımız nizam kaputları ve sabahları hareket etmek için sinyal verdiğimiz avcı boynuzu yanımızda olmasaydı öldürülme tehlikesiyle karşı karşıya kalınacaktı" tespitinde bulunuluyor. Tehlikenin boyutu anlaşılınca, hiç kimse uyumuyor, kervancı başından alelacele atları hazırlaması rica ediliyor ve gece yarısı susuz, taşsız ve ağaçsız çölden geçilerek Halep'e doğru yol alınıyor.

Halep yakınlarında pek büyük olmayan ve evleri haç şeklinde, arı kovanı gibi bir köyde konaklanıyor; burada su kuyulardan tulumla çıkarılıyor; tulumlar, bir at tarafından çekilen bir urgana bağlanıyor; 40-50 okka tulumu çekmesi için atın bir kilometre kadar yürümesi gerekmektedir. Köydeki bir at ahırında kalacak yer, yemek için de keçi pastırması bulunuyor; kızartılıp afiyetle yenen pastırmadan ötürü o gece, kuyudan onca zahmetle çıkarılan bütün su içiliyor:

Sabah erkenden yola çıktık; Ramazan olduğundan Müslümanlar uyumuyor, bütün gece yemek yiyorlardı. Ödeşmek için ev sahibini çağırdık; kişi başı ikişer beşlik yatak parası istedi, bilhassa da içilen su için. Buna şaşırdık, çünkü palankalarda bile yatak için birer kuruş ödüyorduk. İtirazımız üzerine kızgın bir Arap olan ev sahibi kapıyı üzerimize kapattı ve hareminin yanına gitti. Yapacak bir şey yoktu, tıkr tıkr 10'ar kuruş su parası ödedik ve ancak ondan sonra serbest bırakıldık.¹⁴⁶

146 Ivanitsa İvanov, a.g.e., s. 428-429.

21'i gecesi, Diyarbakır'dan hareketten altı gün sonra, ticaret merkezi Halep'e ayak basan Bulgarlar Vezir Han'a yerleşiyorlar. Burada altı gün kalınıyor, Rusya Konsolosu N. İvanov'un huzuruna çıkılıyor ve İskenderun-İstanbul-Odesa hattında sefer yapan Rus vapuru için navlunun yarısını ödeme ricasında¹⁴⁷ bulunuluyor.

27'sinde saat 12'de İncirli (Tokat) Köyü'ne varıldığında, koyunların sağıldığından, 20 günlük kuzulardan ve pek çok incir ağacı bulunduğundan söz ediliyor. 28'inde akşam saat iki gibi Akpınar Köyü'ne geliniyor; önceki gece yağmur yağdığından sarp Meylin Dağı'nda yol çok zorlaşıyor; saat dokuzda Kyu Kyurteva kaplıcası kenarından geçiliyor. 29'unda Belen Kasabası'na varılıyor. O gün "korkunç bir dereden ve daha korkunç Gâvur Dağı'ndan" geçiliyor. 30'unda kıyıdaki Aleksandreta (İskenderun) şehrine varılıyor.

Neticede, Halep'ten "küçük bir kıyı kasabası" olarak nitelendirilen İskenderun'a yolculuk üç gün sürüyor. Tanıklıklarda, "O gün Akdeniz'de suya girdim; burada vapur gelinceye kadar üç gün bekledik; Rus konsolosun yanına gittik, o da bize İstanbul'a kadar yarım navlun hediye etti; biz 22 Türk Lirası, o da aynı meblağı ödemiş oldu; teşekkür ettik¹⁴⁸ deniliyor.

İskenderun'dan İstanbul'a 1 Aralık'ta demir alan Rus bandıralı Azov¹⁴⁹ vapuru 600 yolcunun yanı sıra yük de taşımaktadır.¹⁵⁰

İkisinde Mersin, üçünde Kıbrıs açıklarına geliniyor; dördünde, "şehri büyük olan ve çok yel değirmeni bulunan" Rodos Adası'na yanaşıyor.¹⁵¹

147 Bunun rica değil, düpedüz dilenme olduğunu itiraf eden sürgünler de var.

148 "Halep Rus konsolosundan mektup getiriyorduk, bundan dolayı güverte için kişi başı bir kuruş ve iki beşlik alındı; bu ücret bileet fiyatının yarısını teşkil ediyordu."

149 "Vapurda kilise, papaz, hekim, eczane, hastane ve büfe bulunuyordu. Bahriyeliler, kilise ayinine katılmamıza müsaade ediyorlar; ayrıca makarna ve sıyrılmış kemikten ibaret kendi porsiyonlarını akşamları gizlice satıyorlardı. Bu yemek için kendilerine bir-ikişer beşlik veriyorduk ve yemeği karanlıkta gelişiğizle yiyorduk. Bonyo Konstantinov'un hanımı da bizimle geliyordu; Diyarbakır'dan dışarıya çıkmamış olduğundan gördüğü her şeye -atla yolculuğa, köylerde ahırlarda geceleme, denizin dalgalanmasına şaşırp kalıyordu. Örtülü geziyordu, ama Rusçuk'ta kayınvalidesi ve kayınpederi tarafından karşılanınca yeni giysiler alındı ve Avrupalılaştı." (İvanitsa İvanov, a.g.e., s. 431).

150 "7 bin çuval tahıl, beş bin kasa limon ve portakal, dört bin balya pamuk; ambarların biri kurşun külçeleri ve birçok daha başka malla doluydu." (İvanitsa İvanov, a.g.e., s. 429).

151 "Mersin ve Rodos arasında korkunç bir fırtına koptu; bu durum vapurun yedi kaptanını (eski amiral endamlı baş kaptan yaşlı birisiydi; geri kalan altı genç Rus, Rusya gönüllü filosunda olduklarını söylediler) yukarıda belirtilen yükün büyük kısmını denize dökmek zorunda bıraktı. Bir-iki kaptan pusulaların yanına nöbet tutuyor ve "Sel!" diye bağırıyorlardı. Biz, zengin yolcuların bulunduğu kabinlerde değil

Rodos'tan sonra şiddetli fırtına kopuyor, kaptanın talimatıyla yükü hafifletmek için kömür denize dökülüyor; Sünger adaları kenarından Hios'a (Sakız) geliniyor. Burada vapur neredeyse bir gün kalıyor ve Bulgar yolcular deniz tutmasından perişan haldeler.

Yolcuların mavnalarla Sakız'a çıkmasına izin veriliyor; ikinci kaptan İvan İvaniç Rus vapur acentesine ve ilgili sigorta şirketine mücbir sebeplerden ötürü boşaltmış olduğu yük için manifesto ibraz etmeye gidiyor. Sakız'da her şey unutuluyor ve artık kafayı bulmuş İvan İvaniç Bulgarları bir lokantaya götürüyor ve kurtuluşları şerefine yemek ısmarlıyor.¹⁵²

6 Aralık, Aziz Nikola yortusunda İzmir'e geliniyor; burada vapur yük indirme ve boşaltma için üç gün bekliyor. Rum kilisesine gidiliyor, kendilerine güveç ikram eden Bulgar abacılarla buluşuluyor; şehirde domuz etinin kasaplarda açıkta satıldığı görülüyor ve Gâvur İzmir denmesinin buradan kaynaklandığı düşünülüyor.¹⁵³

Yedisinde demir alınıyor, gece kopan şiddetli fırtınanın ardından iki gün aralıksız yağmur yağıyor; ertesi gün Kum Kalesi kenarından korkunç kaleleri olan "güzel şehir" Çanakkale'ye geçiliyor; dokuzunda payitahta ayak basılıyor ve doğrudan Fener'e, Bulgar kilisesine gidiliyor; yerleşebilmeleri için mektebin sınıf odaları boşaltılıyor ve İstanbul Bulgarlarının topladıkları 800 kuruş yardım kardeşçe pay ediliyor. Payitahtta dört gün kalınıyor.¹⁵⁴

Serbest bırakılmaları için çaba sarf eden Ekzarh Antim'e teşekkür etmek ve hayır duasını almak için ruhaninin huzuruna da çıkılıyor.¹⁵⁵

de, dışarıda güvertede olduğumuzdan ötürü fareler gibi ıslandık; korkunç deniz hastalığına yakalanınca da kimin nerede olduğunu unuttuk; Tanrı'ya dua ediyorduk, çünkü kaptanların ve çok sayıdaki denizcinin de korktuğunu görüyorduk ve bunca kıymetli malın denize döküldüğünü görünce, iyice umutsuzluğa kapıldık." (Ivanitsa İvanov, a.g.e., s. 429).

152 "Sakız'da şahane yemekler vardı, ama bizde para ne arasın? Sardalye balığı yemekle ve portakal, limon ve helva almakla yetindik. Yunan piskoposun yanına gittik, o bize bir şeyler ısmarladı ve sakız ağaçlı bahçesinde gezdirdi; ağaçlardan damlayan sakızın düşerek kristalize olması için yer mermer kaplıydı. Sakız'da, güzel kiliseler ve mektepler gördük." (Ivanitsa İvanov, a.g.e., s. 429-430).

153 "Kazanlı ve Trakyalı Bulgarlar bizi vapurdan alıp odalarına götürdüler; bütün gece eğlendik; sabah da İzmir'i gezdirdiler; Georgi Boşnakov, kabzasında "Ya ölüm, ya istiklâl" yazan bir kılıç hediye etti o arkadaşlara."

154 "Hatırladığım kadaniyla metohta yanıma Petko Slaveykov, Georgi Gruev, Hristo Karaminkov, Boni Grigorov vs., Tipçileştovlar ve birçok başka misafirperver Bulgar geldiler. Bize yemek ve içki ikram edildi, mektepte sıraların arasına yatmamıza izin verildi; burada Slaveykov bizimle oturuyor ve çeşitli komiklikler anlatıyordu." (Ivanitsa İvanov, a.g.e., s. 430).

155 "Bizi bir mindere oturmuş vaziyette kabul etti; yanındaki sandalyede şimdiki ekzarhımız Yosif oturuyordu; daha yeni yeni manevi sanı protosingel veya arşimandrit olmuştu; görülüyordu ki henüz

Yağmurlu 14 Aralık günü, Midhat Paşa'nın huzuruna, Ankara'ya sürgün edilen ve daha önce payitahta dönen Vasil Mançev'le beraber çıkılıyor. Kendilerini avluda karşılayan aşçı Hıdır bey, paşanın ziyaretçilerini üstte, konağın salonunda kabul etmek istediğini iletiyor, ancak Bulgarlar, çamurlu ayakkabılarını bahane ederek, "yukarı çıkmayalım, sadece buraya kadar geldik, teşekkür etmeye" karşılığını veriyorlar; zaten paşanın faytonu da girişte bekliyor, bir yere acele ediyordur:

"Biz dizildik ve paşa kapıda belirince, birer birer eteğini öpmek için eğildik; şüphe yok ki o bizim geleceğimizden haberdarmış; artık yanına gitmiş olan Mançev bizi takdim etti. O sözü aldı, padişah affından memnun olup olmadığımızı ve akıllanıp akıllanmadığımızı sordu. Midhat Paşa herkesin işine bakmasını ve bir daha komitacılık yapmamamızı nasihat etti; "İstanbul öyle kolay alınmıyor" dedi. Acele ettiğinden daha çok konuşmadık, kaldı ki konuşulacak bir şey de yoktu artık."¹⁵⁶

"Bizi görünce gülümsedi ve ağlamaya başladı.

"Nerede kaldı o çapkın Yordan?" diye sordu.

"Orada kaldı, efendim" dedik.

"Keşke geberseydi bu puşt!"¹⁵⁷

Bunun üzerine bazı arkadaşlar, "Varsın ölmesin, efendim; biz ona bizim günlerimizden bağışlayacağız, yeter ki yaşasın, Allah kerim" diye cevap verdiler.

"Aferin, oğlum! Buradan ekzarh efendinizin yanına gidin, zira o da çok çalıştı sizin için; ben 71 gün sadrazam kaldım, sizi kurtardım, varın devlete dua edin ve sakın bir daha böyle çapkınların aklına uyma-

başındaki külâha pek alışamamıştı, çünkü sıkça eli oraya kayıyordu; konuşma sırasında Antim ikide bir Yosife dönüyor ve ona sanki bir şeyler danışıyordu. Bu arada Antim, vezirlikten azledilen Midhat Paşa'nın huzuruna çıkıp çıkmadığını sordu; biz henüz paşaya gitmemiştik; Antim derhal paşanın huzuruna çıkmamızı ve onun yanına geldiğimizi söylemememizi tembihledi." (Ivanitsa Ivanov, a.g.e., s. 430).

¹⁵⁶ Ivanitsa Ivanov, a.g.e., s. 430. ("Bize, "İstanbul'un topraklarını gördünüz mü? İstanbul alınabilir mi?" diye sordu. Bizimle yaptığı bazı sohbetlerde, Midhat Paşa, "Eğer Türklerden kurtulabileceğinize kani olsaydım, ben buna kendim önderlik yapardım" diyordu." (Ivanitsa Ivanov, a.g.e., s. 440).

¹⁵⁷ Metnin aslında ifade Türkçe geçiyor (Iliya Monev, a.g.e., s. 396).

yın, zira yazık olur size. Bir torba ekmek ve 100 mermiyle devlet yıkılmıyor.”¹⁵⁸

Görüldüğü gibi, Diyarbakır’a sürgün edilen Zıştovili komiteciler ve Tuna eski valisi Midhat Paşa arasında, daha kapsamlı ve derinlemesine incelenmesi gereken, psikolojik boyutlu, sıradan bir ‘cezalandırıcı – cezalandırılan’ zıtlığından öte ilginç münasebet olduğu ortaya çıkıyor. Komite üyelerini cezalandırıcı paşa, daha sonra ne haliniz varsa görün, zaten bunu hak etmiştiniz yaklaşımından ziyade, sürgünlerle yakından ilgilenmeyi sürdürüyor; Bağdat yolculuğu sırasında bizzat Diyarbakır’ı ziyaret ediyor; hepsine kefil oluyor, haklarında oluşan yanlış algıyı düzeltmeye çalışıyor, durumlarının iyileştirilmesini sağlıyor, hatta kendisiyle korumaları olarak Bağdat’a gelmelerini teklif ediyor; daha sonra, süresinden önce af edilmeleri de gene onun girişimi sayesinde gerçekleşiyor.

İstanbul’daki Bulgar mektebinde sekiz gün kalınıyor¹⁵⁹ ve her akşam Petko Slaveykov sohbeti geliyor.

16’sında Türk bandıralı bir vapurla yola çıkılıyor; Boğaz’da gecelikten sonra sabah demir alınıyor, ama iki saat sonra açık denizde öyle bir fırtına kopuyor ki, gene Boğaz’a dönme zorunda kalınıyor ve Anadolu Kavağı’nda iki gün bekleniyor.

19’u gecesi Burgaz’a varılıyor; devamında Anhialo (Ahıyolu; Pomorie), Mesembria (Nesebir) üzerinden Varna’ya ayak basılıyor. 21’inde trenle Gebece (Beloslav), Pravadi, on ayaklı taş köprüsü olan Kaspiçan, Şeytancık¹⁶⁰

¹⁵⁸ Metnin aslında ifade Türkçe geçiyor.

¹⁵⁹ Bu arada, ekzarh ve Midhat Paşa haricinde önde gelen Bulgar zevat, ana mahalleler ve kayda değer yerler ziyaret ediliyor; Rus Sefareti’ne General İgnatyev’in yanına gidiliyor, o sürgünleri kabul etmiyor, ama odasında ikramda bulunan kavası Hristo Karagyozyov Bıyıklı vasıtasıyla Varna’ya vapur bileti için sekiz lira hibe ediliyor (Yanko Mançev, a.g.e., s. 378); “Rus konsolos İgnatyev’in yanına çıkmak isteniyor, ama o üç Türk Lirası yardım göndermekle yetiniyor.” Ayrıca, İstanbul’da birkaç gün daha kalınıyor, çünkü Zıştovi’den bir Rum tüccarla birkaç lira yol parası gönderildiği haberi alınıyor. “Bu zatın patriğin abla oğlu olduğu konuşuluyordu; parayı sormak için her gün Patrikliğe gidiyorduk; artık bizden bıkmış olacaktı ki aradığımız kişinin henüz gelmediği cevabını alıyorduk. Bir gün gene gittik ve nezakete falan bakmadan doğrudan adamın odasına daldık; o henüz beyaz donla yatağındaydı; beyefendi Zıştovi’den haber alır almaz bizi çağıracağına dair söz verdi. Hatırladığım kadarıyla bu parayı Zıştovi’ye dönünce, yorulmak nedir bilmeyen Taki Şişmanov vasıtasıyla aldık.” (İvanitsa İvanov, a.g.e., s. 431).

¹⁶⁰ “Buradan hareket edince lokomotifin ateş ızgarasından bir vidanın düşmesi üzerine ateş dökülme-ye başladı; beşinci istasyon olan Aşıklar’a (Gara Samuil) insan gönderildi, başka bir lokomotif geldi ve katarı geri itti.”

(Hitrino); devamında Razgrad (Hezargrad), Vetova, Çervena voda (Kızılsu) üzerinden Rusçuk'a ulaşılıyor.

Burada iki gün kalındıktan sonra valinin huzuruna çıkılıyor; buyrultuyu alan vali Zıştovi kaymakamına sunulmak üzere bir mektup veriyor. 23'ünde sabah vapura biniliyor ve akşam, büyük bir sabırsızlık içinde ve heyecanla ana baba ve eş dostun beklediği Zıştovi İskeleye'ne iniliyor; "altı yıllık sürgünden sonra sağ kalan yakınlarımızla Noel'i kutladık;"¹⁶¹ bu arada 19 kişi ortak bir fotoğraf çekirtmeyi de ihmal etmiyor.

Aftan sonra İliya Monev ticari işlerinden, ama daha çok Kudüs'e gidip hacı olma niyetinden ötürü bir süre daha Diyarbakır'da kalmaya karar veriyor.

6 Mart 1873'te, açık ve sıcak havada İliya Monev de nihayet dönüş yoluna çıkıyor; arkadaş ve tanıdıkları tarafından uğurlanıyor; saat dokuz gibi kervancı yola çıkıyor; 80 yaşlarına basmış olan papaz kardeşlerin, "Tanrım, biz de serbest kaldığımız günü görebilecek miyiz?" diye ağladıkları not ediliyor.

On beş dakika kadar yürüdükten sonra, Monev, yedi yılının geçtiği devasa kaleye son kere bakıyor. Kervanda Halep'e giden sekiz tüccardan üçü Muş'tan, ikisi Ergani'den, üçü Diyarbakır'dan olup böylece yolculuk çok neşeli geçiyor; develerin su içmesi için mola veriliyor, çünkü bu diyarda yağmur sadece mayıs ayına kadar yağıyor, sonra bütün yaz, ekime kadar kuraklık çöküyor. Çölde memba veya çeşme olmadığından, büyük ve kalın bentlerde su biriktiriliyor.

Büyük Beylerbey Köyü, sonra "tahtayla kapalı çok iyi çarşısı olan ve yerli mahsulle canlı, ucuz ve büyük ticaret çeviren" Siverek Kasabası geçiliyor; buradan, "Fırat kenarında, yarım daire beyaz kayalıklarla çevrili" Birecik'e devam ediliyor. Kayalıklarda, hayvan sürülerinin kapatıldığı çok sayıda büyük mağaraların olduğu dikkat çekiyor; burada kabuklu fıstık, misk kokulu yumuşak bademler, harika kayısılar yetişiyor.

Ertesi gün develerle geniş, ama sığ Fırat geçiliyor; su bol olduğunda da kekle geçiliyor; buradan Halep'e devam ediliyor, köylerde eski geleneğe göre kızlar kuyulardan çektiği suyu yolcu ve hayvanlara veriyorlar; kuyu-

¹⁶¹ Yassen Kamenov, a.g.e., s. 316.

lar öyle derindir ki, dipteki su, yıldız gibi görülüyor; deri tulumla çıkarılan su temiz değildir. Akşamüzeri varılan Halep'te Vezir Han'a iniliyor; burada kervanın tüccarlarla anlaşmasına kadar üç gün kalıyor:

Bu arada ben Arabistan'ın bu büyük ve övülen şehrini dolaştım; burada manifatura ve bakkaliye mallarla büyük ticaret dönüyor; büyük bir bedesten ve toptancı dükkânlar; gümrükçü mala baka-bilsin diye büyük ve tahtayla döşeli kara gümrük var; buraya günde bin Arap devesi girip çıkıyor. Şehirde, güney Bulgaristan'dan, aba ve şayak ticareti yapan Bulgar tüccar kolonisi var; bir avluda üç kilise – Ortodoks, Katolik ve Protestan – bulunuyor; ortak dış avluya sütçüler süt inekleriyle süt satmaya geliyorlar; taze kaymaklı sağlıyor ve kim ne kadar isterse alıyor. Şehrin içinde yüksek bir kale var, etrafında bir metris, her şey yontma taşla çevrilmiş, metristen bir köprüyle yukarı çıkılıyor, yukarısı geniş, yabani ota bürünmüş birkaç eski yapıyla, buradan bütün şehir sanki tepside gibi görünüyor. Etrafta düzenli bahçeler ve limon, portakal, bilhassa büyük kestane gibi çeşitli ağaçlar var.¹⁶²

Aynı kervanla İskenderun'a devam ediliyor; Antakya'ya erken saatte varılıyor ve yarısı depremde çökmüş olan şehrin dışından geçiliyor. Burada İliya Monev, Kudüs'e hacılığa gitmiş ve karısını ve çocuklarını bıraktığı Diyarbakır'a dönen Stoyan Radev'e rastlıyor. İskenderun dağına, geniş ve düzgün yoldan tırmanılıyor; ovada hava açık ve güneşliken, yukarısı sisli ve yağmurludur; akşam geç saatte İskenderun'a ulaşıyor. Burada Monev Diyarbakır'da Kozma Ablahat tarafından mektupla tavsiye edilen komisyoncu Papazov'da konaklıyor:

“İki dağ arasında, Akdeniz kıyısında konumlu, Arabistan ve Mezopotamya'ya liman olan İskenderun küçük; en kestirme yoldan Diyarbakır'a 18 günlük mesafede” diye belirten Monev, buradan bagajını İstanbul'a bir komisyoncuya gönderiyor. Ertesi gün, hanım ve çocuklarıyla yola çıkmış olan Rus hacı adaylarıyla dolu Rus vapuruyla kıyıdaki Tara Bolus'a geçiyor.

162 İliya Monev, a.g.e., s. 413-414.

Lisanını anlamakta zorluk çektiği bu insanlar, yanlarında çuval dolusu tuzlu yılan balığı götürüyorlar. Beyrut'un güzel bahçeleri ve meyveleri, ayrıca burada Arapların süt gibi beyaz oldukları dikkatinden kaçmıyor. Akka ve Hayfa üzerinden Kudüs'e ulaşan Bulgar sürgün, kutsal şehirde hac farizasını yerine getiriyor.

Dönüşte Monev Yafa'dan bir İngiliz vapuruyla bir Napolyon altını navlun karşılığı beş günde İstanbul'a ulaşıyor; vapurda çeşitli milletlerden 1500 yolcu olduğu belirtiliyor. Beş gün ve gece yolculuktan sonra Çanakale'ye geliniyor; Gelibolu'da 20 yolcu iniyor; ağır hasta bir kadın vefat edince denize atılıyor, aksi halde vapurun 15 gün karantinaya alınma tehlikesi vardır. Tekirdağ'a uğradıktan sonra vapur Galata'ya demir atıyor.

Balkapan Han'a yerleşen Monev, İskenderun'dan bagajını gönderdiği komisyoncudan dini kitapların ve kilise giysilerinin bulunduğu sandığın gümrükte kaldığını öğreniyor. Ortaköy'de Ekzarh Antim'i ziyareti sırasında, Zıştovi'ye bağışlamaya götürdüğü kitapların ve giysilerin serbest bırakılması için yardım rica ediyor. Doğduğu kasabaya dönmeye acele etmeyen Monev'in, ticari işlerinden dolayı 25 gün İstanbul'da kaldığı anlaşılıyor.

8 Haziran'da Varna vapuruna biniyor; ertesi gün trenle Rusçuk'a, oradan da 15 Haziran'da Zıştovi'ye ulaşıyor. Kendisini karşılayan Papaz Milan'a dört ipek entariyi hediye ediyor; çarşıya çıktığında da küçüklerin büyümüş, büyüklerin ölmüş, akranlarının evlenmiş, hatta çocuklarının yardımcıları olduğunu görüyor. "Altı ay aylak dolaştıktan sonra İstanbul'a gidip manifaturacılığa devam ettim" diye sonlanıyor notları.

Evli olduğundan Diyarbakır'da kalan bazı sürgünler de ertesi yıl hanımları ve çocuklarıyla doğdukları kasabaya dönüyorlar; böylece Dicle kıyısında hiçbir Zıştovili sürgün kalmıyor, hepsi Tuna'ya dönmüş oluyor ve kasabanın tarihinde önemli bir sayfa oluşturan Zıştovi hadisesi sona eriyor.

Konuyla ilgili araştırmaların sonuçlarından, sürgün cezasına çarptırılan 32 Zıştovilinin 1867'de ortalama yaşının 27,8; hepsinin sağlam, sabit mesleğe ve uğraşa sahip insanlar olduğu anlaşılıyor. Dört kişinin muallim, 22 kişinin tüccar, esnaf ve zanaatkâr oldukları görülüyor; hepsinin de ihtilal komitesi azası olduğu, hatta birinin Belgrat'ta Rakovski'nin Birinci Bulgar Lejyonu'nda yer aldığı ortaya çıkıyor. Sürgünlerden biri daha önce takibata

uğramış ve tutuklanmış, birkaçı da Fener Rum Patrikliğine karşı yürütülen bağımsız kilise mücadelesinde aktif olarak yer almıştır. Medeni hal bakımından sadece bir kişinin Diyarbakır'a evli olarak gittiği ortaya çıkıyor. 31 kişiden yedisi Samsun-Diyarbakır yolunda veya sürgünde çeşitli hastalıklardan hayata gözlerini yumuyor; afla sürgünden döndükten sonra sadece altısı ihtilal faaliyetlerini sürdürüyor, bunlardan üçü 1876 Nisan İsyanının hazırlığında; üçü de 1876 Sırp-Osmanlı Savaşında yer alıyorlar.

Ziştovi kafilesinden firar eden olmuyor,¹⁶³ sadece bir ara Yordan Gergitsov'un aklından böyle bir ihtimal geçiyor, ama arkadaşları tarafından engelleniyor. Aftan faydalanan 23 kişiden 19'u memleketine dönüyor; dördü ailesi olduğundan dolayı bir müddet daha Diyarbakır'da kalmayı yeğliyor; bir kişi (Stoyan Radev) hacca gidip gene Diyarbakır'a dönüyor; bir kişi de (İliya Monev) dönüş yolunda Kudüs'e uğrayarak hac görevini yerine getiriyor.

Bütün bu veriler ışığında, Bulgar araştırmacılar,¹⁶⁴ Ziştovili sürgünlerin siyasi faaliyetlerinin Diyarbakır'da törpülendiğini ve söndüğünü ve böylelikle Midhat Paşa'nın nihai hedefinin hasıl olduğunu iddia ediyorlar.

Arabakonak (Sofya) Hadisesi Sürgünleri (1872)

Arabakonak hadisesinin (ve bir sonraki Hasköy hadisesinin) daha iyi anlaşılması için, biraz geriye dönülmesi ve sürecin daha geniş bir çerçeve içinde değerlendirilmesi gerekiyor. Aynaroz'un Hilendar Manastırı'nda görevli Papaz Paisiy'in 1762'de kaleme aldığı ve Bulgar Uyanış Çağı'nın kıvılcımını çakan "*İstoriya slavyanobilgarska*" (Slav Bulgar Tarihi) adlı elyazmasında, 14. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı egemenliği altındaki Bulgarların milli uyanış ve bilinçlenmenin gerekli bütün merhalelerini,

163 "Samsun İskeleyi'nden hapishaneye giderken, yerli Rum gençler bize yaklaşıyor ve 1866 Girit İsyanından olduğumuzu düşünerek, "Bizden misiniz?" diye soruyorlardı. Hapishaneye yiyecek getirdiler ve bütün gece bizimle sohbet ettiler. Amasya yolunda bir ormandan geçerken bizi kaçırmayı teklif ediyorlardı, ama hiç kimse gelmedi." (İvanitsa Ivanov, a.g.e., s. 432). Davaya ihanet ettiği gerekçesiyle bütün kafilе tarafından dışlanan ve horlanan Yordan Gergitsov'un firar etmeyi düşündüğü Vasil Mançev'e yazılan bir mektuptan anlaşılıyor: "Yordan bizi gene ateşe atacak –firar etmeyi koymuş kafasına, ama kader her şeyi ortaya çıkardı. Biz de onun niyetini idareye bildirdik; tedbir alındı ve çarşıya bile muhafızla çıkabiliyor. İnşallah acelece davranır da bizi ondan kurtarır; daha rahat yaşarsınız." (Vasil Mançev, a.g.e., s. 132).

164 Atanas Boykov, a.g.m., s. 71.

geç kalınmışlıktan doğan süratli bir gelişmeyle¹⁶⁵ sonraki yüzyıl içinde kat ettikleri belirtiliyor.

Her milli uyanış sürecine has olan tarihyazıcılık, mektepleşme, alfabe ve ders kitaplarıyla dini tedrisattan dünyevi tedrisata geçilmesi, edebi dilin oluşması, süreli yayıncılık, matbaacılık, kilise bağımsızlığı vs. gibi sahalarda son derece önemli adımlar atılıyor; Bulgarlar açısından kıymetli kazanımlar elde ediliyor. Böylelikle kültürel özerkliğe ve manevi bağımsızlığa büyük ölçüde ulaşılrken, geriye sadece siyasi bağımsızlık kalıyor.

Siyasi bağımsızlığın reform ve düzenlemeler yoluyla, milli şuurun zamana yayılarak sağlam şekilde yerleştirilmesiyle elde edilmesi gerektiğini (hatta böylelikle kendiliğinden geleceğini) düşünen çevreler olduğu gibi; hiç vakit kaybetmeden, bir an önce devrim ve silah yoluyla hayata geçirilmesi lazım geldiğini savunan çevrelerin de bulunduğu dikkat çekiyor. Netice itibarıyla bu ikinci, ihtilalci kanadın üstün ve baskın geldiği görülüyor.

1860'lara gelindiğinde, beynelmilel konjonktürün de tetiklediği ve derinleştirdiği Bulgar meselesi iyice kızışıyor ve Bulgar milli kurtuluş mücadelesinde genellikle üç aşamadan söz ediliyor.

Birinci aşamayı; her yıl ilkbaharda, guguk kuşunun ötüşüyle küçük gruplar halinde çıkılan dağlarda geçitleri tutarak ticaret kervanlarını soyan, köyleri basan ve şahsi hınç alma uğruna mücadele eden ve ilk kurağının düşmesiyle evlerine dönen haydutlar oluşturuyor. Ancak her ne kadar bunlar halkın nazarında gözü pek kahramanlar ve yiğitler olarak görülüyor olsalar ve Bulgar folklorunda kendilerine birçok halk türküsünün yakıldığı görölse de, kişisel hınç almayla yetinen haydutlukla bir yere varılamayacağı anlaşılıyor.

1860'ların ikinci yarısında, milli bağımsızlık mücadelesinin ikinci aşamasına geçiliyor. Bulgarlar arasında kendi başına, öz güçle bağımsızlığın elde edilemeyeceği düşüncesi ağır basıyor ve bundan dolayı yabancı bir devletin yardımına ve desteğine ihtiyaç duyuluyor. Bu plana göre, yurtdışında (ağırlıklı Romanya ve Sırbistan) oluşturulacak, başında voyvoda ve bayraktarlarla 20-30 (veya 100-200) kişiden müteşekkil bir grup Tuna'yı (veya Sırp sınırını) geçerek süratle Kocabalkan'a sığınacaktı. İhtilalci grubun

¹⁶⁵ Geç kalınmışlıktan kaynaklanan süratli gelişme kuramı ilk olarak Sovyet edebiyat kuramcısı ve tarihçisi Georgiy Gaçev tarafından 1980'lerde ortaya atılmıştır.

doğuya hareketi sırasında civardaki Bulgarlar akın akın davaya kazanılacak, çok kısa zamanda 10-20 binlik (hatta Rakovski'nin tasarısına göre, 150 bini silahlı olmak üzere, 500 binlik) bir ordu ortaya çıkacak ve böylece Osmanlı Devleti'yle başa baş mücadele etmek mümkün olacaktı.

Hakikaten de sözü edilen yıllarda özellikle ilkbahar ve yaz aylarında Romanya'da yuvalanan ve Bükreş, İbrail, Kalas gibi yerleri üs tutan mülteci çevreler tarafından irili ufaklı birçok çete oluşturulduğu, çete önderliğinin adeta bir zanaat ve geçim kaynağı haline getirildiği ve Tuna'nın geçildiği görülüyor. Ancak bahis konusu çetelerin bir kısmı bazen kolluk kuvvetleriyle hiç temasa girmeden, bazen de ilk çarpışmada dağıtılıyor; hatta çeteciler destek ve yataklık umdukları Bulgar ahalisinin de yardımıyla tutuklanıyor ve mahkemeye çıkartılarak çeşitli cezalara çarptırılıyordu. Dönemin birçok hatıratında sıradan halkın ihtilalci çevrelere yakınlık göstermediği, onlara sırtını çevirdiği ve kapılarını kapattığı anlatılıyor.

Çetecilik aşamasındaki ana hedeflerden biri de, Osmanlı ve Balkanlar üzerinde emelleri olan ve çıkarları kesişen büyük güçlerin dikkatini Bulgar meselesi üzerine çekerek onları harekete geçirmek, meseleyi beynelmilel platforma taşımaktı. İvan Dede (Dyado İvan) gibi bir benzetmeyle adeta içselleştirilen, babacan, aileden biri olarak görülen Rusya'nın Bulgarları hiçbir zaman unutmayacağına ve kendi kaderine terk etmeyeceğine de inanılıyordu. Ancak çetecilikle de milli kurtuluş davasında önemli bir aşama kaydedilemeyeceği anlaşıyor; çetelerin hüsrarla neticelenen sonu bunu gayet açıkça ortaya koyuyor.

Bunun üzerine, 1860'ların sonuna doğru, daha önce çetecilik faaliyetlerinde yer alan ve bu taktiğin geçersizliğini bizzat gören Vasil Levski (1837-1873), milletin dış güce değil, kendi kudretine inanması gerektiği fikrinden hareketle, Bulgar topraklarını adeta karış karış dolaşarak gizli ihtilal komiteleri oluşturmaya ve başında bulunduğu teşkilat çerçevesinde halkı örgütlemeye koyuluyor. "Her kim ki bizi kurtaracak, o yeni efendimiz olacak" sözleri kendisine atfedilen Levski, yegâne kurtuluş yolunun topyekûn ve organize bir halk isyanından geçtiği fikrini savunuyor. Bu arada Bükreş'te oluşturulan komite bünyesinde yer alan Lyuben Karavelov, Hristo Botev gibi isimlerin de bilhassa sivri kalemleriyle milli kurtuluş

davasına hizmet ettikleri görülüyor. Böylelikle, beş yıllık organizasyon faaliyeti neticesinde Levski, bazen Bükreş'teki odaklarla uyum içinde, bazen de ters düşerek Bulgar topraklarında gizli bir ihtilal ağı oluşturmayı başarıyor.

Levski'nin iki yardımcısından biri olan Angel Kınçev, 1872'de Rusçuk iskelesinde yakalanma tehlikesi karşısında intihar ediyor; öteki yardımcısı Dimitir Obşti ise, katı disiplin kaidelerine riayet etmeyen, biraz başına buyruk ve maceracı kişiliğiyle tanınıyor.

Obşti, Levski'nin tasdiki olmadan, Sofya'nın biraz kuzeyinde yer alan Orhaniye (Botevgrad), Teteven, Lofça (Loveç) vs. ihtilal teşkilatlarıyla, çok tehlikeli bir maceraya atılıyor. 22 Eylül 1872'de Batı Kocabalkan'ın Arabakonak geçidinde, Orhaniye'den Sofya'ya nakledilen Osmanlı postasını küçük bir çeteyle pusuya düşürüp soyuyor. Ele geçirilen 136 bin kuruşun bir kısmı soygunu gerçekleştirenlere, kalanı da silah alımında kullanılması için komite teşkilatlarına dağıtılıyor.

Osmanlı idaresi hadiseyi çözümlemekte ve failleri bulmakta 15 Ekim'e kadar zorlanıyor, ancak 26 Ekim'de tutuklanan Dimitir Obşti'nin posta soygunu ve dahili komite hakkında her şeyi teferruatla açıklaması üzerine, hadise çorap söküğü gibi çözülüyor. Ardından Teteven, Orhaniye, Etropole, Plevne, Sofya ve Lofça komitelerinin önde gelen üyelerinin tutuklanmasıyla, ihtilal hareketine ağır bir darbe indiriliyor.

Failler, tutuklandıkları yerlerden Sofya'da kurulan olağanüstü mahkemeye getiriliyorlar; Dimitir Obşti önce konuşmayı reddediyor, her şeyi Sofya'da, ardından da İstanbul'da kurulacak büyük mahkemede açıklayacağını söylüyor; böylelikle mahkeme ifadesinin Avrupa'da yankı uyandırmasını hedefliyor.

Neticede 10 Ocak 1873 tarihinde Sofya'da Dimitir Obşti idam ediliyor, 22 Ocak'ta padişah Vasil Levski'nin de idam fermanını imzalıyor. Sofya Valisi Mazhar Paşa'nın yürüttüğü mahkeme 60 kişiyi sürgün cezasına çarptırıyor; bunların 38'i Diyarbakır'a, 19'u Ergani'ye, üçü de Ankara'ya sürgün ediliyor.

Sofya-Edirne-İstanbul Yolculuğu ve İstanbul Hapishanesi

38 kişiden müteşekkil Arabakonak hadisesi mahkûmları Sofya'dan Edirne üzerinden İstanbul'a üç kafil halinde naklediliyorlar.

Birinci Kafîle (13 Kişi)

Birinci kafîledeki 13 kişiden Gavril Brınçev'in, hayatının son yıllarında kaleme aldığı hayat hikâyesinde yolculuğa biraz değindiği anlaşıyor. Sözü edilen birinci kafîlede ağırlıkla Arabakonak geçidinde Osmanlı postasının soygununa bizzat iştirak eden Tetevenliler yer almaktadır.

Filibe'ye gelindiğinde, parası olanların belirli bir yere kadar trenle yolculuk edeceği, olmayanların da konvoyla yaya yürüyeceği söyleniyor. Tren parası olmayan Hristo Gešovski için para toplanıyor. Bir tek postayı soyan Tetevenliler yaya olarak, boyunlarında laleyle, yani demir halkayla götürülüyorlar; İstanbul'da Meterhane'ye konuyorlar: "Anahtarcıya üzerimizdeki paraları teslim ettik; lazım olduğunda ona gidiyor ve imza karşılığı biraz para alıyorduk."¹⁶⁶ İstanbul hapishanesinde tam bir ay kalınıyor.

İkinci Kafîle (16 Ocak 1873; 29 Kişi)

29 kişiden ibaret ikinci kafîle Sofya'dan 16 Ocak'ta yola çıkıyor; sürgünlerden İvan Vetyov'un "*Diarbekirski dnevnik*" (Diyarbakır Günlüğü) adını verdiği tanıklığı sayesinde yolculukla ilgili ayrıntılar ortaya çıkıyor:

11 Kasım 1872'den 16 Ocak 1873'e kadar Sofya'da hapishanede kaldım. O tarihte 29 kişi İstanbul'a yola çıkarıldı; daha önce de başkınla postayı soyan 13 kişi götürüldüler. Koğuşlardan çıkarıldıktan sonra Sofya paşası geldi; bizi bir memura teslim etti ve bize nasıl davranılacağı hususunda gerekli talimatı verdi. Kışlaya kadar yaya yürüdük; burada bize gene kelepçe takıldı ve Filibe'ye götürülmemiz için paşa kişi başı 32 kuruş 20 paraya talikalar pazarladı, ancak memur bizden 36'şar kuruş aldı. Akşam Novi Han'a (Yenihan) vardık ve asker tarafından kuşatılmış olsak da, kelepçeyle geceledik.

İhtiman'da kelepçesiz yattık. Sabah erken yola çıktık ve akşam Vetren'e (Hisarcık) vardık. Sonra Tatarpazarcık'ta bir kalabalık tarafından karşılandık ve uğurlandık.

¹⁶⁶ Gavril Brınçev, Az, Gavril Brınçev ot Orhaniye, avtobiografiya, *Narodna mladej*, 9 Şubat 1983, s. 5. Bulgarca kaynaklara göre Meterhane (Mehterhane) Haliç kıyısında bulunan bir hapishanenin adıdır. Önceleri mehter takımının yerleştiği bu bina, Yeniçeri Ocağını kaldıran II. Mahmud döneminde ağır hükümlüler hapishanesi olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Buradan Filibe'ye geçtik ve daha büyük bir kalabalık tarafından karşılandık. Memur Filibe'de gara götürülmemiz için beşer kuruşa pazarlık yaptı; trenle Filibe'den Edirne'ye götürülmek üzere de kişi başına 3,5 gümüş mecidiye ödedik. Saat yedide trene bindirildik ve 4.30'da Edirne Garı'na indik. Giysilerimiz üç arabayla götürüldü; biz ise hapishaneye kadar yaklaşık yarım saat yürüdük; burada biraz daha sakin bir gece geçirdik.

Sabahleyin refakatçi memurun 70'er kuruşa pazarladığı talikalara bindik, ama memur, tren için fazladan ödenen 30'ar kuruşu iade etti; dolayısıyla, kişi başına 17'şer kuruş ödemiş olduk; o akşam Çatalca'ya vardık; burada üç farklı yere konulduk. Birinde kalınabilirdi, ama öteki ikisi çok kötüydü. Babaeski'de rahat geceledik. Ertesi akşam Çorlu'da üç hapishanede geceledik; koşuşlar o kadar dardı ki, ayağınızı uzatacak yer yoktu. Yolun devamında Silivri'de çok rahat geceledik. Treni kaçırınca Çatalca'ya döndük ve çok kötü bir gece geçirdik, çünkü içmeye su yoktu. Büyük yalvarmalardan sonra sabahleyin biraz su verildi ve orada öğle yemeği yendi. Tarih, 29 Ocak 1873'ü gösteriyordu.

Yolda kelepçelerin yarısından fazlasını kaybettik ve yüzbaşı iki kişiye bir kelepçe taktı; böylece çok sayıda zaptiyenin refakatinde, su birikintilerinden geçerek sırayla tren garına vardık. Trende bir ambarda yolculuk ettik ve saat ikide İstanbul Sirkeci Garı'na ayak bastık; oradan da giysilerimizi sırtımıza alarak birkaç zaptiyenin refakatinde, Meterhane denilen merkez hapishaneye götürüldük."¹⁶⁷

Üçüncü Kafle (18 Ocak 1873; 18 Kişi)

Üçüncü kafilede 18 kişi yer alıyor ve 18 Ocak'ta yola çıkılıyor. Bu kafileden iki kişinin –Dimitir Pışkov ve Tone Krayčov– tanıklıklarına göre Sofya-İstanbul yolculuğu şöyle geçiyor:

18 Ocak 1873, Perşembe günü sabah erkenden gardiyan kapıları açıyor ve bütün Bulgar komiteciler eşyalarıyla avluya çıkartılıyorlar:

¹⁶⁷ Ivan Vetyov, Diarbekirski dnevnik, s. 132-133 // Nayden Patev, *İz minaloto na Tetevensko i Botevgradsko*, 1936.

Hareket emri verildi; öküz arabalarının bizi beklediği kışlaya kadar yürüdük. Aramızda hiçbir şey konuşamıyorduk, sadece “Elveda!” diyebildik; büyük bir umutsuzluk içindeydik, ama biraz sonra sevin-dirici “Binin!” sesini duyduk ve hususi olarak bizim için hazırlanan altı at arabasına bindik.¹⁶⁸

Her birinde, ucunda kırmızı bayraklı mızrakla dörder asker bulunan arabalar için Filibe'ye kadar kişi başı 33 kuruş ödeniyor. Sürgünlerin bulundukları ruh hali şu cümleden anlaşılıyor: “Yol boyunca birbirimizi avuttuk; varıncaya kadar birbirimize kardeş gibi davranmamız ve yardımlaşmamız gerektiğini konuştuk; kendimizi tamamen kaderin eline bıraktık.”

Hava soğuktu. O akşam Novi Han Köyü'ne vardık; bagajımızı indirdik ve hana girdik; burada bizim için hususi olarak oda hazırlanmıştı.

Güneş henüz batmamıştı; oturduk ve anamın son anda bana yetiştirdiği tavuğu akşam yemeğinde yedik. Sabah kalkınca kar yağdığını, hanın etrafında Novi Han Türkleri ve Çerkezlerin ellerinde tüfekte durduğunu gördük; anlaşılan kaçmamamız için geceleyin bizi korumuşlar.

19'u sabahı arabalar hazır olunca hareket ettik. Doğduğumuz köyü karşıımızda görünce, ona doya doya baktık, çünkü bir daha görüp göremeyeceğimiz belli değildi; İhtiman'da doğrudan hapis-haneye götürüldük; akşam yemeğinde ekşi lahana yedik.

Sabah yola devam ettik, hava ise daha da soğudu. Çerkez yerleşimi Leşte'ye geldiğimizde, gördük ki ellerinde tüfekte 40 kadar Çerkez hazır vaziyette bekliyorlardı; bunlar bize derbentten Vetren Köyü'ne kadar refakat ettiler.¹⁶⁹

20'sinde Vetren'e ulaştık; burada, Çerkezler tarafından kuşatılmış bir evde yattık.¹⁷⁰ Bu köyden birkaç arkadaşım vardı; bunlar bir şey söylemek ve yardım etmek istiyor, ama cesaret edemiyorlardı; ben de kimseyi tanımıyor gibi davranıyordum. Arkadaşlarımdan biri, işaret-

¹⁶⁸ Öteki yazara göre 18 kişi beş at arabasına bindiriliyor.

¹⁶⁹ Tone Krayçov, a.g.e., s. 63-72.

¹⁷⁰ Öteki yazarın tanıklığı: “Vetren'de köy çeşmesi karşısındaki boş bir hana yerleştik.”

le, yemek için bir şey lazım mı diye soruyordu; ben de yüksek sesle, "Hey, beyler, aranızda hancı varsa bize yemek getirsin, ödeyeceğiz" dedim. Arkadaşım anladı ve hemen bulup getireceğini söyledi. Akşam 18 değil, bir o kadar daha kişiye yetecek yemek getirildi. Yedik ve arttı da. Müsaade edilmesi üzerine azdan az aslan sütü ve kırmızı şarap da içtik; efkâr dağıttık; biraz olsun kendimizden geçtik.

Sabahleyin arkadaşım iki kızartılmış tavuk ve büyük bir sahan içinde pilav getirdi; pilavı yedik, tavukları ise yol için sakladık.

21'nde, Boşulya Köyü'nden hareketle, saat sekizde Tatarpazarcık hükümet konağına vardık; geceyi karanlık ve çok soğuk bir zindanda hiç rahat edemeden geçirdik. Burada hava sakın ve yumuşaktı, ama daha çok kar vardı. Akşam hapishaneye getirilen lezzetli bozadan içtik; hapishanedeki Tatarpazarcık Türkleri de bize çok iyi davrandılar, kendilerine yakışan da buydu.

Ertesi gün, ayın 22'si, yola çıktık ve gene saat sekizde ayak bastığımız Filibe'de soyguncu ve katillerin yanına konulduk. Burada bir gün kaldık; satıcılara müsaade edildi ve biz de gerekli şeyleri satın aldık.¹⁷¹

24 Ocak'ta Filibe'de arabayla tren garına kadar üçer gümüş meci diye bilet parası ödeniyor. Bulgar sürgünler ilk defa bindikleri trenin çok süratli olduğunu düşünüyorlar; Hristo Kovaçev haricinde herkes kelepçeli olarak ambara konuluyor; Kovaçev kafileden ayrılıyor ve 2. sınıfta yolculuk ediyor. Sekiz saat sonra, akşam 12'de Edirne'ye ayak basılıyor; ikişer ikişer dizildikten sonra hususi olarak gönderilen yaklaşık 40 zaptiye refakatinde yarım saat karanlıkta yürüdükten sonra yorgun argın hapishaneye varılıyor; tahsis edilen dört kâgir odada akşam yemeği yeniyor.

Sürgünlerde Edirne hapishanesi hakkında çok kötü bir intiba oluyor; kâgir binadaki mahpusların solgun ve cansız benizleri dikkatlerini çekiyor. Sabah yedide konağın önünden, insan kalabalığı arasından beş güzel at arabasına bindiriliyorlar. Kafiye; Kazaklar ve Bulgarlar tarafından

171 Öteki yazarın tanıklığı: "Pazarcık'tan hareketle 22'sinde Filibe hükümet konağına vardık, bizden önce geçen Orhaniyeli, Tetevenli ve Vidrarelilerin kaldığı iyi bir odaya kapatıldık. Burada iki gece ve bir gün kaldık."

korunuyor. Çarşı içinde kendilerini seyretmek için toplanan kalabalık arasından zar zor geçiliyor:

Sonra beş at arabası geldi; her biri için Silivri'ye kadar 70 kuruş ödedik. İnsan kaynayan konağın avlusunda bindik ve hareket ettik; şehirden çıkıncaya kadar, ne menen adamlar olduğumuzu görmek için kalabalık bize yetişiyordu. Aralarında Leh ve Bulgarların da bulunduğu Kazak askerleri refakat ediyordu.

Akşam saat on bir sıralarında Havsa'ya vardık; burada bir kaz kümesine kapatıldık; kümesin alçak ve dar kapılarından dolayı her birimiz diz çökerek girdik. Oturarak uyumamıza rağmen, gene de başımız tavana değiyordu; darlıktan kimse kımlıdayamıyordu; her nasılsa o geceyi de geçirdik. Buradaki zaptiyeler çok insafsız çıktılar; çavuş, avluda satılan simidi bile satın almamıza müsaade etmedi; arsızca simitçiye küfretti ve kovdu.

26'sında at arabalarına bindik; o akşam Babaeski'ye vardık; burada çok iyi kabul gördük ve uğurlandık. Kurban Bayramı'nın ilk günü Lüleburgaz'da doğruca hapishaneye götürüldük; iyi bir oda tahsis edildi; burada bizi çok insan karşıladı, kaymakam da bizi merak etmiş; şehre girerken komiteci sürüldüğünü duyan birçok kişi bizi görmeye çıkmış; gecelediğimiz yer öyle karanlıktı ki, gündüz bile hiçbir yerden ışık almıyordu.

Pazar sabahı at arabalarına bindik, bir yerde demiryolundan geçtik ve Çorlu hapishanesine vardık; buradan hareketle iki saat sonra Konaklı Han'da öğle yemeği yedik; müsaade edilmesi üzerine iyi şarap da içtik; bu sayede yolda çektiğimiz bütün kahrılarını unuttuk; günü neşeli ve türkü söyleyerek geçirdik.

28'inde yola çıktık ve iki saat yürüdükten sonra, arkadaşlarımızdan biri, "Bakınız, deniz!" diye seslendi. Ben de baktım ve karşımda devasa mavi beyaz bir boşluk gördüm. İlk defa deniz gördüğümünden gözümü alamıyordum; bir ara iyice kıyıya yaklaştık ve denizdeki vapurları gördüm. Akşam saat 12 gibi, deniz kıyısındaki Silivri Kasabası'na vardık; burada Türkler bize çok iyi davrandılar. Sabah,

Çatalca İstasyonu'na kadar kiracılara kişi başına 7 kuruş 30 para daha ödedik. O günkü yolculuğumuzda çok sıkıntılar çektik; arabalarla kestirme bir yoldan ilerlerken, iki araba devrildi ve kendimizi tekerleklerin altında bulduk. Daha sonra bir bataklığa daldık; atlar durunca yalınayak yola devam ettik. Garın yanındaki bataklığı geçtik ve kulağıımıza kadar çamura battık; üzerimizdeki çamuru temizleyip istasyona girdik. Çatalca'da üç saat mola verildi, kafileye refakat eden subay bu arada kaymakamla görüştü. Trene saat onda bindik; ben ve Kovaçev üçüncü sınıfta, ötekileri ambarda yolculuk ettik ve saat birde İstanbul Sirkeci Garı'na ayak bastık.¹⁷²

Tone Krayçov'un hesabına göre, Sofya'dan İstanbul'a kadar 13 hapisaneden geçiyorlar; İstanbul hapisanesinde de 30 Ocak'tan 14 Mart 1873'e kadar, 43 gün tutuluyorlar.

Sirkeci Garı'ndan Babı Zaptiye'nin avlusuna yürünüyor; mahkûmların üzeri aranıyor ve paraları emanete alınıyor. Gündüzleri hapisanenin geniş avlusunda dolaşılıyor; akşamları sadece ikişer ekmek veriliyor. Metinlerde İstanbul hapisanesiyle ilgili bilgilere de rastlanıyor:

Avluda iki çeşme vardı; üstü kapalı ve birkaç taş yalaklı olanda çamaşırımızı yıkıyorduk. İç avluda kilise ve cami de bulunuyordu; kilise-de bir Rum papaz görev yapıyordu ve aramızdan istavroz çıkarmak ve dua etmek isteyenler her sabah kilisenin yolunu tutuyorlardı. Camiye ise Müslümanlar gidiyorlardı.

Koğuşlar büyük ve genişti, ama her milletten, sayıları 800'ü bulan mahkûmdan dolayı içeriden tahammül edilemez ağır bir koku yayılıyordu. Gündüzleri belirli saatte mahkûmlara yemek ve başkaca ihtiyaçlarını karşılamak için yakın ve tanıdıklara ziyaret etme müsaadesi veriliyordu. Mahpuslar ve dışarıdan gelen ziyaretçiler arasına direklerden oluşan bir bariyer konuluyordu. Ziyaretler her gün üç saat sürüyordu. Bu arada ziyaretime gelen Sofyalı bir arkadaşım bana bir paket tütün hediye etti. Dışarıdan olan ihtiyacımızı her gün gelen ziyaretçiler tedarik ediyorlardı.

¹⁷² Tone Krayçov, a.g.e., s. 63-72.

Bu arada çeşitli hastalıklar ve rahatsızlıklar da baş gösteriyor.¹⁷³ Hapishane hayatına biraz alışan Arabakonak hadisesi mahkûmlarının sonunda kendilerini eğlenceye verdikleri anlaşıyor:

Tetevenli Leço gaydasını da getirmişti. Hapishanenin geniş avlusunda gayda tulumunu şişirince, bütün Bulgarlar toplanıyor, el ele tutunuyor ve tepiniyorduk; horamız öteki mahkûmların dikkatini çekiyordu ve sıkça oynamamızı istiyorlardı; ne ki bu eğlence uzun sürmeyecekmiş.¹⁷⁴

İstanbul-Samsun-Diyarbakır Yolculuğu

Birinci Kfile (28 Şubat 1873; Dokuz Kişi)

Bir sabah birkaç kişiye, hapishaneye girerken emaneten alınan paraları iade ediliyor ve ertesi gün Diyarbakır yolculuğuna çıkmak üzere hazır olmaları söyleniyor. Geri kalanlar da hazırlanmaya başlıyor.¹⁷⁵

28 Şubat 1873'te İstanbul'dan Diyarbakır'a 24 kişilik ilk kfile hareket ediyor. Ağırlıkla Tetevenli mahkûmların oluşturduğu dikkat çekici birinci kfileden yolculuğu bir kişi (Gavril Brınçev) kaleme alıyor. Akşama demir alan vapurda bir mülazım kendilerine refakat edecek ve Diyarbakır'a teslim edecektir. Bulgar sürgünler, vapurda kendilerini serbest bırakması için aralarında onar on beşer kuruş toplayıp memura veriyorlar. Çok iyi bir insan olarak nitelenen memur, vapurda serbestçe dolaşmalarına müsaade ediyor.¹⁷⁶

Sabah, bir gün ve gece kalınacak olan Samsun İskeleyi'ne yanaşıyor; ertesi sabah kaymakam boyunlarına lale takılmasını ve Diyarbakır'a kadar bu şekilde götürülmelerini emrediyor:

173 "Bir ara hastalandım ve içerideki Dr. Mirkoviç, üzerinde bulunan ilaçla beni tedavi etti; ayrıca koyun eti aldırmanı ve yememi tavsiye etti; ben de birine 4,5 kuruşu yarım okka koyun eti getirttim; pişirdik ve yedik; et o kadar lezzetli geldi ki, sanki daha önce hiç yememiştim." (Tone Krayçov, a.g.e., s. 63-72).

174 Tone Krayçov, a.g.e., s. 63-72.

175 Tone Krayçov, a.g.e., s. 63-72.

176 Gavril Brınçev hayat hikâyesinde vapurda yaşanan bir hadiseyi aktarıyor: "Aynı akşam vapurun büfesinde birkaç kadeh rakı devirdikten sonra, memur efendi bizi kâğıt oynamaya davet etti. Ben kabul ettim ve gece beş-altı saat kadar oynadıktan sonra, mülazımın beş gümüş mecidiyesini aldım. Ancak onun buna bozulduğunu görünce, çıkarıp ikisini iade ettim. O da haklı olmadığını anladı ve büfeye gidip bu parayla içki almamızı söyledi. Bunun üzerine kfileden üç-dört kişiyi büfeye davet ederek meze ve içki soğutmadık. Memurla beş gümüş mecidiyeye içtik ve barıştık." (Gavril Brınçev, a.g.e., s. 5).

O zaman mülazım kaymakama itiraz etti; kendisine teslim edildiğimizi ve bizi lalesiz götürceğini söyledi. Böylece o iyi kalpli insan sayesinde acı çekmekten kurtulduk ve aramızda 260 kuruş toplayıp iyiliğinin karşılığını verdik. Mülazım teşekkür etti ve imkânı olanın at veya katır kiralayabileceğini söyledi. Epeyce katır ve at getirildi. Biz Marin Nikolov'la uslu bir katır kiraladık; bir-iki saat ben, sonra da o binliyordu.

Sivas'a vardık. Burada katiller koğuşunda üç gün kaldık; hapis-hanenin penceresi yoktu; sadece kubbeden, iki metre çapında geniş, camlı ve telle örtülü bir delikten ışık giriyordu; ağır kokudan nefes alamıyorduk.¹⁷⁷

Arabakonak geçidinde Osmanlı postasını soyanlarla Velço Şuntov ve Boyko Bojilov Ergani'ye bırakıldıktan sonra geriye kalan dokuz kişi Diyarbakır'a devam ediyorlar, 31 Mart'ta nihai noktaya ulaşıyorlar.

İkinci Kfile (7 Mart 1873; 13 Kişi)

7 Mart'ta İstanbul'dan yola çıkan 13 kişilik ikinci kfilenin yolculuğuna dair ayrıntılar İvan Vetyov'un yalın dille kaleme alınmış notlarından izlenebiliyor.

7 Mart'ta, 13 kişi, gene Karadeniz ve Samsun üzerinden Diyarbakır'a yola çıktık. Vapura beş zaptiyeyle girdik; yeme ve içme konusunda istediğimizi alabileceğimiz söylendi; vapurda serbestçe gezinebiliyorduk. Ereğli, Amasra, İnebolu ve Sinop'tan sonra Samsun'a ayak bastık. Tarih, 10 Mart 1873'ü gösteriyordu.

14'ünde buradan yaya yola çıktık ve Çakal Han'a vardık. Yolda kar ve yağmur tutturdu; her yer çamura bulandı ve yorgunluktan bitap düştük. Giysilerimizi taşıyan katıra binince yorgunluğum geçti. Han odasının darlığından üst üste geceledik. Kavak Kasabası'ndan Ahmet Saray'a geçtik.

Samsun'dan Amasya'ya 21 saatte gelmiş olduk. Zaptiyeler Samsun'a döndü ve başkaları bize refakat ettiler; Turhal'da konakladık, oradan sekiz saatte Tokat'a vardık ve rahat uyuduk.

¹⁷⁷ Gavril Brınçev, a.g.e., s. 5.

Anton adında Katolik bir Leh bize biraz rakı ve biber turşusu getirdi; oradan altı saatte Ergela'ya, ardından Kara Mahmut Çiftliği'ne ve 23 Mayıs'ta da Sivas'a ulaştık; burada bir koğuşta iki gün kaldık; koğuşa sadece bir delikten ışık giriyordu. Şiddetli yağmur yağdı, birkaç kişi hastalandı. Zaptiyeler değişti, aralarında beş asker de vardı; askerlerden, bize karşı son derece insafli davranan çok iyi kalpli bir çavuş vardı; üç saatte vardığımız Naseyfk'te konakladık.

Buradan hareketle altı saatte vardığımız Ermeni Namatora Köyü üzerinden beş saatte Kangal'a, gene beş saatte Alaca Han'a ve yedi saat yürüyüşle Hasan Çelebi'ye geldik.

Yolda bulduğumuz rakıyla güzel öğlen yemeği yedik ve dört saatte bir pazar günü Merzeme'ye vardık. Oradan dört saatte vardığımız Kabicuk'ta geceledik; Gümüş Madeni'nden büyük bir kayıkla Fırat'ı geçtik, kasabaya girdik ve bir handa geceyi çok rahat geçirdik. Oradan yedi saatte yarı Levanten, yarı Müslüman Harput'a ve devamında üç saatte Mezre'ye geldik. Burada dinlenmek isteyip istemediğimiz soruldu, ancak hapishanenin kötü şartlarından korktuk ve o yüzden sabah yola çıkmak istediğimizi söyledik. Gece üzerimize kilit vurulmadı ve çok iyi geçirdik. Oradan gene yedi saat yürüdükten sonra dört-beş saat geniş ve büyük bir göl kenarından yürüyerek Kürtlerin yaşadığı Kezim Köyü'nde yattık; devamında da 4,5 saat yolculukla Ergani Madeni'ne ulaştık.¹⁷⁸

Konağa götürülen kafileden iki kişi (Doko Sıykov ve Vetyo Nikov), daha önceden getirilen 15 kişinin yanına naklediliyorlar. Diyarbakır'a devam edecek olanlara, burada tutuklu olan Bulgarları ziyaret etme ve çarşıdan yiyecek içecek alma izni veriliyor. Kaldı ki Paskalya olduğundan yemek ve bilhassa içmek konusunda serbestlik veriliyor ve herkes dilediği kadar şarap içiyor. Sabah erkenden kabile yoluna devam ediyor ve sekiz saatlik yolculuktan sonra 9 Nisan'da Diyarbakır'a ulaşıyor.

¹⁷⁸ Ivan Vetyov, a.g.e., s. 134-135.

Üçüncü Kafîle (14 Mart 1873; 18 Kişi)

İkinci Arabakonak hadisesi kafîlesinden bir hafta sonra, 14 Mart'ta, üçüncü ve son kafîle de İstanbul'dan Osmanlı bandıralı *Tuna* vapuruyla yola çıkarılıyor; 20 kişiden ikisi Ergani'de bırakılıyor. Yolculukla ilgili en ince ayrıntılar Dimitir Pışkov'un ve Tone Krayçov'un daha sonra kitaplaştırılan notlarından öğreniliyor:¹⁷⁹

Hapishaneden çıkarken ikişer ikişer dizilerek zaptiye refakatinde Sirkeci İskeleyi'ne götürüldük. Kayık bilhassa bizim için hazırlanmıştı. Arkadaşlarım birer birer kayığa bindiler, ben de ister istemez kayığa atladım ve vapura yaklaştık.

Akşama kadar vapur hareket etmedi ve biz bu arada İstanbul'un eski yapılarını seyrettik; vakti zamanında, içinde Konstantin'in saraylarının olduğu söylenen yüksek ağaçlı eski bahçeye doya doya baktık. İstanbul'a yavaşan öteki vapurları da izledik. Güneş batıp karanlık çökünce, biz de yattık.

Perşembe sabahı erkenden vapur Boğaz'dan Karadeniz'e doğru demir aldı. Denizin her iki kıyısındaki padişah saraylarını izledik. Daha büyük denize girince, etrafımızda, vapurdan birkaç adım mesafede suda fırıldak gibi altüst dönen bir canlı gördük. Bunun ne olduğunu sorunca, domuz balığı olduğu söylendi. Bir saat kadar sağ salım yolculuk ettikten sonra vapur yalpalamaya ve bizi her iki tarafa sallamaya başladı. Daha sert bir rüzgâr esti ve denizde şiddetli fırtına koptu. Karşıdan gelen dalgalar gözümüze dağ gibi görünüyordu. Biri yaklaşıncı, vapur yükseliyor ve dalga geçince gene aşağıya düşüyordu. Dehşet verici bir tabloydu; biz korktuk ve güverteden vapurun ambarına indik. Biraz oturduktan sonra, bu korkunç fırtınada denizde boğulabileceğimizi konuşurken, gördüm ki, arkadaşlarım istifrağ etmeye başladılar. Beş-altı dakika geçmemişti ki, ben de onlara katıldım. Öyle bir rahatsızlandık ki, kimse yatağından kımlıdayamıyordu. Aramızdan biri hacete gittiğinde, sarhoş gibi

179 Tone Krayçov, a.g.e., s. 76-84; Dimitir Straşimirov, *Vasil Levski, Jivot, dela, izvori*, t. 1 (Dimitir Pışkov, s. 647-655), 1929.

vapurun duvarlarına çarpıyordu; sarhoş gibi de olsa yürüyemeyenler ise, küçük çocuk gibi el ayak üzerinde emekliyorlardı.

Artık nerede olduğumuzu unuttuk. Bir ara kendime geldiğimde, ürperdim ve etrafıma bakınca, vapurun bir yere demir attığını ve sabah olduğunu gördüm. Yavaş yavaş güverteye tırmandım, adı Ereğli olan bir kasabaya yanaşmıştık. Yüzümü gözümü suyla yuğdum ve bir müddet güvertede durdum; mutfaktan bir kuruşa bir pirinç çorbası istedim; birkaç kaşık tattım, ama iştahım yoktu.

Daha sonra, fırtına geçinceye kadar vapurun burada bekleyeceği söylendi; akşama kadar kaldık. Cumartesi sabahı kalktığımızda, biraz daha iyi olduğumu fark ettim; tuttum az bir şeyler atıştırdım. O gün öğleye doğru kasabadan bir şey almamıza müsaade edildi. On bir kişi bir kayığa bindik ve Ereğli'ye çıktık; ihtiyacımız olan ne varsa aldık, ardından bir gazineye gittik, taze soğan salatası ve pişmiş yumurta yedik ve içtik; tabii ki, İstanbul'dan beri bize refakat eden iki Türk'e de ismarladık.

Ardından vapura döndük, kayıkçıya kişi başı ikişer kuruş ödedik; burada iki gün kaldık, çünkü deniz çok dalgalıydı. (Ereğli'de, refakatçi subay ve kaymakam arasında bir tatsızlık çıktı. Vapura götürmesi için iskelede bir Rumun kayığına binmemiz gerekiyordu. Kayıkçı hepimizin binmesinde, biz de iki seferde götürmesinde ısrar ediyorduk, çünkü batmasından ve boğulmaktan korkuyorduk, mürettebatla birlikte 30 kişi kadar vardık.)

İsrarından dolayı Rum kayıkçıyı bir güzel dövdük. O gitti ve kaymakama şikâyet etti; çok geçmeden birkaç zaptiyeyle geldi. Kaymakam failleri tutuklamak istedi, ancak biz karşı geldik ve arkadaşlarımızı vermedik. Bize refakat eden subay kılıcını çekti ve kaymakama, "Bu adamlar bana emanet; kendilerinden ben mesulüm" dedi. Kaymakam durumu anladı ve kayıkçıya bizi iki kerede götürttü. Kasabada dolaştık; on bir yıldır burada yaşayan, ama epeyce fukara olan bir Bulgar abacı bulduk. Denizdeki fırtına da sakinleşti, ama bu akşam da aynı yerde kaldık. Pazar sabahı vapur hareket etti; yolda fenalaşmayayım diye bir şey yemedim, ama iki saat sonra deniz

tutmasının halsizliği çöktü üzerime, çünkü daha şiddetli bir fırtına koptu ve o zaman yattım ve bir daha başımı kaldıramadım.

18 Mart'ta limandan demir aldık, ama hava çok kötüydü ve dalgalar vapura öyle çarpıyordu ki, batma tehlikesiyle karşı karşıya kalıyor ve kurtulma umudumuzu kaybediyorduk. Ne ki herkesi düşünen Tanrı, bizi kurtardı.

Vapurun yanaştığı Amasra'yı göremedim. O gün yolculuk ederken, bir ara korkunç vaveyla koptu, hatta arkadaşlarımla "Vapur denize düşmüş ve biz boğulacağız" diye feryadı figan ettiklerini duydum; ardından ambardan hızlıca çıkmaya başladılar. Ben de korkudan ürperdim ve peşlerine takıldım. Güverteye çıkarken, mürettebatın, denize düşen bir denizciyi çektiğini gördüm. O zaman rahatladık ve yerimize döndük.

İnebolu kıyılarından geçerek vapurun kısa zaman için demir attığı Sinop'a geldik. Vapurda, 14 yıldır Sinop'ta devencilikle geçinen Deveci Stoyan'la karşılaştık. Aynı zamanda, bu kasabadan evli bir Bulgar balıkçı geldi, adını ve nereden olduğunu söyledi, ama unuttum.

Şafak sökerken vapur Samsun İskeleyi'ne demir attı ve burada karaya çıkacağımız söylendi. Bir kayıkla karaya çıktık. Az kalsın kayık batıyordu, çünkü aşırı yük almıştı; lanet olası kayıkçı, daha çok para alacak ya... Her nasılsa, karaya bastık. Evvela, bizi denizdeki korkunç ve dehşet fırtınadan sağ salım çıkaran Tanrı'ya şükrettik.

Bizi bekleyen birkaç zaptiye tarafından deniz kıyısındaki hapis-haneye götürüldük; koğuş karanlıktı, ağır ve dayanılmaz bir kokusu vardı.

Beş gün altı gece süren deniz yolculuğumuzdan sonra, deniz dalgalanmasından uyuşmuş olan bana, o gece hapishanenin ayağımın altından kaydığı ve sürekli sallandığı gibime geliyor ve düşmemek için tutunmam gerekiyordu.

21 Mart Çarşamba sabahı binek at kiralamamız söylendi. Hepimiz için sadece on at bulundu; daha fazlası olmadığından arkadaşların yarısı yaya kaldı. O zaman ben, ihtiyaç halinde kullanırım diye, kardeşimin daha Sofya'dan yola çıkarken verdiği yeni çarıkları

giydirdim ve yola koyulduk. Burada 15 atlı asker bize refakat ediyordu; askerler bizimle kasabanın yarım saat dışına kadar yürüdükten sonra döndü. Biz ise bir mülazım ve birkaç askerle, çamurlu ve sarp yollarda epeyce zorluk çekerek her nasılsa akşam Çakal Han'a varabildik; burasının konaklama şartları epeyce iyiydi, mülazımın müsaadesiyle kafayı da bulduk. Orada şansımıza aradığımız her şey vardı; yedik ve içtik.

Samsun'dan sonra karşımıza dağlık bir arazi çıktı; arkadaşlarımızdan birkaç kişi acele yürüyemiyorlardı, ben de bunların arasındaydım. Yürüyemememizin sebebi deniz yolculuğuydu, çünkü hepimiz güçten düşmüş ve takatsiz kalmıştık.

Hristo Kovaçev bunu görünce, "Çocuklar, hepiniz durun ve oturun" dedi. Biz de anında bunu yaptık, sonra Kovaçev başımızdaki çavuşa Türkçe şunları söyledi: "Eğer siz cebren bizi acele yürümeye zorlayacaksanız, o zaman hepimiz yürümeyeceğiz; ha şuracıkta kalacağız; eğer o kadar acele ediyorsanız, kelimizi alabilirsiniz." Bunu duyan çavuş, bize kötü davranan memura küfretmeye başladı ve: "Hadi şimdi yürüyelim ve artık böyle kötü muamele olmayacak" dedi.

Hristo Kovaçev de, "Hayır, çavuş efendi, daha fazla yürümeyeceğiz" dedi. Bunun üzerine çavuş, yalvarmaya başladı; biz istemeyince, zorda kaldı. Bir daha böyle yapmamamız, ama kalkıp yürümemiz için yalvardı, çünkü konaklayacağımız yer bayağı uzaktı. Kovaçev de güya, "Olan olmuş, hadi yürüyelim" diye bize yalvardı. Biz de kalktık ve yürüdük; daha sonra, artık irademize göre yüründü.

22 Mart sabahı erkenden birkaç katır daha getirildi, ama bu sefer de hepimize yetmedi. Katırlardan birini aldım, giysilerimi yükledim, bindim ve yola koyuldum; bu arada yağmur da başladı; yolumuz dünkünden daha kötü hale geldi. En yakın ve sadık arkadaşım olan Papaz Stoyan'ın yürümekten bitap düştüğünü görünce, katırdan indim ve o bindi, ama yağmurdan giysilerimiz sırlıslıkla olmuştu; ne ata binebiliyor, ne de yaya yürüyebiliyorduk. Üç saat yürümeyle 70 haneli Kavaklı Köyü'ne vardık; burada hükümet konağı avlusunda kaldığımız yarım saat içinde ayaküstü

ögle yemeği yedik. Çok geçmeden şiddetli bir yağmur başladı; gün batımında bir nehir kıyısına zar zor geldik; karşıya geçtik. Askerler bize konaklayacağımız yere daha iki saatlik yolumuz olduğunu söylediler. Biraz daha yürüyünce, birkaç derme çatma evden oluşan bir köy gördük; yola devam etmenin çok zor olacağını anladıktan sonra, durduk ve daha fazla yürüyemeyeceğimizi söyledik, “Şurada bir köy görünüyor, bizi oraya götürün” diye teklif ettik. Çavuş biraz düşündü ve kabul etti; böylece Türk ve Karamanlı Alayurt Köyü’ne varabildik. Ermeni papazı Lefter’de geceledik, ama hiç rahat edemedik, çünkü ev sahibinin kendisi de çok fakaraydı; altımıza atacağı döşegi olmadığından çıplak toprağın üzerine yattık. Bu köy, çatısız, her tarafında penceresi olan sadece 16 ahşap evden ibaretti.

23 Mart sabahı yağmur dindi ve ardından kar başladı, ama öğleden sonra hava düzeldi ve bu sayede daha düzgün bir yoldan devam ettik. Aynalı Han kenarından geçerek bir dereye çeşmeden su içtik; derenin her iki tarafında da, dut ağacı ağırlıklı bahçeler dikkatimizi çekti; akşamüzeri saat sekiz sıralarında Türk Ören Köyü’ne vardık ve bir evin iki odasında rahat uyuduk. İlk kere çatısız evler gördük; çatı, toprakla örtülü ve düzdü.

24 Mart’ta, öğleye doğru iki kayalık arasında bulunan ve içinden Tokat Nehri’nin [Tersakan Çayı] aktığı Amasya Kasabası’na ayak bastık. Girişte daha büyük bir nehir gördük [Yeşilirmak]; bu, İlyasından yürüdüğümüz nehirle birleşiyor ve iki yüksek dağ arasında konumlu şehrin ortasından akıyordu; burada büyük bir köprüden de geçtik; başka hiçbir şey göremedim, çünkü doğruca hapishaneye götürülerek çok karanlık bir koğuşa kapatıldık.

Amasya’da çok eski binalar ve şehrin karşısındaki kayalıkta kadim bir kale var. Doğudan, yol kenarından, Romalıların geçirdiği yeraltı künkleri şimdi bozulmuş ve su kurumuş; bu suyunu Ferhat’la Şirin’in yaptığı anlatılıyor.

Kiracılara, Samsun’dan Amasya’ya katır başı 33 kuruş ödendi. Bu arada, katır başı 200 kuruşa, aynı kiracıyla Diyarbakır’a kadar götürmesi için anlaştık; birer Türk Lirası ön ödeme de yaptık.

Ertesi gün, 25 Mart, Pazar, Kutlu Müjde gününde yola devam ettik; bu şehirden, başka yedi asker ve epey iyi bir insan olan yüz-başı bize refakat ettiler. Bu Türkler bize karşı çok iyi davranıyor ve Samsun'da olanların yaptığı gibi bizi daha hızlı yürümemiz için zorlamıyorlardı. Yaklaşık bir saat kadar düzgün bir şoseden yürüdük, sonra gene karşımıza bayırlar ve kayalık yerler çıktı; buralarda katırlardan iniyor ve salyangoz topluyorduk; yedi saat yolculuktan sonra akşam Türk Henis Köyü'ne gelince, salyangozları mideye indirdik. Köylüler de bizi iyi karşıladılar; bulgur çorbası, pilav ve ıspanaklı bulgur gibi sıradan köy yemekleri ikram ettiler; yerleştirildiğimiz köy odası epeyce sıcaktı, ama köy muhafızının gevezeliğinden bütün gece hiç uyuyamadım. Bugün iki yerde 60'ar develik kervana rastladık; bunları katırlar yediyordu.

26 Mart'ta yola çıktık ve beş saat sonra, bir Türk kasabacığI olan Turhal'a vardık; burada bizi bir kahvehaneye koydular; kasabanın doğusunda kadim bir kale dikkat çekiyordu.

27 Mart'ta refakatimize bir zabıt daha katıldı; bu zattan epey sıkıntı çektik, çünkü menzıl sürüyordu. Saat dokuzda toz duman içinde Tokat'a geldik, çarşıdan geçerken, her milletten insanlar bize bakmak için toplanıyorlardı; burada mahpusların yanında kalmadık, bize özel bir mekân tahsis edildi.¹⁸⁰ Bunun için Tokat idarecilerine müteşekkik kaldık. Bu şehirde 7,000 kadar ev varmış, ama hepsi viraneymiş. Sabah müsaade alındı ve birkaç kişi gerekli olan şeyleri almak için şehre gittik; bakırdan güzel mutfak kapacak sattıklarını gördüm. Biz dönünceye kadar, öteki arkadaşlarımız yola hazırlanmışlar, biz de hemen katırlara bindik ve hareket ettik. Burada bizi bir Hırvat ve Katolik bir Rum ziyaret ettiler; sabah kasabada Hırvat Andon'un refakatinde dolaştık. Şehrin üzerindeki kayalıkta, Romalıların yaptığı söylenen eski bir kale var.

28 Mart'ta yola çıktığımızda hava çok iyiydi, epeyce yüksek ve dağlık yerlerden geçtik ve altı saat sonra neşe içinde Ermeni¹⁸¹ Yat-

180 Öteki yazara göre, "Hükümet konağına varınca çok karanlık ve pis bir odaya kapatıldık."

181 Öteki yazara göre, Türk ve Ermeni köyü Yenihan.

mış Köyü'ne vardık; köylüler bizi sade köy yemekleriyle misafir ederek çok merhametli davrandılar. Burada da, Ören'de olduğu gibi, evlerin çatıları düz ve toprakla örtülüydü. Çatılara çıktık ve köy, evsiz bir çayır görüntüsündeydi. İki odada çok iyi konakladık. Ermeniler çok hürmet etti bize, iyi geceledik, ama ev sahibi Ermeni o kadar hoşnut değildi; bilhassa karısı, bizi evine almak istemediğinden çavuştan sırtına birkaç sopa yedi.

30 Mart sabahı kahvemizi içtik, kahvaltımızı yaptık ve yolumuzu tuttuk. O gün bir nehir kıyısında yemek yedik ve yengeç tuttuk. Daha sonra yolda, tuzlu ve acımtırak sulu bir membai (Borfes kaplıcası) gördük, suyundan birazcık içtik.

Öğleye doğru Türk Kalın (Kargın) Köyü'ndeydik. Burada bize akşam yemeği için taze balık tutuldu; çok iyi bir yeraltı odasında uyuduk. Akşamleyin oda sahibi bize sade bulgur çorbası ve ekmek yerine geçen ince lavaş ikram etti, ama biz bunları yiyemedik, çünkü lavaş çiğdi.

31 Mart Cumartesi sabahı, Kalın'dan yola çıkarak akşamüzeri Sivas'a vardık; burada da, hükümet konağı önüne yığılan çok aylak insan gördük; dört kapıdan geçirilerek doğruca hapishanenin virane, dar ve pis koğuşlarına, katillerin yanına tıklandık. Geceyi çok zor geçirdik; karanlıktı ve tavandaki küçük bir pencereden başka hiçbir şey yoktu. Pazar sabahı, biz bir an önce yola çıkmaya bakarken, iki-üç gün burada kalacağımız söylendi. Biz de ne yapalım, sadece oturduk; sıcağın ve kokuşmuş havadan çok sıkıntı çektik, hasta mahpuslar arasında bu üç gün içinde biz de rahatsızlandık ve eğer bir-iki gün daha tutulsaydık, bizden hayır kalmayacaktı. Bu vaziyet beni büyük umutsuzluğa sevk etti, ama benden daha kötü durumda olanları görünce, kendimi avuttum.

Tanrı'ya şükürler olsun, 3 Nisan'da beş asker ve beş zaptiyeyle yola çıktık. O gün çok şiddetli ve soğuk bir rüzgâr esti, karla kaplı olan Tecer Dağı'ndan geçtikten sonra, yedi saatte, akşamleyin Ermeni Ulaş Köyü'ne geldik; köyün içinden, üzerinde köprü olan bir dere (Taşlıdere) akıyordu. Yerleştikten sonra, müsaade üzerine dereye Sivas hapishanesinin pisliklerinden temizlendik.

4 Nisan'da çok erkenden yola koyulduk; dört saat yürüyüşle Türk Dikilitaş Köyü'ne vardık ve burada öğle yemeği yedik. Bu köyde Türk kadınları peçesiz ve açık geziyor; giysileri de aynen bizim kadınlar gibi; kız ve genç gelinler burunlarında küpe veya halka taşıyorlar. Bu köylerde Ermeni kadınlar da aynen böyle giyiniyorlar. Dört saatte Kangal palankasına geldik; buradaki iki-üç dükkândan kimimiz mendil, kimimiz kaşık aldık; palanka karma, Türk ve Ermeni. Neticede Ulaş'tan Kangal'a sekiz saatte gelmiş olduk. Burada pek rahat edemedik, çünkü koruma için bırakılan köy muhafızı gevezeliğiyle bizi hiç rahat bırakmadı. Geceledik ve yola çıktık; beş saat yürüyüşle Türk ve Ermeni köyü olan Alaca Han'a vardık ve burada çakmaktaşı topladık.

Ertesi gece Türk Kınak Köyü'nde çok dar ve karanlık bir odada kaldık. Burada Paskalyayı karşıladık. Yeterince lavaş olmadığından, daha çok yumurta yedik ve süt içtik. Soframızı evin çatısına, düz ve geniş bir yere kurduk.

İsa'nın çarmıha gerildiği 6 Nisan Cuma sabahı yola devam ettik ve beş saat sonra akşamüzeri Türk Hasan Çelebi Köyü'nde bulduk kendimizi. Burada aramızda 50'er kuruş topladık ve sadrazamın Diyarbakır valisine yazdığı mektubu bize göstermesi için konvoyun subayına verdik. Yazılı Osmanlıca'yı bilen Hristo Kovaçev mektubu okudu; mektupta, Arabakonak hadisesiyle ilgili bütün hüküm giyenlerin cezaları yazılıydı. Sadrazam Diyarbakır valisine, Marin Poplukanov ve benim (Dimitir Pışkov) çok iyi korunmamızı tembihliyordu. Mahkeme, komitede yer aldığımızı inkâr ettiğimizden bizim için henüz hüküm vermemiş, ama Dimitir Obşti, Anastas Pophinov, Başaranov ve başka arkadaşların görgü tanıklığı üzerine Diyarbakır Kalesi'ne müebbet sürgüne gönderiliyormuşuz. Tuna Vilayeti valisine, teşkilata katılımımızı araştırması için yeniden yazılmış ve cezamız ilaveten bildirilecekmış.

Bu köyde bir bahçede, çok yüksek kavak ağaçları vardı; ekmeğimiz bitti, bunun sebebi, burada olduğu gibi, geçtiğimiz köylerde de hazır halde fazladan ekmek bulunmamasıydı; ekmek yerine,

bizde börek yapımında kullanılan yufka gibi lavaş kullanılıyordu. Ev sahibinden un satın aldık ve hamuru kardık, çünkü bu diyarda insanlar bizdeki gibi ekmek yapmayı bilmiyor; tandırda, oklavayla açılmış ince lavaşlar kızartıyorlar. Ekmek buğdaydandı, ama daha iyisi olmadığına göre, buna da şükrediyorduk.

Yedisinde çok verimsiz yer ve çıplak tepelerden ilerledik. Hekimhan palankasından geçtik; o gün 12 saat yol yürüdük ve on hanelik Kürt Kırın Köyü'ne geldik; erkekler köyde yoktu, kadınlar da bizi köye sokmadılar. Eğer askerler kalmakta ısrar etselerdi, tatsızlık da çıkabilirdi, çünkü Kürt kadınları her ihtimale karşı dalaşmaya hazır dılar. Oradan büyük zorluklarla, yüksek ve engebeli tepelere tırmanıp inerek daha 2,5 saat yürüdükten sonra, ancak karanlık çökerken Alevi Kınak Köyü'ne vardık.

Paskalya sabahı birbirimizi "İsa, dirildi!" diye kutladıktan sonra, gerektiği gibi doyurması için zaten kıt olan kuru arpa ekmeğiyle süt içtik.

8 Nisan'da yola çıktık ve Alevi Develi ve öğleye doğru Türk Mişeat Köyü'nde durduk; burada lavaş ve haşlanmış yumurta bulduk ve yedik; birinci köyde bir nine yolumuzu kesti ve ağlayarak bize Ermeni savaşında askere giden oğlunu sordu, çünkü savaştan döndüğümüzü sanıyordu; ikinci köyde bir saat kadar dinlendik ve bir köylü civarda bir çobanın bir koçunun dile geldiğini anlattı. Çoban ikinci gün sürüyle gitmeye cesaret edememiş. Sahibi cesaretlenmiş ve sürüyle gidince, koç ona, eğer dün çoban birinci kere cevap verseydi, her şeyi yerin altına batıracaktım; ikinci kere cevap verseydi milletler arasında büyük savaş çıkaracaktım; üçüncü keresinde bütün dünyayı sulh ve refah içinde kılacaktım, demiş.

O gün, Kürt Horam/Orhan Köyü'ne varıncaya kadar beş saat yol gittik ve bir bey odasında çok iyi geceledik, ama beş-altı lavaş haricinde, yiyecek bir şey bulamadık; bunları aramızda üleştik; lavaş, bir insanın doyması için yetmiyor. Burada bir bahçede birkaç ağaç gördük, yanındaki vadiden akan berrak su da bunu bizim bahçeye benzetiyordu. Sabah yola aç çıktık; iki-üç saat sonra bir han bulduk,

adını not edemedim. Burada iki okka lavaş bulundu; yağda birkaç yumurta pişirdik ve yedik.

9 Nisan'da epeyce bayır ve vadi geçtikten sonra, büyük ve bulanık Fırat'ın kıyısına geldik; onu geçince cennete gireceğiz ya... Yolcular karşı kıyıya kayıkla geçiriliyorlardı. Hepimiz bir defasında binemediğimizden, kayık bizi dört kerede taşıdı. İkinci sefere binenler az kalsın boğuluyorlardı. Nehir coşkundu ve geçtiğimiz yerde süratle akıyordu. Tam da kıyıya çıkmak üzereyken, akıntı kayığı sürükledi. Her iki taraftan da vaveyla koptu. Biz bunu görünce çok korktuk ve uzun zaman kayığa binmeye cesaret edemedik. Nihayet, karşı taraftan kayığa uzun ipler atıldığını gördük, yolcular iplere tutundular, karadakiler asılmaya başladılar ve yavaş yavaş kayık kıyıya çekildi ve bir kazığa bağlandı.

Büyük korkuyla da olsa, biz de bindik ve başarıyla geçtik. Bununla uğraşırken üç saat geçti ve güneş battı. Bu akşam kalacağımız şehir yakın olduğundan, katırlara binmedik ve yaya olarak Gümüş Madeni Kasabası'nda bir kahvehaneye gittik. Burada yemek için birçok şey bulduk; kasabada yaşayan Ermenilerden kırmızı yumurta ve süt satın aldık ve akşam yemeğimizi yedik. Kasaba civarında kazılan gümüşün işlendiği bir fabrika [izabehane/dökümevi] var.

10 Nisan sabahı yola çıktıktan sonra kurşun ve gümüş eritilen fabrikanın yanında durduk; gümüş ilkelce işleniyor ve Avrupa'ya gönderiliyor. Oradan hareketle, bir nehirden geçtik; yılankavi bir yoldan iki saat kadar yürüdük, daha iyi bir yola çıktık ve altı saatte Ermeni Harput Köyü'ne geldik; güneş batımına daha iki saat vardı; erken olmasına rağmen yemek yedik; çok güzel bir şarap içtik.

İstemez misin, zurna ve davul sesi geldi kulağımıza; yakınımızda hora tepindiğini gördük. Biz de ayrı horaya tutunduk ve yerli ahali, kenardan uzun zaman bizi izledi ve nasıl komutla hareket eder gibi birlikte hora teptiğimize şaşırdı. Bunu bize güzel şarap yaptırdı. Hora bitince döndük ve ev sahibinin ahırından büyük zorlukla sabaha sağ salım çıkabildik. Bu köyde çok iyi ve duru, iki kanatlı değirmene yetecek suyu olan bir memba vardı; sabah güzelce temizlendik.

11 Nisan'da dört saatte Mezre'ye vardık. Bu kasaba 30 yıl önce, yüksek bir tepede yer alan kadim Harput Kasabası'ndan göç ettirilenler tarafından oluşturulmuş; yeni Harput ise eskisinden 1,5 saat mesafede düz bir yerde. Vali paşanın makamı da burada; her yıl yeni şehre göçler devam ediyor ve 50 yıl içinde eski şehir tamamen boşalabilir.

Ertesi gün beş saat kadar yürüdük ve Türk Orgo Köyü'nde öğle yemeği yedik; çok büyük bir göl olan ve geniş bir alanı kapsayan Gölçük'e kadar geldik. Göl kenarında balıkçılara rastladık ve akşam yemeği için, kayıkla tuttukları taze balıktan aldık. Bu gölde eski zamanda Aziz Kırk Mazlum Manastırı'nın bulunduğu anlatıldı; sonra manastır batmış ve şimdi suyun üzerinde, bir yığın gibi sadece kalıntıları görünüyor. Sevastia olarak da geçen göl hiçbir yere akmıyor –uzunluğuna altı, enine de iki saat genişliğinde; gölde kilise kalıntılarının yer aldığı bir ada var. Gölün yerinde Hristiyan köyü olduğu anlatılıyor. 100 yıl önce birden su fıskırışmış ve köy su altında kalmış; kilise kalıntısı bunu ispatlıyor. Akşam Türk Gölçük (Kürt Kezik) Köyü'ne geldik; burada bir kilere kapatıldık. Kezik, Harput'tan altı saat mesafede.

13 Nisan'da altı saatte dar bir geçitten geçerek Ergani Madeni'ne vardık; Vasil Yonkov ve Tsvyatko Vılçev'i bizden ayırdılar. Bir saat sonra birkaç kişi nerede yaşayacaklarını görmek için gittik. Hapishaneye girdik ve hem bu ikisini, hem de bizden önce getirilen ve daha çok Teteven palankalarından olan öteki 17 Bulgar'ı ayaklarında ağır prangalarla gördük. Burada bakır madeni var. Hepsine, "Elveda" dedik, onlar da gözü yaşlı "Elveda" diye karşılık verdiler. Bu kasabada da iyi konakladık; sabah yola çıktık ve üç saat sonra Diyarbakır ovasına ayak bastık; Samsun'dan buraya kadar geçtiğimiz bütün diyar, dağlık ve daha çok çıplak bayırlardan oluşuyordu.

14 Nisan'da on saat yürüyüşle Kürt Tilharan Köyü'ne vardık. Akşamleyin dar ve penceresiz bir odada kaldık; bir oğlak kestik ve yedik. 15 Nisan Pazar sabahı erkenden yola çıktık; beş saat kadar yürüdükten sonra öğleye doğru Diyarbakır'a ulaştık.

Diyarbakır Hayatından Kesitler

İç Kale'de katillerin yanına konulan¹⁸² birinci kafiledeki sürgünler, ertesi sabah üzerlerindeki parayı anahtarıcıya emaneten teslim ediyorlar.

Koğuşlarda akrep olduğundan, iki gün sonra gardiyanın müsadesiyle çarşıya çıktım. Bir meci diyeye ahşap bir yatak ve saman tepilmiş döşek aldım. Bir hamalla koğuşa taşıdım ve herkes kurduğum bu yataktan almak istedi, ama koğuş epeyce dar olduğundan, yataklar yerleşmeyecekti ve o yüzden buna müsaade edilmedi. O zaman hususi bir koğuşa nakledilmemizi talep ettik; biz sürgündük ve katiller arasında kalamazdık.¹⁸³

Görüldüğü gibi, Arabakonak hadisesinden 13 kişilik üçüncü kafile de 15 Nisan'da Diyarbakır'a ulaşıyor; mevsime göre elverişli sayılabilecek iklim ve hava şartlarından dolayı yolda ağır hastalanan veya hayatını kaybeden olmuyor. Önce kale dışındaki valilik sarayında iki saat kadar bekle-tildikten sonra bir yüzbaşı sürgünleri ikişer ikişer sıraya diziyor ve birkaç zaptiye eşliğinde, İç Kale'de bulunan Eski Saray'a kadar refakat ediyor.¹⁸⁴ Şehre yaklaşınca, yontma taştan inşa edilen ve şehri her taraftan kuşatan büyük kale görülüyor; çapraşık zincirlerin sarktığı demir kaplı dış kapılardan giriliyor.¹⁸⁵

Yeni ortamlarla ilk karşılaşmalarını Tone Krayçov şöyle aktarıyor:

Hapishanenin kapıları önünde durdurulduk; Yeni Saray'dan buraya kadar yürümenin verdiği yorgunluktan sonra nihayet biraz dinlenebildik; güneş öyle yakıyor ve biz öyle terlemiştik ki, eğer biraz daha yolumuz olsaydı, birçoğumuz bayılacak ve şuurumuzu kaybedecektik.

182 Gavril Brınçev, a.g.e., s. 5.

183 Gavril Brınçev, a.g.e., s. 6.

184 Dimitir Pışkov, a.g.e., s. 655.

185 "On dakika yürüdükten sonra, İç Kale'nin yeni kapısından bir ömür kalacağımız Eski Saray'a girdik."

Biraz sonra giysilerimizi taşıyan kiracılara herkes dürüstçe, daha önce mutabık kalınan borcunu ödedi. Ardından üzerimiz arandı, sonra çok rutubetli, yılan ve akrep kaynayan bir koğuşa sokulduk; üçüncü kapıdan ta dördüncü hapis haneye katillerin yanına tıklandık. Burada, bizden biraz daha önce gelen Bulgar mazlumları ağır prangalarla bulduk. Prangalar demir bent olan sekiz kişiye (bunlar Filyo ve Yosif Petrov biraderler, İvan ve Vutyö Vutev, Vutyö Pelov, Papaz Georgi Tutmanikov, İliya Gyundyuzov ve Vasil Tsvetkov) takılmıştı, ötekilerinde ise yoktu. Bizlerden bazılarına da takılmasını bekliyorduk, ama şükürler olsun, böyle bir şey olmadı. Sonra kimin hangi koğuşa gireceği gösterildi ve kendimi 15 kişi arasında çok dar bir mekânda buldum; hepimiz hayatımızın burada nihayet bulacağını düşüncesiyle geceyi zar zor geçirdik.¹⁸⁶

15 Nisan'da son kafilenin de Diyarbakır'a ayak basmasıyla ilk kolektif dilekçe kaleme alınıyor. Arabakonak hadisesi sürgünleri ayaklarına pranga vurulmasını, katil koğuşuna konmalarını, üç kişinin ağır kokudan hastalanmasını, paralarının olmamasını ve tayin da verilmemesini şikâyet konusu yapıyor ve prangalardan kurtarılma larını, ekmeklerini kazanmak için kefaletle şehre bırakılma larını talep ediyorlar.

Bir ay sonra ayrı koğuşa çıkma hakkı elde edilince, bütün Bulgarlar oraya yerleşiyor. Herkes kendi imkânlarıyla yatak ediniyor ve serbest yaşamaya başlıyor; avluda dolaşıyor, parayla dışarıdan istediği her şeyi getiriyor.¹⁸⁷

16 Nisan 1873, pazartesi sabahı, yeni gelen mahkûmların yanına Zıştovi hadisesinden af edilen, ancak evli olduklarından dolayı henüz memleketine dönmeyen birkaç Bulgar geliyor; biraz sohbet ediliyor ve bir an önce hapis haneden çıkarılma ları ve şehirde serbest yaşamaları için girişimlerde bulunulacağına dair söz veriliyor. Eski sürgünlerin yol göstericiliği ve dayanışması yeni gelenleri bir anlamda rahatlatıyor. Bu arada

186 Tone Krayçov, a.g.e., s. 84.

187 Gavril Brinçev, a.g.e., s. 6.

hem soydaşları, hem de oradaki mahpuslar ilk hayati ikazlarını da yapıyor, hapisanede ve her yerde akrep, yılan gibi sürünge­nenlerden çok iyi korunmaları gerektiğini söylüyorlar.

İç Kale’de büyük bir umutsuzluk ve karmaşık duygular içinde 15 gün geçiriliyor:

İşte Yaradan, yerli Süryani cemaatini yanımıza gönderdi; cemaat da mahalli idare üzerinde nüfuzunu kullandı. Bir gün eski sürgünler gene ziyaretimize geldiler ve birkaç gün sonra hapis­haneden şehre bırakılacağımızı, ama pamuk elleri de cebe atmamız lazım geldiğini söylediler. Uzun yolculuk sırasında paramızı harcamış olmamıza rağmen, yokluktan aramızda para topluyor ve birbirimize borç veriyorduk; neticede ne kadar isteniyorsa verdik, yeter ki bu iğrenç hapisaneden çıkalım; bunu da başardık.¹⁸⁸

28 Nisan’da¹⁸⁹ ebedi menfi olan yedi kişi¹⁹⁰ şehre bırakılıyor, çünkü cezaları şehirde serbest yaşamak (kalebent). İki gün¹⁹¹ sonra 21 kişi daha bırakılıyor, bunların arasında tanıklığından yararlandığım Tone Krayçov da bulunuyor:

Serbest kalmamız için, şehirdeki Süryaniler ve Ermeniler de çok yardım ettiler; geri kalan, ayakları prangalı sekiz kişi bırakılmadı ve hapisanede kaldılar; 1 Mayıs 1873 tarihinde kefaletle ünlü Diyarbakır hapishanesinden çıkarıldık. Yaşlı Bulgarlar gecelemek için Mar Kosmas Kilisesi’ne götürüldüler.¹⁹²

Tarih 14 Temmuz’u gösterdiğinde, Süryani cemaatinin girişimiyle içeride kalan sekiz demirbent sürgünün prangaları daha hafifleriyle değişti-

188 Dimitir Pişkov, a.g.e., s. 655.

189 Bazı tanıklıklara göre, 2 Mayıs’ta.

190 Bunlar Dimitir Pişkov, Anastas Pophinov, Gavril Brnçev, Vasil Petrov, Petko Mitev, Stanyo Hacistanev ve Marin Poplukanov. Ebedi menfi deyimi prangalı müebbet hapis cezası için kullanılıyor.

191 Başka bir tanıklığa göre, 16 Haziran’a kadar 23 kişi koğu­sta kalıyor; gündüz açık bırakılan kapılar, paşadan gelen emirle gece de kapatılmıyor; mahkûmlar avluda yatıyorlar.

192 Tone Krayçov. a.g.e., s. 86.

riliyor; çok geçmeden, 20 Ağustos'ta bunlar da alınıyor. 13 Ekim'de zaptiye kıyafeti dikmek için ıslahhanede çalışma teklifi kabul ediliyor; "bir müddet prangayla çalıştık; sonra müdür bunları çıkarmamıza izin verdi ve şehirde serbestçe dolaşmaya başladık; gizlice kiliseye ve dilediğimiz yere gidiyoruz."¹⁹³ Dört kişi de dükkân tuttukları İç Kale'de kalıyorlar.

İliya Gyundyzov'un, Ankara'ya yazdığı mektubunun Arabakonak hadisesi sürgünlerinin ilk aylardaki durumunu, umut ve umutsuzluğunu özetler nitelikte olduğu görülüyor:

Buraya gelir gelmez aramızdan sekiz kişiye pranga takıldı ve 100-120 kişilik, dar, bir karış uzunluğunda ve genişliğinde pencereleri olan katil koğuşuna atıldık; kötü kokuyu, pis havayı var kendin anla artık. 20 gün sonra buradan sadece bizim bulduğumuz bir koğuşa nakledildik; çok geçmeden koğuş kapısının açık kalmasını rica ettik. Böylece, kimi sağ, kimi hasta, yazı geçirdik.

Birader, bunca şikâyetin arasında övüneceğim bir şey de var. Buraya geldikten sonra iki ayda üç kere hastaneye yattım, çünkü canım çıktı çıkacaktı. Üçüncü kere gittiğimde Avrupa'dan gelmiş daha maharetli bir hekim buldum; o beni, memleketten getirdiğim hastalıktan kurtardı. 30 Haziran'da sanki yeniden doğdum. O zamandan beri parmağım bile ağrımadı, taş gibiyim. Biz prangalıyız, ama gizlice ıslahhane müdürünün bilgisi dahilinde şehre çıkmaya başladık.¹⁹⁴

5 Eylül 1873'te müebbet mahkûm Vasil Petrov uzun hastalık neticesinde hayatını kaybediyor. Üç yıl hüküm giyen babası Petr Tsakov Diyarbakır sokaklarında oğlunun yasını tutuyor. Cenazesinin kaldırıldığı Aziz Georgi Kilisesi'nde Hristo Kovaçev dokunaklı bir konuşma yapıyor, sonra cenaze Yenikapı'daki Ortodoks Mezarlığı'na götürülüyor; yeni gelenlere burada daha önceki yıllardan 20 Bulgar mezarı gösteriliyor.¹⁹⁵

193 Ivan Vetyov, a.g.e., s. 136.

194 Nikolay Jegev, *Iz korespondentsiyata na bulgarskite politicheski zatvornitsi i zatoçenitsi ot 60-70-te godini na XIX vek, Izvestiya na Dirjavnite arhivi*, 7, 1963, s. 225.

195 Tone Krayçov, a.g.e., s. 91.

Gazetelerden, Hasköy hadisesinde yer alan Bulgarların da Diyarbakır'a sürgün edildikleri öğreniliyor ve Diyarbakır'a geldikleri 6 Şubat 1874 tarihinde, dayanışma için valiliğe kadar karşılamaya gidiliyor. Mahalli Ortodoks cemaati yeni gelenlere de aynı şekilde davranıyor; öyle ki sadece sekiz gün sonra serbest şekilde şehirde dolaşmaya ve yaşamaya bırakılıyorlar.¹⁹⁶

Tabii ki Arabakonak hadisesinden mahkûm olanların da ilk ayları, bilhassa koğuştan çıkarılıncaya, şehirde iş bulup bir sosyal çevre edininceye kadar sıkıntılı geçiyor. Muallimlerin bu hususta biraz daha zorluk çektikleri anlaşılıyor.

Sözelimi, Hristo Kovaçev, Todor Peev'e yazdığı 1 Mart 1874 tarihli mektupta, zordaki sürgünler için toplanan yardımın tanıdık birkaç kişi adına gönderilmesini ve Arabakonak hadisesinden mi, yoksa Hasköy hadisesinden yeni gelenler için mi olduğunun belirtilmesini salık veriyor. Aksi halde, birilerinin bu yardım parasını lüpleme tehlikesi olduğunu hatırlatıyor.¹⁹⁷

1874'ün Paskalyasında bütün Bulgarlar kiliseye toplanıyor, daha sonra da kırmızı yumurtalar tokuşturularak yortu kutlanıyor;¹⁹⁸ keza 11 Mayıs'ta da alfabenin yaratıcıları olan Aziz Kiril ile Aziz Metodiy kardeşlerin yortusu da mahalli Ortodoksların katılımıyla törenle kutlanıyor; nutuklar atılıyor.

Görüldüğü gibi, Arabakonak hadisesi mahkûmları artık şehirde yaşıyor, büyük bir kısmı çalışarak geçimini sağlıyor; şehrin manevi hayatına nüfuz ediyor ve şehirle bütünleşiyor. Hatta 1874 yılının Diyarbakır'a sürgün edilen Bulgarlar açısından en serbest ve rahat yıl olduğu kabul ediliyor; ticari faaliyetlerin yanı sıra girişimciliklerin sergilendiği de görülüyor; aralarından önemli resmi işlerde çalıştırılanlar da çıkıyor. Bu arada, dini vecibelerini herhangi bir kısıtlama olmadan yerine getirebildikleri gibi, şehrin hayatında artık bir unsura dönüştükleri de anlaşılıyor; hak arama ve elde etme hususunda daha kararlı ve cesur davranılıyor; peş peşe dilekçeler yazılıyor, mahalli Ortodoks cemaatin desteği ve himayesi her zaman hissediliyor.

¹⁹⁶ Tone Krayçov, a.g.e., s. 96.

¹⁹⁷ "Todor kardeş! Sırtımdaki yük çekilecek cinsten değil. Düşün ki birçok gece aç yatıyor, birkaç haftadır yıkanmamış çamaşırla dolaşıyorum. Bu yıl burada inanılmayacak kadar ağır olan kışı ateşsiz, kalede çok soğuk ve rutubetli bir dükkânda geçirdim. Artık meteliğim kalmadı, aç karnımı doyurmak için bir iş de bulamıyorum. Daha da kötüsü, kafleden yardım istemeye de utanıyorum ki ara sıra onların sayesinde karnım doyuyor. Böyle bir duruma düşeceğim kimin aklına gelirdi?"

¹⁹⁸ Tone Krayçov, a.g.e., s. 98.

Ta ki 24 Kasım 1874'e kadar.

Bir pazar sabahı ayinden sonra her zaman toplanılan hana gidiliyor ve o akşam Hasköy hadisesinden mahkûm edilen Stoyan Zaimov'un ortalıkta görünmediği duyuluyor. Bir-iki gün bir yerden çıkıp gelmesi bekleniyor, ancak gelmeyince, hükümete haber veriliyor; önce resmi makamdan bir tepki gelmiyor, daha sonra kaybolan sürgün aranmaya başlanıyor. Adı geçen firar hadisesi, Bulgar mahkûmlar açısından son derece ağır neticeler doğuruyor; kendilerine gösterilen itimat sarsılıyor, resmi mercilerle aralarında bir kopma yaşanıyor; firar, sürgün hayatının normal ve doğal akışını birden değiştiriyor, sarsıyor ve yeni eğilimleri ve arayışları tetikliyor.¹⁹⁹

Hasköy sürgünlerinden bir kişinin firarı her şeyi, bütün düzeni alt üst ediyor; derin bir yankı ve kaygı uyandırıyor; bundan dolayı firar hadisesinin bilhassa yakınlarla yazılan mektuplara ayrıntıyla yansdığı görülüyor; mahalli ve merkezi mercilere dilekçeler yazılıyor, çözüm bulunması için gayret sarf ediliyor.

Sözgelimi Doço Mrnkov 29 Aralık 1874 tarihli mektubunda, "Bu ayın 14'ünde hepimiz İç Kale'ye toplatıldık. Kefaletle müebbetler şehre bırakıldı. Biz 35 kişi İç Kale'de kalıyoruz, kefil verdik; hapishanede değil, kışlada bir koğuştayız. Gündüz şehre çıkıyor, akşam toplanıyoruz. Bütün bu başımıza gelenler, lanet bir Hasköylünün firar etmesinden kaynaklanıyor. Allah onun belasını versin" diye serzenişte bulunuyor.

16 Ocak 1875 tarihli mektubunda da, "Dağlara kar yağdı, iki haftadır posta yok; Noel'de buraya yarın saat kar yağdı, sonra on gün don tuttu; şimdi hava açtı" diye havadan sudan bahsettikten sonra, asıl konuya geliyor; halen İç Kale'de kaldıklarını ve kayınçolarının iyileşmediğini yazıyor. Aynı zamanda, hiçbir türlü kopamadığı ve kalbinin kaldığı memleketteki işleri

199 "(Firardan) Yaklaşık 20 gün sonra, evde serbest durduğumuz bir anda, zaptiyelerin şehirde Bulgarları aradıklarını gördük. O akşam gizlendik, kapıları arkadan dayadık, dışarı çıkmadık, ama ertesi gün, herkese ne olacaksa, bize de o olsun diye İç Kale'ye gittik ve anında dar bir koğuşa kapatıldık."; "15 Aralık 1874'te 65 kişi, zar zor sığdığımız bir koğuşa toplandık; o gece ne yatabildik ne de uyuyabildik. Kapalımanın Zaimov'un firarından kaynaklandığını anladık. 10-12 gün sonra kefalet vermemiz istendi; ayrıca, müebbet ceza alanların kalede yaşayacakları, kalebentlerin ise koğuşa kalacakları söylendi. Biz kaldık, gündüz zaptiye refakatinde şehre çıkabiliyor, akşam İç Kale'ye dönüyorduk." (Tone Krayçov, a.g.e., s. 108-109).

de koordine etmeye çalışıyor; önceden kurulan düzenin kendi yokluğunda dağılmasından korkuyor.²⁰⁰

Fırar sonrasındaki kapatma sürgünlerin sadece serbestliklerine kast etmiyor, özgürlüklerini ellerinden almıyor, şehirdeki ticari faaliyetlerine ve girişkenliğine de büyük zarar veriyor.²⁰¹

Durum yeni yeni yatışmaya başlamıştır ki, 14 Ocak 1875'te münferit sürgün Tanyo Stoyanov'un da kaybolduğu öğreniliyor. Fırarın dördüncü gününde bütün 65 kişi gene koğuşa kapatılıyor ve çoğu sürgün bu iki arkadaşlarının sorumsuzca tavırlarından ötürü homurdanmaya ve memnuniyetsizliklerini dile getirmeye başlıyorlar. İdarenin tepkisi ve cevabı ağır oluyor; kimseye şehre çıkma izni verilmiyor.

24 Ocak 1875 tarihli bir mektupta, "üzülerek bir İslimiyeli müebbedin ortadan kaybolduğunu bildiriyorum. Hükümet bütün sürgünleri topladı ve hapishaneye kapattı. Kefil verdik, ama ne olacağını bilmiyoruz; 20 Ocak'ta kapatıldık"²⁰² satırlarını okuyoruz.

Bu arada Arabakonak hadisesinden üç yıla mahkûm olanların süresi doluyor; bunlar 27 Eylül'de şehre bırakılıyor ve mazbataların gelmesi bekleniyor. Haliyle, bu durum geri kalanı üzüyor.²⁰³

Doço Mrıvkov'un 2 Ekim 1875 tarihli mektubundan, yazın üç kere sıtma atlattığı, şimdi aldığı ilaçlarla yavaş sıhhatine kavuştuğu; kafilede yazdan kalan sıtmalılar olduğu, o yaz herkesin hastalandığı anlaşılıyor.²⁰⁴ Bir 200 "İlkyazan değirmene daha kavak ekin. Uygun düşerse, tarla satın al. Peyko da biçkılarla çalıştırsın. Lalo dayının Doço'su dükkâna baksın. Peyço biçkılarla ilgilensin ve doğru işçiler bulsun. Sabah akşam ayakta, diz bükmeden hep işte olduğunuzu düşününce, ben de kahroluyorum. Tanrım beni bir an önce kurtar, dönüp çalışayım ve yardım edeyim." (Mariya Atanasova, Pisma na Doço Mrıvkov, *Izvestiya na Dırvanite arhivi*, 1983, 45, s. 160).

201 "Kışlığımızı hazırlamıştık; başkaları da gerekli malla doldurarak han, dükkân ve kahvehane kiralamıştı; bazı arkadaşlarımız aylıkla bir patronun yanında iş bulmuştu; bütün bunlar darmadağın oldu, hiç kimse hiç değilse yarısını bile toplayamadı."

202 Doço Mrıvkov, a.g.e., s. 161.

203 "Mazbata gelince sevinç içinde memleketlerine, sabırsızlıkla onları bekleyen çocuklarına dönecekler. Bizim çocuklarımız ise üzüntüyle beklemeye devam edecekler. Tanrım, padişah efendimize ömür ve sıhhat ver ki bizi affederek çocuklarımız için de merhametini esirgemesin." (Doço Mrıvkov, a.g.e., s. 163); 10 Ekim 1875 tarihli mektup; "Bugün arkadaşları memlekete sıcak gözyaşlarıyla uğurluyoruz; bizden ayrılıyorlar, biz ise karanlıkta kalıyoruz. Biz halen 13 Kale'deyiz, patrik efendi de bayram sonrası şehre çıkarmak için umut verdi. Daniel Efendi bizim için çok çabılıyor." (Doço Mrıvkov, a.g.e., s. 164).

204 Eşine yazdığı 13 Ekim 1875 tarihli mektuptan memleketteki mal varlığı da görülüyor –bütün mülkler kardşerleriyle ortak; han, değirmen, bağlar, tarlalar, Rahova'daki bostan, kahvehane ve arazisi, Tuna

mektubundan da,²⁰⁵ kayınçosu Stanyo'yla memleketteki yakınlarına ayakka-bı (çepik, çarık), terlik ve giysi (gocuk), tekstil ürünleri (ipek kadife, Viyana ipeği), tespih, ev kap kacağı (tas) gibi hediyeler gönderdiği görülüyor.

İlginçtir ki, mahkûmlar, zoraki geldikleri bu uzak diyarda karşılıklı olarak çıkan her yeniliği, kendilerinde olmayan her olumlu şeyi mutlaka memleketlerine de götürmek istiyorlar. Bunun bir misali olarak, Mrıvkov'un, kayınçosuyla "karpuz ve kavun çekirdeği" göndermesi gösterilebilir.²⁰⁶

Mardin Piskoposu Daniel Efendi bayram sonrası mahkûmların şehre bırakılmaları için çabalıyor; ayrıca, bir hafta sonra gelmesi beklenen yeni valiye de umut bağlanıyor.

Hakikaten Mardin piskoposu Daniel Efendi, Mardin'de sürgün olan Georgi Mangov'la Diyarbakır'a Küpeliyan patriğini ziyarete geliyor ve bu arada Bulgar sürgünlerin yanına da uğruyor. "Çok iyi biri" olarak nitelendirilen piskopos, bir önceki hafta döndüğü İstanbul'da sadrazamın huzuruna çıktığında, Bulgar mahkûmların şehre bırakılmaları ricasında bulunuyor. Paşa da herkesin ikişer kefil bulmasını söylüyor. Dava arkadaşları Georgi Mangov da, "havası temiz, insanları düzgün ve her yerde ucuzluk" olan Mardin'i çok methediyor. Bir başka Mardin sürgünü Vasil Gançev de, paşadan Mardin'e nakledilmeleri için izin alabileceğini yazıyor. Son gelişmeler Mrıvkov'u Diyarbakır'dan o kadar soğutuyor ki, Mardin'e nakil olma ihtimali karşısında, "Tanrım, inşallah bu kara şehirden kurtuluruz; memleketime dönüyormuş gibi yeniden doğacağım" itirafında bulunuyor.

Bu arada, Valilik, dara düşen sürgünlere iki kuruş yevmiye vermeye başlıyor: "Bu para bir kere yetiyorsa, başka zaman cepten katıyoruz, ama bu kadarı için de hükümete teşekkür borçluyuz." Yeni vali şehre intikal eder etmez derhal kendisine dilekçe yazılıyor ve haklarında verilecek karar merakla bekleniyor; şehre salıverilmeleri umudu yeşeriyor.

12 Aralık 1875 tarihli bir mektuptan halen avluya çıkma izni verilmediği anlaşılıyor; ayrıca, düşünülen notlarda kışın sıcak geçtiği; etin 2,5

kenarındaki mağaza, Tirstenik'teki bağ, köydeki han, satın alınan bıçkılar, çayırılar, Plevne ve köydeki sermaye, hepsi kardeşçe (Doço Mrıvkov, a.g.e., s. 167).

205 30 Ekim 1875.

206 Mrıvkov, çekirdeklerden mutlaka, herhalde komşusu veya arkadaşı olan Osman Ağa'ya da verilmesini tembihliyor. Başka bir mektupta da Mustafa ve Osman ağalara selam gönderiliyor, hal ve hatırları soruluyor (Doço Mrıvkov, a.g.e., s. 169).

kuruşa; peynirin ve macunun altı kuruşa, ekmeğin de 17 paraya satıldığı bildiriliyor.

20 Aralık tarihli bir mektuptan, müebbetlerin önceki hafta şehre bırakıldıkları, kalebentlerin de bayram sonrasında bırakılacakları anlaşılıyor. İç Kale'de kalan 22 kişinin umutlarını taze tutan mühim bir husus bulunuyor: "Bu paşa iyi; öğreniyoruz ki bizi bırakacakmış."

Daha sonraki aşamada Arabakonak sürgünlerinin canlandığı, 5 Mart 1876'da, sadrazama affedilmeleri için dilekçe yazdıkları; 10 Mayıs tarihli ve 10 kişinin imzasıyla İstanbul Bulgar cemaatinden ve bilhassa resmi çevrelerde nüfuzlu olan ünlü tüccar Hristo Tıpcileştov'dan destek rica edildiği;²⁰⁷ Bulgarca gazete gönderilmesi talebinde bulunulduğu²⁰⁸ ortaya çıkıyor.

Elveda, Diyarbakır!

Firarlar

Arabakonak hadisesinden Diyarbakır'a sürgün edilen Bulgarların, başka mahkûmların firarından dolayı sıkıntılı günler ve aylar geçirdikleri; bunun müsebbibi olan ve kolektifi zarara uğratan firarileri sorumsuzlukla suçladıkları, hatta lanetledikleri görüldü, ancak gidişata ve duruma göre, aralarından bazı kişilerin de bu yolu benimsedikleri ve tek çare olarak değerlendirdikleri anlaşılıyor.

Firarlarla ilgili günümüze fazla tanıklığın ulaşmadığı ortaya çıkıyor. Nadir örneklerden biri, Dimitir Pışkov'un oğlu İvan Pışkov'un yıllar sonra babasının firarıyla ilgili, babasının anlattıklarına dayanarak aktardığı tanık-

207 "Diyarbakır'a sürgün edildiğimiz biliniyor, ama burada çektiğimiz acılar bilinmiyor; bunun için bugüne kadar bir hafifleme bekledik, ama bunu alamayınca, karşınıza bu hüznü mektupla, oğlun babanın önüne çıktığı gibi çıkıyoruz ve yaşlı gözlerle çilemizi hafifletmeniz ve tamamen kaldırmamız için yalvıyoruz. Baylar; malûmunuz, hapishane ağır, o yüzden yaşlı gözlerle bir an evvel bizi kurtarmamız için yakarıyoruz, çünkü tarifiş acı çeken bizlere yazık oluyor. Bir gün sağlığımızı iyiye, iki gün hastayız; bir ağağımız artık mezarda. Ricamız, Gabrovalı kardeşlerimize yardım ettiğiniz gibi, bizi bu mezar karanlığından kurtarmanız; memleketimize değilse, hiç olmadı geçimimizi sağlayabilmemiz için burada şehirde serbest kalalım ve cezamızı şehirde dolduralım. (...) Bütün kemlikler üzerimize yağdı. Hapishanede yalnız kaldığımızı ve hiçbir yerden himayemiz olmadığını gören öteki mahkûmlar bizi aşağılamak için daha çok üzerimize geliyorlar. Nereden baksan, durum felâket." (Nikolay Jeçev, a.g.e., s. 237-238).

208 15 Nisan 1877 tarihli mektup: *Zornitsa* (Sabah Yıldızı) gazetesini gönderin, çünkü daha ucuz. *Napredak* (İnkışaf) da gönderin ki olup biteni daha iyi takip edebile adına bütün sürgünler okuruz." (Doço Mrnkov, a.g.e., s. 183).

lıktır. İlginçtir ki, Arabakonak hadisesi sürgünü Pıskov, Diyarbakır'a daha sonra gelen iki Hasköy hadisesi mahkûmuyla (Georgi Minçev ve Marin Poplukanov) birlikte firar etmeye karar veriyor. Oğul Pıskov'un yazdığına göre, İran pasaportu ve Kürt kıyafetiyle yola çıkan babasının, İskenderun'a kadar yolculuğu tehlikelerle doluymuş.

Özellikle küçük bir vadide yer aldığından dolayı etrafından dolaşamadığı bir kasabadan geçerken, mavi gözlü, sarışın ve beyaz tenli olan Pıskov şüphe üzerine tutuklanıyor ve sadece pasaportu, soğukkanlılığı ve memurun uyusukluğu sayesinde paçayı yırtıyor.

Birçok tehlikeli badire atlatarak sağ salım İskenderun'a ulaşan üç firari, demir alan ilk vapurla karşı kıyıya, İskenderiye'ye ayak basıyorlar. Akdeniz liman şehrinde tesadüfen rastladıkları Avratalanlı abacı ve sütçülerin²⁰⁹ yardımıyla vapura biniliyor ve Ağustos 1876'da Adriyatik kıyısındaki Trieste'ye ayak basılıyor. Georgi Minçev burada, daha önceden tanıdıklarının yanında kalıyor; Pıskov ve Poplukanov da Viyana üzerinden Bükreş'e geçerek²¹⁰ bilahare mücadelelerine devam ediyorlar.

Firar düşüncesi bir manada 1876 Osmanlı-Sırp Savaşıyla tetikleniyor; bu gelişme üzerine Gavril Brınçev de firar etmeyi kafasına koyuyor, ancak beş-altı kişinin kaçması üzerine mahalli idare gerekli tedbirleri alıyor; denetimi sıkılaştırıyor, adeta kuş uçurtmuyor ve kimse yerinden kımlıdayamıyor.

Ne pahasına olursa olsun firar etmek isteyen Brınçev, hazırlığa başlıyor. Önce kiraladığı ve bir müddet işlettiği Bahçeli Kahvehanedeki mobilyaların, ayrıca 20 adet nargile takımının, rakı vb. şeylerin satışından 6 Türk Lirası alıyor. İlk başta Georgi Deçev'le firar etmeyi tasarlıyor, ancak arkadaşları son anda rahatsızlanıp niyetinden vazgeçince, Hasköy hadisesi mahkûmlarından muallim Mirço Popov'a teklif ediyor. O sırada şehirdeki İngiliz konsolosunun hademeliğini yapan Popov, diplomatın kefaleti sayesinde arkadaşları gibi kapalı tutulmamaktadır; ayrıca bir İngiliz Lirası tutarındaki son maaşını da alıyor.

Geçilecek yerlerde herhangi bir şüphe uyandırmamak için, hazırlığın önemli bir aşaması olan tebdili kıyafet meselesi çözümleniyor. Diz

209Bkz. Mihail Macarov, *Kudüs Yolculuğu*, 2015.

210 Ivan Pıskov, s. 266 // Stefan Karakostov, *Diarebekirski zatoçenitsi*, 1946.

altına kadar uzun ve parçalı entari; başta, şamlıyla sarılı kumaş külah ve ayakkabından oluşan Ermeni kıyafeti tedarik ediliyor; yetmedi, 5 Türk Lirası karşılığında İskenderun'a kadar kılavuzluk etmesi için bir Ermeni alınıyor ve 9 Ağustos 1876 günü Brınçev ve Popov Diyarbakır'dan ayrılıyorlar.

O aralar valinin seyisliğini yapan münferit sürgün Hristo Sariev, Ermeni kılavuza arkadaşlarını, tanıdığı yakın bir köyün muhtarına götürmesini tavsiye ediyor. O gece gizlice kale kapısından çıkılıyor ve adı geçen muhtara sığınılıyor; hatta iki gece orada bir ahırda sivrisinek ve pire istilası altında kalınıyor; ev sahibi ekmek ve yiyecek yolluyor, ama sonra komşularından işkillenmeye başlayınca bir an önce gitmelerini söylüyor.

Bunun üzerine muhtarın oğlu Cafer'in, 5 Türk Lirası karşılığında kendilerini İskenderun'a götürmesi teklif ediliyor; 2 Türk Lirası da peşin veriliyor. Cafer çakmaklı tüfek, bir eğri kılıç ve bir piştov kuşanıyor, sabah erkenden atlarla yola çıkılıyor. Öğleye doğru varılan ve tulum peyniri, yağ, süt ve her şeyin bol olduğu bir mandıra çadırında yemek yeniyor. Bir ara mahalli Kürtlerin kendi aralarında, süvarinin asker toplamaya geleceğini konuştukları duyuluyor. Bunun üzerine Cafer yakalanma ve askere alınma korkusuyla yola devam edemeyeceğini söylüyor. 2 Türk Lirası'nın iadesi istense de, o mandıra sahibinin kendilerini bir köye kadar götüreceğini söylüyor; oradan öte de başkası kılavuzluk edecektir. Yeni kılavuzlarından kuşkulanan firariler, buradan öte yolu bildikleri safsatasıyla kendisine 20 kuruş verip hizmetinden vazgeçiyorlar.

Sonra köyden köye sorarak ve yol tarifi alarak Ermeni kılavuzla devam ediliyor. Kim oldukları sorulduğunda, Bakır Madeni'nden Rum terzi olduklarını; çalıştıkları İskenderun'a gitmek üzere izinden döndükleri cevabı veriliyor. Sırtındaki setreyi diktirmek isteyen bir zaptiye, terzi takımlarının olmadığı söyleniyor, ancak yolun devamında, İskenderun'a yedi-sekiz saatlik mesafedeki bir kasabada muhtarın iki oğluna şalvar diktirmek istemesi, işi değiştiriyor; firariler siparişi yerine getirinceye kadar iki gün misafir oldukları muhtarda son derece iyi ağırlanıyorlar. Durumu, Mirço Popov'un terziliği bilmesi kurtarıyor. Epeyce sıkıntılı anlar İskenderun'a yaklaşıldığında, bir zaptiyenin, ayakkabısını Ermeni'ninkiyle değiştirmek istediğinde de yaşanıyor.

Brnçev'in otobiyografik notları burada son buluyor; daha doğrusu, bundan sonraki sayfalar kayboluyor. Torununun tanıklığına göre, bilahare Pışkov vapurla Romanya'ya geçiyor ve 93 Harbinde, aktif olarak katıldığı Rus ordusuyla doğduğu Orhaniye'ye dönüyor.

Dönüş Yolculuğu

Fırar etme fikrini benimsemeyen, istediği halde buna imkân bulamayan veya tehlikelerde dolu yolculuğu kaldırabilecek fiziki gücü olmayan²¹¹ sürgünler, ceza süresinin dolmasını veya af edilmelerini bekliyorlar.

Daha önce de belirtildiği gibi, toplamda 38 kişi olan Arabakonak hadisesi sürgünlerinden sekizi üç yıllığına cezalandırılıyor; ceza süresi tamamlanınca dönüş yolculuğuna hazırlık yapmaya başlanıyor. Serbest kalanlar arasında bulunan Tone Krayçov'un tanıklığından yolculuğun bütün ayrıntıları izlenebiliyor: "3 Kasım 1875'te, üç yıllık cezası dolan sekiz arkadaş valiliğe gittik; üç ay önce bize verilen evrakı gösterdik ve Sofya'ya dönme iznimizin olduğunu belirten bir mazbataya yazıldık."²¹²

Kendilerini İskenderun'a götürecek kiracılarla daha önceden anlaşılmış ve bunlar hazır beklemektedir. Akdeniz liman kasabasından İstanbul'a daha çabuk ulaşılacağı, bu yolun daha kısa ve tehlikesiz olduğuna kanaat getiriliyor. İstavroz çıkartılarak eşya katırlara yükleniyor, daha önceden arkadaşlarla vedalaşılıyor; serbest kalan sürgünler şehrin içinden geçiyorlar ve sanki burasını terk ettiklerinden dolayı içlerinde bir hüznün de vardır; neşe ve sevinç içinde atlarla yola çıkılıyor.

Tone Krayçov o kadar sevinçlidir ki not tutmayı bile ihmal ettiğini itiraf ediyor:

Hatırladığım kadarıyla yazacağım. Halep'ten geçilecekti, ama kiracılar orada hastalık olduğunu söyledi ve o yüzden daha küçük bir kasaba olan Birecik'e gittik; burada geceledik. Kasabanın

211 Mesela Arabakonak sürgünlerinden coşkulu mizaçlı, hareketli ve nüktedan olan 30-35 yaşlarındaki Papaz Georgi Tutmanikov'un bedenlen zayıf olduğuna tanıklık ediliyor: "Diyarbakır zindanları onun için çok ağır, koşullar dar ve rutubetliymiş; yastık altından ağılı akrepler çıkıyormuş; akreplerden korunması için uyanık bir hükümlü olmalıymış. Diyarbakır'dan birçok kere fırar etme imkânı varmış, ama çelimsiz fiziği ve bozuk sağlığı buna mani olmuş." (Nayden Patev, a.g.e., s. 67).

212 Tone Krayçov, a.g.e., s. 114.

kenarından, daha önce Gümüş Madeni yanında geçtiğimiz Fırat nehri akıyor. Sabah yola çıktık, kayıkla önce atlar, sonra da biz yolcular geçirildik. Akşamüzeri İskenderun'a vardık; kiracılarla ödeşdik, hatta istedikleri kadar bahşış de verdik. Akşama kadar Rus konsolosun huzuruna çıkma imkânı da bulduk; ertesi sabah yola çıkmayı düşünüyorduk, ama İstanbul'a demir alan vapur yoktu.²¹³

Bu arada denizde fırtına koptuğundan bir gün daha bekleniyor. Dalgalanmadan dolayı bütün vapur ve kayıklar limanın daha korunaklı bir noktasına demirleniyor. Gözleri önünde dalgalar küçük bir vapuru parçalıyor ve kıyıya atıyor. Krayçov kıyıda dolaşırken eve götürmek için deniz kabukluları topluyor. Ertesi gün fırtına geçtikten sonra vapura biniliyor ve küçük bir adada iki gün karantinada tutuluyorlar. Burada bir ahtapot pişiriliyor ve çok lezzetli olduğu özellikle not ediliyor.

"O gün Akdeniz bana çok büyük, uçsuz bucaksız gibi geldi; her yerde sadece su görünüyor, gökyüzü mavileşiyordu; kara, uzakta bir noktacı olarak görünüyordu" diye bu deniz ve devasa su kütlesi karşısında heyecanını gizleyemiyor Krayçov.

Vapur Rodos'a demir attığında, kayıklar bakkallar yanaşılıyor ve alışveriş yapılıyor; Bulgarlar daha önceden çok methedilen yerli şaraptan birer okka alıyor ve hakikaten çok üstün olduğunu kabul ediyorlar.

Ticaret şehri olarak nitelendirilen İzmir Limanı'nda çok sayıdaki vapur ve gemi dikkatleri çekiyor. İşçilerin, yükledikleri devasa Amerikan gemisini ancak bir ayda bitirebileceğini duyan Bulgarlar şaşkınlıklarını gizleyemiyorlar. Çanakkale'den geçerken kıyıda toplar görülüyor; İstanbul açıklarında fırtınaya yakalanılıyor, köpüklü dalgalar su saçıyor ve vapurun batmasından korkuluyor.

Sirkeci İskeleyi'ne yanaşıldığında, tuttuğu notlara el konmasından çekinen Krayçov, bunları saklıyor; üstleri arandıktan sonra kazasız belasız karaya çıkıldığına şükrediliyor. Hamallar bagajı, daha önceden tavsiye edilen Çorapçı Han'a taşıyorlar.

213 Tone Krayçov, a.g.e., s. 115.

Hana yerleştikten sonra Diyarbakır'dan dönen sürgünleri İstanbul'da çalışan veya yaşayan birçok Bulgar ziyaret ediyor, zengin ziyafetler çekiliyor.

Tone Krayçov, *Vek* (Asır) gazetesini çıkaran ve Diyarbakır'a da ücretsiz gönderen Marko Balabanov ve Hristo Stoyanov'u ziyaret etmek istiyor; ziyarete çok seven Stoyanov hemen serbest kalan sürgünlerin adlarını not ediyor ve gazetede yayınlıyor.²¹⁴

Krayçov İstanbul'da, epey zamandır arası açık olan sürgün Papaz Stoyan'ı da görüyor; aynı gün başka yoldan, patronunun faytonuyla gelen papazla eski dargınlığa son veriliyor. Diyarbakır'dan memleketlerine dönen Bulgarlar o akşam İstanbul'da bir tiyatro temsiline davet ediliyorlar; Vasil Drumev'in kaleme aldığı *Asen'in Katili İvanko* ("İvanko, ubietsit na Asenya") adlı tragedya sahneleniyor. Hayatında ilk kez tiyatro salonuna giren ve temsil gören Sofya civarı köylülerin heyecanına diyecek yoktur. Kılık kıyafetleriyle salonda hemen dikkat çekmiş olacaklar ki, perde açılmadan önce yanlarına bir kişi geliyor ve oyunda kullanılmak üzere başlarındaki köylü kalpaklarını istiyor.

"Vakti zamanında bu kalpaklar giyiliyormuş ve eğer oyuncular da şimdi giyerlerse, daha sahici olacakmış" diye şaşkınlığını gizleyemiyor Krayçov. Temsil çok beğeniliyor, ama herhalde bundan böyle kullanılmak istendiğinden, kalpaklar bir daha iade edilmiyor; yerine fes ve papaz külahı getiriliyor.

Ertesi sabah İstanbul Bulgarları uzak diyardan dönen hemşerilerine payitahtı gezdirmeyi ihmal etmiyorlar; yıllar sonra Krayçov, canlı balıklarla²¹⁵ ve yeniçeri müzesine götürüldüğünü hatırlıyor; müzede sergilenen ve canlı olduğunu sandığı figürlerden çok etkileniyor. Kendilerine asariyatika gösteriliyor; "çok yüksek bir taş yanından geçtik, minare gibi geldi bana" diyor Atmeydanı'ndaki Mısırtaş'ı (Dikilitaş) hakkında; daha başka yerler de gezildikten sonra hana dönülüyor. Evde kendisini bekleyen üç çocuğuna hediye ve okuma kitapları almak için 50 meciydiye borç alıyor.

Ertesi sabah trenle Filibe'ye hareket ediliyor, burada bir gece kaldıktan sonra kiralanan arabalarla Sofya'ya yola çıkılıyor. Sevinçten nerelerde durulduğunu not etmeyen Krayçov, sadece Vetren'i hatırlıyor. Sofya'ya

214 Sayı 48, 30 Eylül 1875.

215 Herhalde Balıklı Ayazması kastediliyor.

yetişilemeyeceği anlaşılıncı, Vakırel'de kalınıyor; şehre varılınca bir handa konaklanıyor ve sabah konağa giderek Mazhar Paşa'ya mazbata gösteriliyor.

Bir yüzbaşı kendilerini karşılıyor ve bir köşede yalnız oturan paşa-nın huzuruna çıkartıyor. "Aklınız başınıza geldi mi? Hadi, hepiniz evinize gidin ve bir daha bunu yapmayın, çünkü af olmayacak ve ipte sallandırılacak-sınız" diyen paşaya, "Sen sağ ol, paşa; zaten biz de bir daha yapmayacağız; herkese de bu yolun kötü yol olduğunu söyleyeceğiz" karşılığı veriliyor.

Tone Krayçov'u doğduğu Jelyava girişinde 20 kişi karşılıyor; dualar ve Tanrı'ya şükürler okunuyor. Netice itibariyle, Krayçov Diyarbakır'da 15 Nisan 1873-3 Kasım 1875 tarihleri arasında 1939 gün kalıyor.

Ayastefanos Anlaşması gereğince serbest bırakılan geri kalan sürgün-ler arasında sadece İvan Vetyov *Diyarbakır Günlüğü*'nde bununla ilgili çok kısa ve memlekete dönüş yolculuğundan bahsedilmediği bir not dşiyor: "12 Mart 1878'de akşam saat 4'e doğru serbest bırakıldığımıza dair bir telgraf geldi; ertesı sabah Vali Abdlrahman Paşa serbest kaldığımızı söyledi."²¹⁶

Papaz Georgi Tutmanikov, doğduğu Vidrare'ye Diyarbakır'dan ayaklı dikiş makinesi ve duvar saati getiriyor; saat, iki topuzun takıldığı iki zincirle kuruluyor; saatin kaç olduğunu guguk kuşuterek bildiriyor. Zamanın yeni-liği sayılan bu aletler, sürgünlerin köyünde de çok büyük ilgi uyandırıyor.

Serbest kalan bütün sürgünler doğdukları yerlerde törenle karşıla-nyorlar; civar köylerden köylüler Vidrare hanlarına yığılıyor; bazıları Etro-pole'ye kadar karşılamaya çıkıyorlar.

Hasköy (Trakya) Hadisesi Sürgünleri (1873)

Hasköy İhtilal Komitesi, Osmanlı idaresine yordaklık yapmakla ve hıyanetle suçladığı Rumlaşmış Bulgar tüccar ve Hristiyan ileri gelenle-rine verilen adla orbacı Hacı Stavri Primo hakkındalm cezası veriyor, ancak kararsız davranan teşkilattan uzun zaman infazı yerine getirecek biri bulunamıyor. Bu gelişmeler neticesinde infazı, Vasil Levski'nin idamından sonra onun yerine geçen Atanas Uzunov bizzat yerine getirmek istiyor. 4 Mayıs 1873'te çeşitli bahanelerle Hacı Stavri'nin evine kadar sızan ve tc-carla sohbeti koyulaştırdığı bir anda silahını çekip onuldrmeye yeltenen

²¹⁶ İvan Vetyov, a.g.e., s. 137.

Uzunov, başarısız girişiminden sonra yaralı vaziyette yakalanıyor. Bunun üzerine Hasköy, Çırpan, Filibe, Eski Zağra komiteleri üyelerinin büyük kısmı tutuklanıyor ve hemen ertesi gün Hasköy'de başlatılan soruşturma ve mahkeme önce Filibe'ye, ama hadisenin özünde siyasi boyut olduğu anlaşılınca, Edirne'ye taşınıyor ve 30 Ağustos'ta neticeleniyor.

Mahkeme 21 kişiyi Diyarbakır'a müebbet kalebent, yönetici durumundaki Atanas Uzunov'u ise Ergani Madeni'ne 15 yıl demirbent cezasına çarptırıyor.

Filibe-Edirne-İstanbul Yolculuğu ve İstanbul Hapishanesi

Filibe'de yapılan sorgulamadan sonra 28 Haziran'da tutukluların Edirne'ye götürülmeleri için telgraf geliyor. Yolculukla ilgili kısa notları Papaz Minço Kınçev'in tanıklığıyla öğreniyoruz.

1 Temmuz 1873 Salı sabahı, dışarıdan talikaların tıkırtısı duyuluyor. Talikalara bindirilen ve Edirne'ye götürülenlerin adları veriliyor; burada doğum yerleri, sosyal statüleri ve zanaatları hakkında da bilgi kıvrımları yer alıyor.²¹⁷

Filibe İstasyonu'na yanaşan trenle Edirne'ye hareket ediliyor. Edirne'ye ayak basıldığında talikalar hazır bekliyor; şehre girince meraklı kalabalıkla karşılaşılıyor; Rumlar tutuklularla alay ediyorlar. Mahkûmlar önce hükümet konağına götürülüyor. Üç ağır kapıdan girip üst kata çıkılıyor; burada bir saat kadar oturduktan sonra üçer üçer koğuşlara konuluyorlar; birkaç gün sonra koğuşlarda beşer kişi oluyor ve koridora da çıkabiliyorlar.

Hapishaneye ziyaretlerine gelen, çeşitli eşya ve yiyecek getirenler oluyor; mesela Minçev kardeşlerin babası valiyle görüşmek istiyor, ama başaramıyor. Edirne hapishanesinde geçirilen altı ayın sonunda, 27 Aralık'ta trenle İstanbul'a doğru yola çıkılıyor. Şiddetli yağmur altında Sirkeci'ye ayak basılıyor.

217 "1. Kostadin Doganov ve 2. Hristo İliç (ikisi de Filibe'den); 3. Muallim Yanko Koçev, sandık emini; 4. Hacı Papaz Dimitir Ivanov Kolarov, piskopos muavini; 5. Kiriyaç Serbezov; 6. Georgi Dançov, ressam (Çırpan'dan); 7. Stoyan Zaimov (Çırpan'ın Türkmeşli Köyü'nden); 8. Stefan Slivkov; 9. Georgi Hacı Deçev (Eski Zağra'dan); 10. Papaz Minço Kınçev (Arabacievo Köyü'nden); 11. Papaz Stanço Petrov (Cambazlar Köyü'nden); 12. Boyço Rusev (Gürücü Köyü'nden); 13. Papaz Enyo Popdimitrov (Güneli Mahallesi'nden); 14. Doyço Alacov (Eski Zağra'nın Seymenler Köyü'nden); 15. Petir Berkovski; 16. Mirço Popov; 17. Yanaki Todorov; 18. Kostı Todev; 19. Dimitir Popstefanov, belediye sandık eri; 20. ve 21. Georgi ve Mihail Minçev biraderler (Hasköy'den); 22. Atanas Uzunov (İstanbul'dan)." (Minço Kınçev, a.g.e., s. 421.) Aslında Atanas Uzunov Edirne doğumludur.

Zaptiye koğuşuna kapatılmadan önce Hasköy hadisesi sürgünlerinin üstü aranıyor, parası olanın parası muhafazaya alınıyor. 29 Aralık'ta Babîâlî'ye dilekçe yazılıyor, Padişah Abdülaziz'in huzuruna çıkarak taleplerini dile getirmek istiyorlar. Ertesi gün, mahkûmlar hapishanenin avlusunda bulunan kilisede Yunanca düzenlenen ayine katılıyorlar; avluda caminin de bulunduğu notlarda yer alıyor.

Yılın son günü koğuşlarda dinleniliyor ve padişahın huzuruna çıkma umut ediliyor. Gene kiliseye gidiliyor, bu arada İstanbul Bulgar Kilisesi her mahkûma 30'ar kuruş, papazlara da 60'ar kuruş yardım dağıtıyor. Hapishanede mahkûmlara iyi yemek, haftada iki defa et verildiği belirtiliyor; kaldı ki İstanbul Bulgarları kendilerini yalnız bırakmıyor, dışarıdan yiyecek ve içecek getirerek hemşerilerine sahip çıkıyorlar.

2 Ocak 1874 Çarşamba günü, yolculuğa hazırlanmaları söyleniyor, ardından bagaj ve giysiler çıkarılıyor. Edirne'den tahsis edilen binbaşı, mülazım ve yüzbaşı kafiye Diyarbakır'a kadar refakat edecektir. Vapur demir almadan önce birçok Bulgar kendilerine yiyecek içecek getiriyor.

İstanbul-İskenderun-Diyarbakır Yolculuğu

Böylece, 22 kişilik kafiye 2 Ocak 1874 tarihinde İstanbul Sirkeci'den hareketle, çetin kış şartlarında yapılan bir ayı aşkın deniz ve kara yolculuğundan sonra Diyarbakır'a ulaşıyor. Bulgar sürgünlerin yolculuğunun seyri en teferruatlı şekilde Papaz Minço Kınçev'in notlarından izlenebiliyor; bu arada başka mahkûmların da gerek yakınlarına yazdıkları mektuplardan, gerekse İstanbul ve Bükreş'te Bulgarca yayınlanan gazetelere gönderdikleri haberlerden başka ayrıntılar da ortaya çıkıyor. Yolculukla ilgili bütün bilgileri harmanlayarak ortak bir metin ve tablo çıkarmaya çalışacağız.

Minço Kınçev'e göre²¹⁸ İtalyan Lombard vapuruyla yolculuk ediyor.²¹⁹ Vapur demir almadan önce Papaz Enyo, başka yerden tedarik edemeyeceğini düşünerek bir çuvala limon, portakal gibi her ne bulduysa dolduruyor. Ancak vapurda yiyecek ve içecek için her şey bulunuyor, kaldı ki İstanbul Bulgarları da yola çıkarken yeterince gıda veriyorlar.

²¹⁸ Minço Kınçev, a.g.e., s. 433.

²¹⁹ Konstantin Doganov, 25 asker refakatinde bir Fransız gemisine bindirildiklerini yazıyor (Konstantin Doganov, s. 448 // Stefan Karakostov, *Diarbekirski zatoçeniitsi*, 1946).

Sözü edilen tarihte posta vapuru Sarayburnu'ndan Akdeniz'e doğru dümen kırıyor; eğer Diyarbakır'a, önceki kafileler gibi, Samsun üzerinden gönderiliyor olsalar, sağ salim varacaklarından şüphe duyuyorlar. Marmara, Şarköy, Gelibolu, Çanakkale güzergâhından İzmir'e varılıyor. İzmir'de Lombard'dan inip İridian vapuruna aktarma yapılıyor. Vapurun yanaştığı Ege adalarında güzel şaraplar alınıyor. Rodos'tan 36 kuruşa avgotaro, jambon gibi yapılan bir havyar türü alınıyor; top gibi yapılmış, güzelce kurutulmuş havyarın çok lezzetli olduğuna kanaat getiriliyor. Akdeniz'e açılınca üç gün boyunca sadece su görülüyor. Kaptan da sıkça bu mevsimde havanın bu kadar iyi olmasına şaşırdığını dile getiriyor. Petir Berkovski'ye göre kaptan vapurda günahsız Bulgar mazlumların bulunduğunu, belki tabiatın da bu güzel havalarla onların suçsuzluğunu işaret ettiğini anlayamıyor.²²⁰

Toplam sekiz gün ve gece süren deniz yolculuğu esnasında sürgünler iyi besleniyor ve güzelce dinleniyorlar.²²¹ Güneş doğarken vapur yeni, küçük ve düzgün bir iskelesi olan kıyı kasabası İskenderun'a demir atıyor; burada kfile karşılanıyor ve iskele yakınında karanlık bir ambarda zaptiye kuşatmasında tutuluyor. Bu arada yolculuk için katır pazarlanıyor; parası olan incir, portakal, limon, helva, birer binlik şarap alıyor ve aynı gün Halep'e doğru yola çıkılıyor.

İki saat mesafedeki küçük Belen Kasabası'nda dar bir koğuştaki, sırt sırta verilerek sabahlanıyor. Keşişdağı'ndan geçiliyor, tırmanırken pek zorluk çekilmiyor, ancak inişte epeyce sıkıntı yaşanıyor; bu arada muallim Yanko Koçev katırla beraber yere düşüyor ve başı yarılıyor. Keşişdağı'nda (veya Gâvurdağ) yüksek çam ağaçları değil, sadece ardıc ağaçlarının bittiği not ediliyor. Dağdan inince Antakya Kaz Ovası Gölü kenarından geçerken çok zorluk çekiliyor; katırlarla mahkûmlar adeta birer çamur topuna dönüşüyorlar.

Antakya zelzelesinde oluşan büyük gölde iri balıklar; kasabadan evleri ayakta kalanların kurduğu Akpınar Köyü yanında ılıca da vardır. Bahçeleri çitsiz ve evleri çatısız olan köyde Ermeniler yaşamaktadır; hancı

220 Petir Berkovski, *Vek (Asır)* gazetesi, 1 Mart 1874.

221 Yolculuk esnasında küçük çaplı sürtüşmeler de yaşanıyor. Papaza göre, Binbaşı Hüseyin vapurda pek görünmüyordu, çünkü denize atılma korkusundan sanki fare deliğine girmişti. Bir zaptiye sürgünler tarafından suya atılmaktan son anda kurtarılıyor. Zaptiye kabahatli bulunuyor ve birkaç kırbaça cezalandırılıyor.

Bulgar sürgünleri misafir ediyor. Binbaşı zaptiyeleri yeterli bulmuyor ve köyden de koruma alıyor; devamında Arap Tilmen Köyü'nde geceleniyor.

Dört günlük²²² zor bir yolculuktan sonra iyi bir havada, Ortadoğu'nun büyük ticari şehirlerinden, Arabistan'ın payitahtı olarak nitelenen Halep'e geliniyor; 18 Ocak'ta şehirden 20 dakika mesafede bir tabur asker tarafından karşılanıyorlar; asker iki taraftan yürürken birçok insan mahkûmları görmeye çıkıyor. Halep mutasarrıfı misafirler için belediye meclis odasını boşaltıyor; "orasının akıllı valisi tarafından çok iyi kabul gördük; bize kalacak çok iyi bir yer tahsis etti; burada üç gün kaldık, o yüzden hepimiz evlerimize mektup yazdık" diye belirtiliyor notlarda.

Mutasarrıf, aralarından birini yanına davet edince, Türkçeyi en iyi bilen Yanko Koçev gönderiliyor; kaldı ki başı da yarık olduğundan hekime sardırması salık veriliyor; ayrıca, kafiiledaki hastaların ziyaret edilmesi de isteniyor. "Bu insanlar haydut değil, soyguncu değil; bugün gidiyorlar, ama yarın dönebilirler" diyen paşa, papazlar için üç yatak getirtiyor; "Biraz sonra üç ahşap yatak getirildi, bunlara keyifle uzandık" diye yazıyor Minço Kınçev. Ermeni bir hekim de muallimin başını sarıyor.

Halep'te sürgünler beş gün dinleniyor; mahkûmların ziyareti de yasak olmadığından, Arap ve Ermeniler pek çok yiyecek ve içecek getiriyorlar.

24 Ocak'ta "sokakları mermer döşeli" Halep'ten hareket ediliyor. Mahkûmlara buradan 18 muhafız veriliyor, zaten mevcut üç muhafızla birlikte toplam 21 kişinin koruması altında yola devam ediliyor; yağmur yağmaya başlıyor.

Yolculuğun devamında Arap Ahtarın Köyü'nde geceleniyor; Kürt Zambur Köyü'ne varıldığında, kovadan boşanıncasına yağmur yağmaktadır. "Kürt Tilmen Köyü'ne vardık, ama mahvolduk; katırları bıraktık, çünkü bir kere batınca, çamurdan çıkamıyorlardı. Çektiğimiz zorluğu hatırlıyorum, ama geçtiğimiz birçok Arap köyünün adını unuttum" diye not düşünüyor Kınçev.

İncil'den bildiğimiz Fırat'ı Nuh Dede'nin gemisiyle geçtik. Birecik'te, duvarlarını Fırat'ın yıkadığı bir zindana kapatıldık; içeride bir-iki parmak su vardı. Sabah gene yağmur başladı; bu şehrin paşası da iyi

222 Minço Kınçev'e göre 5.

biriydi, bizim için zaptiye koğuşunu boşaltmış, güzelce temizletmişti; bir ara hekim gelip aramızda hasta olup olmadığını sordu. “Sağlam var mı acaba?” diye karşılık verdik. Bu şehirde Türk yok, sadece Arap var; Hristiyanlar ise Süryani ve Ermeni. Bir de, bir paşanın mirası, pas tutmuş bir Bulgar var.²²³

Edesa’ya (Urfa) ulaşan kabile, burada üç gün dinleniyor.²²⁴

Yolculuk sırasında umutsuzluğa kapılanlar da oluyor; Mihail Minçev, aynı zamanda müstakbel damadı olan Petır Berkovski’yle ilgili bir hadiseyi aktarıyor:

Yolda Berkovski sağ salımdı, ama iyi yürümediğinden dolayı atına çok kızılıyordu; sarsıyor, tökezliyormuş, üstelik yarası da çok ağır kokuyormuş. Ben onun yarası kokan katırını aldım ve kendiminkini verdim, ama bunu da beğendiremedik; benimki de kötüymüş; kardeşim kendi atını verdi, ama o da memnun etmedi. Biz kabahatin zavallı hayvanlarda değil, yağmurlu havadan kötüleşen yollarda ve sürücünün kendisinde olduğunu görüyorduk –Petır katıra binmesini öğrenmemişti. Bir ara, Diyarbakır’a yaklaştığımız bir anda gene umutsuzluğa kapıldı.

Bir gün, öğle vakti bir köyde duruldu. Bir eve birkaç kişi oturduk ve torbalardan yiyeceğimizi çıkardık. Petır bir-iki lokma aldı ve sonra dışarı çıktı; peşinden kardeşim de. Ben yemeye devam ediyor ve öteki arkadaşlarımla konuşuyordum ki “Abi, abi!” diye kardeşimin bana seslendiğini duydum. Ağzımda lokmayla zıpladım ve sesin geldiği yere koştum. Ses beni bir deve ahırına götürdü. Ahıra girince, bir de ne göreyim: Kardeşim ve Petır develerin arasında, Berko-

223 Minço Kınçev, a.g.e., s. 437.

224 “Burasının Arapları da Hristiyanları da iyi ve insanıyetli; bize ekmek ve yiyecek getirdiler. Edesa, Darya’nın memleketi ve İbrahim’in doğduğu yer. Musevilerin İbrahim’in doğum yeri olarak hacca gittikleri Urfa, 50 bin nüfuslu; nüfus, Arap ve Hristiyan. Harran güneydoğuda; Urfa’dan yarım gün mesafede. Urfa, Fırat ve Dicle arasında bulunuyor. Buradan 12 yasakçıyla Arap çölünden devam ettik ve Hiek’ten geçerek Bismil’de yatık. Çölde Arap köylerinden geçtik; Yakup’un kuyusundan su içtik; kuyu çok derin, kova hak getire, herkes tulumunu taşıyor. Cear Melik (?) Kasabası’nda rahat uyuduk, ama yağmur ve çamurdan dağılmış vaziyetteyiz. Karacurun Köyü’ne geldik, yoldan bitabız.” (Minço Kınçev, a.g.e., s. 437).

vski'nin elinde çıplak bir bıçak, kardeşim de onun kolunu tutuyor ve beni görünce: "Yetiş, Petir intihar ediyor!" diye bağırды. Hemen koştum, bıçağı elinden aldım ve arkadaşların bulunduğu odaya döndük. Birkaç gün sonra bu yaptığına kendisi bile gülüyordu.²²⁵

"Yürürken belimize kadar çamura batıyoruz;" üç saat sonra Şebiş Köyü'ne geliniyor. Siverek kaymakamının onlara zaptiye koğuşunu ayırдыıyor.

Kasabada dolaşmamıza izin verilince, bir Katolik Ermeninin dükkânında kanyak bulduk. Ermeni papazıyla da görüştük, hekimle de, o da bize kanyak verdi. İsa'yı ele veren Yahuda İskaryot bu kasabadan. Burada dört gün kaldık, Boyço Rusev çiçek hastalığına yakalanınca, onu Ermeni papazın yanına bırakmak zorunda kaldık; her ne kadar bizimle gelmek istese de, ne gözleri görüyor, ne ayakları tutuyor, ne de katıra tutunabiliyordu.²²⁶

Berkovski sözü edilen hadiseyi daha teferruath anlatıyor; mukayese-de bulunuyor ve mahalli Hristiyanları övüyor:

Siverek Süryani ve Ermenileri hakkında ise önceden rahatça şu neticeyi çıkartabiliriz: Aydınlanma ve tahsil konusunda bizden daha düşük seviyedeler, ancak insaniyet ve İncil'e bağlılık bakımından biz Bulgarlardan çok daha üst seviyedeler.

Siverek'e geldiğimizde, orasının Ermeni papazı önde gelen kişilerle birlikte hemen mahpushaneye ziyaretimize geldi; acımızı paylaşarak bizi tavsiyeleriyle avuttu. Yola çıkarken arkadaşlardan biri çiçek hastalığına yakalandı ve onu yarı ölü halde de olsa hapishanede bırakmak zorunda kaldık. Biz çıktıktan sonra bunu öğrenen Ermeni metropoliti ne yapmış? Hemen hükümete gitmiş ve zavallı arkadaşımızı metropolitliğe yanına almış, tamamen iyileşinceye kadar hemen

225 Georgi Minçev, s. 358 // Stefan Karakostov, *Diarbekirski zatoçenişi*, 1946.

226 Minço Kınçev, a.g.e., s. 440.

gerekli ev ve hekim temin etmiş. Sağlığına kavuşunca hükümet kana-
lıyla onu buraya göndermiş; birkaç gün önce yanımıza geldi.²²⁷

Siverek'ten sonra yağmur ve çamurun yerini kar ve sert soğuk alı-
yor. Yoldaki kar seviyesi gittikçe derinleşiyor, soğuk artıyor; katırlar yolda
bırakılıyor. Yolun geçtiği Karacadağ'da dört metre kar olduğu için Kaynak
Köyü'nde mahsur kalınıyor. Bu köyde beş gün dinleniliyor. Siverek'ten
satın alınan kanyak yardımlarına yetiştiriyor. Burada yaşanan ilginç bir hadi-
seyi Minço Kınçev aktarıyor:

Köyden bizi koruyan muhafızlar vardı. Bir ara ben soyundum, sadece
gömlekle kaldım ve Kürtlere, aranızda güreşçi var mı diye sordum;
varsa karşıma çıksın ki güreş turalım. Kürtler güreşin ne olduğunu
bilmiyormuş, öyle itiştiler, böyle kakıştılar, aralarından askerde güreş
görmüş biri ikna edildi ve karşıma geçti. Ancak adam güreşi sadece
görmüş, güreşmeyi bilmiyor. Tutuştuk, biraz oynadım kendisiyle ve
bıraktım.²²⁸

Kardan dolayı Karacadağ'ın etrafından dolaşılıyor, yedi gün çel-
tiklerden yürünüyor ve Saliba Köyü'ne varılıyor; burada artık kar yoktur,
yağmur da diniyor ve güneş açıyor. Akşama Çüngüş Köyü'ne varılıyor; şaş-
kınlıkla, ilaç için bile kar olmadığı görülüyor, sanki başka gökyüzü altına
geçilmiştir. Güneş yaz ortasıymış gibi yakmaktadır. Katırcılar dönüyorlar.
Selemet'e erken varılıyor ve öğle yemeği hazırlığı yapılıyor; döşek atılıyor,
pilav getiriliyor, iyi misafir ediliyorlar. Binbaşı²²⁹ yanlarına geliyor ve ortak
bir mektuba herkese günde ikişer kuruş verdiğini yazmalarını ve imza-
lamalarını istiyor. Sürgünler, zaman kazanmak için, üzerlerinde kâğıt,

227 Petir Berkovski, s. 387-388 // Stefan Karakostov, *Diarbekirski zatočenitsi*, 1946.

228 Minço Kınçev, a.g.e., s. 441-442.

229 "Memur; Edirne zaptiyesinden Binbaşı Hüseyin adında biriydi; bizi buraya getirmesi ve mahalli
idareye teslim etmesi için kendisine havale edildik. Bize karşı tavrından dolayı ona müteşekkiriz; katır
pazarlığında bizi çok maddi zarara soktu; arkadaşlarımızın birçoğu iki misli kirayı ödemek için giysi-
lerini bile satmak zorunda kaldılar; pazarlık yapmamıza müsaade etmiyordu; ayrıca arkadaşlarımızın
birinin ona ödünç verdiği kış giysisini de sahibine sormadan başkasına verdi. Nasıl yolculuk ettiğimizi
artık varın siz anlatın." (Petir Berkovski, a.g.g.)

kalem ve mürekkep olmadığını söyleyerek bunu varınca yapacaklarına dair söz veriyorlar.

Yeni coğrafyayla ilgili edinilen ilk intibain iç açıcı olmadığı anlaşılıyor:

Dağdan indikten sonra hiçbir yerde ne çalılık, ne ağaç, ne de yol boyunda kuyu gördük. Büyük taşlarla yapılmış köy evleri toprakla örtülü. İnsanlar yarasa gibi çıplak. Burada araba nedir bilinmiyor, öküz arabaya koşulmuyor, yük sırtta taşınıyor; güzel bahçeli köyler hak getire, hep boşluk. Her yer ölü, cansız; her yer hüznü. Boş ve fakir bir diyar.²³⁰

Katırcı bulunamadığından dolayı develerle yola devam ediliyor. Diyarbakır'a yaklaşıncı 25 süvari tarafından karşılanıyorlar. Önden binbaşı, arkadan mahkûmlar ve süvariler olmak üzere iki saat mesafedeki şehre doğru ilerleniyor.

Berkovski yolculuğun son aşamasını şöyle özetliyor:

Urfa'dan çıkınca hava çok bozdu; bu diyarda neredeyse yol da olmadığından, yolculuğumuz, bilhassa Karacadağ'da gayet tehlikeli hale geldi. Çok eziyet ve zahmet çekerek düşe kalka ilerledik, yağmur ve karda, sulu kar ve fırtınada bütün ahır ve hapishanelerden geçtikten sonra 4 Şubat'ta gelecekteki memleketimiz Diyarbakır'a ne sağ ne ölü sayılabilecek bir halde gelebildik.²³¹

Valilikte eski sürgünler kendilerini “Hoş geldiniz” yerine, “Keşke gelmeseydiniz” diye karşılıyorlar. Vali, “Şayak dokumayı bileneğiniz var mı?” diye soruyor. “Bizde bunu kadınlar yapıyor” karşılığınca ise, “Buradaki kadınlar sırtında diken taşımayı biliyorlar” cevabını veriyor. Stefan Slivkov, cezalarının süresini soruyor; vali de, “Siz artık buralısınız; karınız, çocuğunuz varsa, buraya getirin, iki yere masraf yapmayın. Siz ebediyen buradasınız” diye cevaplıyor.

Böylelikle, 33 günlük deniz ve kara yolculuğundan sonra 4 Şubat'ta Diyarbakır'a ulaşıyor. Uzun yolculuğun sebebi kötü hava şartları ve ancak

230 Minço Kınçev, a.g.e., s. 443.

231 Petr Berkovski, a.g.e., s. 336.

katırlarla geçilebilen çamurlu yollar olduğu anlaşıyor. Yolculuğun çok zor geçmesine rağmen, hepsi şehre sağ salım ve neşeli ulaşıyorlar.²³²

Diyarbakır Hayatından Kesitler

“Bu kadardı; gene develere bindik. Binbaşı İç Kale’de hapishanenin önüne getirdi bizi. Deveciler develerini aldı gitti, biz de hapishaneye Kürtlerin yanına sokulduk. Aç pireler, beyaz ve siyah bitler üşüştü, canımıza okudular” diye tamamlıyor notlarının bu kısmını Minço Kınçev.

Konstantin Doganov da hapishanede, bazıları siyasi olan Kürt mahkûmların kendilerine çok hürmet ettiklerinden ve hep Mosko’f’un ne zaman geleceğini sorduklarından (ki onlar da serbest kalsın) söz ediyor.

Hasköy sürgünleri hapishanede sekiz gün²³³ kaldıktan sonra şehirde yaşamak üzere serbest bırakılıyorlar. Bulgarlar artık neyin nasıl olacağı hususunda tecrübe ediniyorlar; çözüm bulma noktasında çığır açılıyor, adeta bir Diyarbakır geleneği oluşuyor. Gelir gelmez çeşitli mercilere dilekçeler yazarak yardım ve himaye talebinde bulunmaları, onlara yol gösterecek ve bir anlamda bulundukları durumun içinden çıkmak için kılavuzluk edecek birilerinin varlığından kaynaklanıyor. Bu bağlamda Süryaniler ve Ermeniler nezdinde yerli Hristiyan cemaatin gayreti ve katkısı da göz ardı edilemez; bunlar, kader kurbanı olarak gördükleri Bulgar sürgünlere yardım eli uzatmada adeta birbirleriyle yarışıyorlar:

Diyarbakır Süryanileri geldiler ve üç gün sonra hapisten çıkarılmamız için kefil olacaklarını söylediler ki şehirde serbestçe dolaşalım. Ama bu üç gün nasıl geçer? “Perhizde misiniz?” diye sordular; biz kendimizi unutmuştuk, perhiz nereden aklımızda kalsın. Bunlardan sonra da Ermeniler gelip kefil olacaklarını söylediler. O akşam Ermeni ve Süryaniler bize yemek getirip karnımızı doyurdular.²³⁴

232 Dora Tomova, Elena Harbova, Pisma na Mirço Popov ot Diarbekir do Mariya Popova, *Izvestiya na Dıjavnite arhivi*, 1993, 65, s. 250.

233 Diyarbakır’a geldikten birkaç gün sonra Atanas Uzunov Ergani Madeni’ne naklediliyor. Hasköy hadisesi mahkûmları Uzunov’dan, komitenin çözülmesine sebep olan Hacı Stavri Primo macerasına ne lüzüm vardı diye, hesap soruyorlar; aralarında büyük kavgı çıkıyor (Minço Kınçev, a.g.e., s. 449).

234 Minço Kınçev, a.g.e., s. 444-445.

Berkovski de yerli Ortodoks cemaatinin yardımlarını anıyor ve övüyor:

Biz gelir gelmez, hemen yanımıza hapishaneye gelindi, teselli edildik, sabretmemiz salık verildi; hapisten çabuk çıkarılmak için avutulduk.

Perhiz öncesi hepimize akşam yemeği gönderildi. Çok geçmeden Hıristiyanların bize karşı sempaticileri, mahalli idare önünde dur durak bilmeden koşuşturmaları neticesinde gönlümüzü ferahlatan hoş vaatleri gerçek oldu –sekiz gün hapishanede yattıktan sonra, bizi tanımamalarına, neyin nesi kimin fesi olduğumuzu bilmemelerine rağmen onların kefaletiyle serbest bırakıldık ve şimdi şehirde tamamen serbestiz. Adı geçen cemaatle beraber bazı eski sürgünler de çok koşuşturdu; bunu cemaat, geri kalan bütün 70 Bulgar’a da yapmış ki bunları aramızda sadece küçük bir mukayese yapmak için anıyoruz.

Şimdi soralım kendimize: Hangi Bulgar cemaati bunu, başkasına değil, Bulgar sürgünlere yapmış veya yapacaktır? Herhalde hiç biri! Ya da bizim cemaatlerimiz bizim için hükümet nezdinde ne yaptılar?

Yerel Ortodoks cemaatine ve Siverek Ermeni metropolitine candan teşekkür ederken Berkovski kendi cemaatini de imayla iğnelemekten sakınmıyor: “Bizimkilerin de bizi unutmayacaklarını umut ederiz.”²³⁵

Bir yandan bu girişimler sürerken, meşakkatli yolculukla ilgili bazı hesaplar da unutulmayıp karıştırılıyor. Vali paşaya bir dilekçe yazılıyor ve refakatçi binbaşının katırlar için aldığı paranın ve ona verilen 1,480 kuruş rüşvetin iade edilmesi isteniyor. Bunun üzerine Bulgar sürgünlerin sevmediği, kendilerini de sevmediğini düşündükleri ve sorun yaşadıkları Vali İsmail Paşa, derhal binbaşyı çağırıyor ve ya haksız yere aldığı parayı iade etmesini, ya da bu gariplere ödeme yapılabilmesi için atına el koyulacağı ve satılacağı tehdidinde bulunuyor.

235 Petir Berkovski, a.g.e., s. 337-338. Sanki bu sorulara cevap vermişcesine, ressam Georgi Dançov, ağabeyine yazdığı bir mektupta, hemşerilerinin ve yakınlarının kayıtsızlığından ve çekingenliğinden yakınıyor: “Hemşerilerim neden korkuyorlar? Kabahatsiz olduğumuzu bildikleri halde, yardım etmekten niye çekiniyorlar? Dara düşmüş mahpusa yardım etmek yasak mı? Sadaka için avuç açmıyorum. Gerekğinde bir-iki gün aç duruyorum, hademelik yaparak haysiyetimi düşürüyorum, ama yardım için avuç açmıyorum. Sonra herkes bu yaptığından utanacak ve yüzü kızaracak.”

Bu arada yazılı Osmanlıcayı çok iyi bilen Hristo Kovaçev, on, sekiz, beş, dört ve üç yıl hüküm giydiklerini söylüyor, ama kimin kaç yıla çarptırıldığı bilinmiyor.²³⁶

Bir hafta sonra, hapishaneden çıkmaları için onlar adına dilekçe veren Süryani Hacı Kozma Ablahat sevindirici haberi getiriyor: “Hapisten çıkınca, gözlerimiz ışıldadı.” Başta sürgün papazlar Minço Kınçev, Enyo, Dimitir Kolarov ve Muallim Yanko Koçev olmak üzere birkaç kişi Mar Kosmas Metohuna götürülüyor ve geçici olarak buraya yerleştiriliyorlar;²³⁷ bir ay sonra da hemen karşıdaki eve kiraya çıkılıyor.

Bir yerlinin verdiği kefaleti vali yeterli buluyor, aynı zamanda halen ailesiyle Diyarbakır’da kalan Miluş Vasilev’in katkıları da unutulmuyor.

Yeni gelen Bulgar sürgünler şehre ve ortama alışmaya başlıyor, daha önceki kabilelerin açtığı çığırdan yürüyorlar. Diyarbakır’ın sosyal, dini ve manevi hayatına dahil oluyor, çok geçmeden ona renk katıyorlar.

Mirço Popov, Diyarbakır’dan eşine yazdığı ilk mektupta, hepsinin şehre ve şehir dışına, hatta köylere gitmekte bile serbest olduklarını, henüz çalışmaya başlanılmadığını, ama birkaç gün içinde iş bulunulacağını belirtiyor. Yanına giysi almadığından ve burada giysi için para harcamamak için yeni ceketinin ve uzun siyah setresinin, eğer yeni pantolon diktirildiyse, onun da gönderilmesini istiyor, çünkü “burada şayak yok, çok iyi ve ucuz yün olmasına rağmen nasıl yapıldığını bilen yok, ama eğirmeyi ve dokumayı bilmediğime göre nasıl yapayım? Gömlek, don gönderin, bu bana tasarruf sağlayacak;” okumak için de bir kitap listesi veriyor, ayrıca evdekilerin uygun bulduğu başka kitaplar da gönderilmesini istiyor. Yolculuğunu ayrıntıyla mektuba değil, gazetelere yazacağını belirtiyor.²³⁸

Mayıs ayı başındaki Aziz Kiril ve Aziz Metodiy yortularında yaptığı konuşmayla Muallim Yanko Koçev herkesin gözünü yaşırtıyor. Gene Koçev, *Napredik* gazetesinin 26 Temmuz 1874 tarihli nüshasında yayınladığı yazıda, sürgünlerin ağır maddi durumlarından bahsediyor; bilhassa papaz, muallim ve tüccarların iş bulmakta sıkıntı çektiklerini; zorlukların

236 Mirço Popov, a.g.e., s. 251.

237 “Cezamız kalede müebbet yaşamak olduğundan, Süryani cemaatinden gelip bize kefil olundu ve kale içinde yaşamaya bırakıldık. Bizim için yeni bir hayat başladı.” (Konstantin Doganov, a.g.e., s. 448).

238 Mirço Popov, a.g.e., s. 250.

da konuşulan Kürtçe, Arapça, Ermenice lisanlarının bilinmemesinden kaynaklandığını belirtiyor.

Böylece Bulgarların Diyarbakır'daki en hafif ve rahat sürgün dönemi başlıyor; şehirde bulunan eski ve yeni, münferit olarak veya kabile halinde gelen 63 mahkûm serbest bırakılıyor ve özgürce yaşıyor,²³⁹ diledikleri ticari faaliyetlerde bulunuyorlar.

Şehrin merkezindeki Çifte Han hıncahıncı Bulgarlarla doluyor; o kadar ki yerli ahali burasına artık Bulgar Han demeyi yeğliyor. Diyarbakırlılar Bulgar sürgünleri daha önceden bildiğinden dolayı, yeni gelen kabileyi daha iyi ve kolay kabul ediyor, bağrılarına basıyorlar. Burada tabii ki yeni gelenlerin daha özgüvenli olmaları da rol oynuyor. Mesela Petır Berkovski, Georgi ve Mihail Minçev biraderler yurtdışında eğitim görmüş, birkaç yabancı lisan bilen genç, girişken ve aydın kişiler olarak çabucak benimseniyorlar.

Son kafilenin gelmesiyle birlikte Diyarbakır'daki Bulgar sürgünler arasında milli mücadele konusunda iki fikri zümrenin şekillendiği görülüyor. Birincisinde yer alan Petır Berkovski, Georgi ve Mihail Minçev gibiler aydınlanmacı ve reformcu taktiği benimsiyor, Levski'nin idamından ve ihtilal komitesine indirilen ağır darbeden sonra ahalinin eğitim seviyesinin yükseltilmesi gerektiğini düşünüyor ve çabanın bu yönde sarf edilmesini doğru buluyorlar.

Başını Ressam Georgi Dançov ve Stoyan Zaimov'un çektiği ikinci görüş, milli mücadelenin sadece ve sadece silahla, isyanla, ihtilal yoluyla elde edileceğini savunuyor. Görüldüğü gibi, sürgünler, uzak Diyarbakır'da da memleket gündeminden kopmuyorlar; bu bağlamda, ikinci anlayışa göre, içerdiği riske rağmen, firarın da bir çözüm ve çıkış yolu olduğu kabul görüyor.

Ekim 1874'te Diyarbakır'dan ilk firar hadisesi yaşanıyor, ancak Bulgar sürgünler, firari İvan Miloslavleviç'in Bulgar olmadığını öne sürerek aklanmayı başarıyorlar.

Ne ki çok geçmeden, 9 Aralık'ta Çifte Han'dan Stoyan Zaimov'un da, bir sirk kumpanyasına karışarak kaçması durumu değiştiriyor. Zaimov'un firarından sonra, önceki kafilende olduğu gibi bütün mahkûmlar İç Kale'de toplatılıyor ve koğuşlara kapatılıyorlar.

239 Veselin Sariev, a.g.e., s. 140.

Minço Kınçev 12 Mart 1875 tarihli mektubunda, “17 Ocak’ta Stoyan Zaimov’dan ötürü hepimiz saraya (Eski Saray) toplatıldık; bize, Zaimov’un nereye gittiği soruldu. Biz onun aplak (budala) olduğunu, birtakım köçeklerle şehirde oynadığını, belki bir yerlerde öldürülmüş olabileceğini, dolayısıyla nerede olduğunu bilmediğimizi söyledik. Bu sefer ucuz atlattık, ama ikinci sefer bilmem” diye belirtiyor.

Durum tam yatışmak üzereyken, yeni bir firar vakası meydana çıkıyor; 19 Ocak 1875’te Tanyo Stoyanov da firar ediyor. Bunun üzerine herkes, hastalar dahil olmak üzere zindana kapatılıyor; dükkân ve işyerleri sahipsiz kalıyor ve herkes büyük zarar görüyor; karşılıklı itimat kaybına uğranıyor ve sürgünler açısından en zor dönem başlıyor. Bundan dolayı firariler lanetlenerek kolektife ihanetle suçlanıyorlar. Belediye ve cemaatlara yardım ve destek için mektuplar yazılıyor,²⁴⁰ ancak sarsılan güvenden dolayı kimse yardım edecek durumda değildir.

Ağır hapishane şartlarından dolayı ölümler ve hastalıklar çoğalıyor, yerli cemaatten de kefil olmak isteyen çıkmıyor, çünkü Tanyo Stoyanov’un kefil tutuklanıyor ve 15 gün hapishanede kalıyor. Birçok mercie yazılan dilekçelerden de netice alınamıyor, dolayısıyla sürgünün en zor ve sıkıntılı dönemi yaşanıyor:

Umutsuzluk içinde ve bizim için en kıymetli olan şeylerden uzakta, bize merhamet olmadığını düşünüyoruz. Bazı Ermenileri İstanbul’a, bize revolver, kama ve çiftte piştov satın almaya gönderdik. Yola çıktığımız gün hiçbir Bulgar’ın şehre dönmesine müsaade etmeyeceğiz –karşı geleni kendi elimizle vuracağız. Planımız hazır, Arabistan ve Ermenistan’dan, Türk-Rus hududunu teşkil eden Arpaçay’dan Rus Ermenistan’ına Eçmiadzin Kasabası’na geçeceğiz.²⁴¹

240 Hemen birkaç gün sonra (16 Mart 1875) kaleme aldığı mektubunda, bilahare daha teferruatlı yazacağını, köy cemaatinin mührüyle buradaki Arap, Ermeni, Süryani ve Keldani cemaatlerine bir teşekkürname yazılmasını rica ediyor (Minço Kınçev, a.g.e., s. 505); Papaz, başka bir mektubunda, kötü kaderden şikâyet ediyor: “14 Mart’ta Diyarbakır sürgünü bütün Bulgarlar toplatıldık ve bize sorulmadan bir zindana tıkdık. Bu zindan, demir kapılarını gece gündüz askerlerin muhafaza ettiği ikinci kalede; bir hafta boyunca çok sıkı tutulduk –aç mısın, susuz musun kimse sormuyor; zindanın etrafına parayla ekmek alabileceğimiz satıcıların yaklaşmasına bile müsaade edilmiyordu (Minço Kınçev, a.g.e., s. 505).

241 Minço Kınçev, a.g.e., s. 607.

Mihail Minçev'in ablasına yazdığı 6 Şubat 1875 tarihli mektuptan, Bulgar sürgünlerin basın yoluyla lehlerine kamuoyu oluşturma konusunda ne kadar başarılı oldukları anlaşıyor.²⁴²

Mahalli iki haydutla, geçilecek yola bakmaya ve firarı planlamaya gönderilen Berkovski ve Mihail Minçev kaybolup gidiyorlar. Eğer yolda istenmeyen bir durumla karşılaşılırsa, son damlasına kadar çarpışacak, kesinlikle geri dönülmeyecektir.

Böylece 1877 yılına gelindiğinde, 93 Harbi diye bilinen Rus-Osmanlı Savaşı patlak veriyor; Rus topların sesi Beyazıt ve Ardahan'dan duyulmaya başlıyor; Alacadağ ve Deveboynu Ruslar tarafından alınıyor, güçlü Kars Kalesi zorlanıyor; Rusların başka bir ordusu da Van ve Muş'a doğru ilerliyor.²⁴³

Bu arada iki Rus Ermenisi hapis haneye, çok itimat ettikleri Bulgarların yanına gelerek Diyarbakır'da konuşlanan asker sayısını ve erzakı öğrenmek istiyorlar; surlara tırmanıyor ve erzak depolarının durumunu görüyorlar.

O yıl şehirdeki, Kırırbul ve Çarık köy Hristiyanları Dicle kıyısına karpuz ekmiyorlar, çünkü Rusların gelmesi bekleniyor; sadece Türkler karpuz ekıyor ve yetiştiriyorlar.²⁴⁴

Savaşın daha sonraki aşamasında Diyarbakır'a getirilen 136 esir Rus askeri bir koğuşa Bulgarların yanına konuluyor ve aralarında irtibat olmasının diye muhafızlar bekliyor:

242 "Bizi merak ediyorsanız, eski tas eski hamam; İç Kale'de süvari kışlasının koğuşlarından birinde kalıyoruz; gündüz ise İç Kale'de dolaşyoruz. Gazetelerden bulunduğumuz durumla ilgili çok şeyler okuyacaksınız, ama okurlarda bize karşı merhamet uyandırması için bunlar bilinçli olarak abartıldı. Benden de iki şiir okuyacaksınız. Birincisi çok hüznünlü, şiirde zaten abartı olur. O yüzden durumumuz ağır diye kahrılanmayın. Bence eskisinden hiçbir fark yok, ne var ki şimdi çok kişi büyük bir koğuşa kalıyoruz; vaktimizi daha çok türkü söylemekle, masal anlatmakla ve gülmekle geçiriyoruz, oysa daha önce ara sıra işe de gidiyorduk. Şarap ve rakı içiyoruz, istediğimiz yemeği yapıyoruz; dolaşılıyor, dilediğimizde size mektup yazıyoruz ve açılmamış ve okunmamış olarak mektup alıyoruz. E, bunun neresi kötü? Oysa mahpus adam bu nimetlerden hiç birine sahip değil. Mahpus denilebilir mi bize? Hayır. Ne ki öteki insanlardan biraz daha kısıtlıyız, ama sıtma görmüş ve geçirmiş biri için bunlar hiçbir şey değil. Velhasıl bizi dert etmenize hiçbir sebep yok. Siz kendinize bakın ki bir gün gene sağ salimen görüşelim. (...) Eğer Silvio Pellico'yu okuduysanız, sabretmeyi öğreneceksiniz; sabrın sonu selâmet. Don Kişot'u okuyun, eğer tercümesi iyiye; o, en kahrılı insanı bile güldürebilir; ben burada Fransızcasını okudum (Mihail Minçev, a.g.e., s. 384).

243 Minço Kınçev, a.g.e., s. 643.

244 Minço Kınçev, a.g.e., s. 644.

Bunlar Müslümandı ve gardiyanları takmıyorlardı; aralarından sadece mülazım ve bir onbaşı Ermeniydi; bunlar aslında gönüllüymüş. Atlar kendilerine aitmiş, günlük 20 kuruş ödeniyormuş. “Başıbozduğün bizden üstün olduğunu görünce, bize zarar verilmemesi şartıyla teslim olduk; kumandanlarımız at sırtında kaçtılar, ele geçmediler” diye anlatıyorlardı.

20 gün sonra buradan kaldırıldılar; İstanbul’a götürülecekleri söyleniyordu. Bu esirlerin Rus’a benzemeleri için bize birer kalpak ördürüldü, ama onlar reddetti ve çıplak başla gittiler. Biri helva almak için bir Türkün yanına uğrayınca, “Sen Müslümansın, ama kâfire yardıma gitmişsin. Gördün mü bizimkiler ne yaptılar” diye alaya maruz kaldı. O da, “Ben çarıma yardım ediyorum, ya sen niye duruyor ve padişahına yardıma gitmiyorsun? Burada konuşmak kolay” diye karşılık verdi. Bazı Türkler de, kâfir Moskof muharebe ediyor, ama işi gene bizim Müslümanlar görüyor” diyorlardı.²⁴⁵

Elveda, Diyarbakır!

Firarlar

Diyarbakır’a münferit olarak veya kafiyle sürülen Bulgarların aklına uzun zaman firar etmek gibi bir fikir gelmiyor.²⁴⁶ Bunun sebepleri arasında, çok uzaktaki memleketlerine dönüş yolunu bulamama ve yakalandıklarında kendilerini bekleyen tehlikeleri göze alamama, ortama alışma ve uyum sağlama, kadere razı olma sayılabilir. Ancak yıllar içinde sürgün sayısı arttıkça, Arabakonak ve Hasköy hadiseleri kafiyleleri arasında ihtilal komitelerinde ve gizli teşkilatlarda tecrübe sahibi olan mahkûmların yüzdesi çoğaldıkça, bilhassa denetimin gevşediği veya umutsuzluğun yükseldiği anlarda Diyarbakır’dan ayrılmanın yolları aranmaya başlanıyor; bu yollardan biri olarak firar seçeneği karşılarına çıkıyor. Başarıyla neticeleyen ilk denemelerden sonra, bunun imkânsız bir seçenek olmadığı inancı yerleşiyor.

²⁴⁵ Minço Kınçev, a.g.e., s. 652.

²⁴⁶ Kebiköy’de bulunduğu sırada yazdığı 28 Eylül 1874 tarihli mektubunda Minço Kınçev, “Papaz Enyo’ya “Hadi buradan tüyelim; ne arayan var, ne soran” diyorum, ama o bana uymuyor. “Bir yıl duralım, bakalım ne olacak” diyor” (Minço Kınçev, a.g.e., s. 476) diye belirtiyor.

Fırar yolunu 1867 sürgünlü olan bir Sırp'ın açtığı görülüyor. Bu firardan sonra şehirde serbest yaşayan Bulgarlar da toplatılıyor ve firar etmesinler diye kaleye kapatılmak isteniyor. Bulgarlar idareyi Sırp firarının kendileriyle bir alakası olmadığına inandırıyorlar, bu sayede onlara dokunulmuyor.²⁴⁷

Hasköy hadisesi sürgünlerinden ilkönce Stoyan Zaimov²⁴⁸ firar ediyor. Firar tarihiyle ilgili farklı veriler olsa da,²⁴⁹ bunun 9 Aralık 1874'te gerçekleştiği kabul ediliyor. O zamana kadar Çifte Han'ın girişinde bir lokanta işleten Zaimov'un nasıl firar ettiğiyle ilgili tanıklıkların son derece kısıtlı olduğu görülüyor:

Bir ara hana (Çifte Han), şehir şehir dolaşan seyyar erkek köçekler geldiler. O zaman, bunlarla nasıl yakınlaştığını bilmediğim Zaimov peşlerine takıldı ve Diyarbakır'dan kaçtı. Zaimov genç ve köse olduğundan, köçeklerden ayırt edilemiyordu; öyle firar etmiş. Bu nedenle bir yıl kadar hapisanede yattık.²⁵⁰

Zaimov kendisi de daha sonra firar hadisesini hatıratında yazmıyor veya anlatmıyor. Sadece 1876'da Nisan İsyanı dolayısıyla yeniden tutuklandığında, Akka'ya sürgüne gönderilmeden önce yapılan sorgudan şöyle bir sahne aktarılıyor:

– 9 Aralık 1974'te Diyarbakır Kalesi'nden firar etmişsiniz...

– Evet, bu da doğru.

– Nasıl firar ettiniz?

– Çok kolay. 9 Aralık gecesi şiddetli bir fırtına vardı. Dağkapı'nın muhafızları fırtınadan deliklere saklanmışlardı. Müsait bir zaman kolladım ve Kürt gysileriyle kapıdan çıktım.²⁵¹

247 Konstantin Doganov, a.g.e., s. 449.

248 Stoyan Zaimov, Çirpan'da (Çırpan) dünyaya geliyor (1853); milli kurtuluş hareketinde yer alıyor; Diyarbakır'dan firar ettikten sonra Romanya'da yeniden ihtilalci faaliyetlerini sürdürüyor; 1876 Nisan İsyanının elebaşlarından biri olarak tutuklanıyor ve sürgün edildiği Akka'dan 1878'de serbest bırakılıyor. İlginçtir ki "Minaloto" (Mazi) başlığı altında derlediği hacimli hatıratında sürgün yıllarına değinmiyor; 1932'de hayata gözlerini yumuyor.

249 Mesela Atanas Pophinov firar tarihinin 25 Ekim, Marin Poplukanov 13 Aralık 1874, *Den* (Gün) gazetesi (30 Haziran 1875, s. 21), Diyarbakır'dan gönderilen bir habere dayanarak 24 Kasım tarihini belirtiyor.

250 Gavril Brnçov, a.g.e., s. 5.

251 Veselin Sariev, a.g.e., s. 156.

Zaimov'un Diyarbakır'dan Leh Mühendis Anton Benkovski'den satın aldığı kimlikle firar ettiği ve dönüş yolunda İstanbul'da bir müddet kaldığı sanılıyor.

Bulgar mahkûmun firar ettikten sonra nereden ve nasıl geçtiği bilinmiyor, ama firarın öteki mahkûmlar üzerinde çok ağır neticeler doğurduğu artık biliniyor. Tutuklanan kefil, mesuliyeti üzerinden atmak için kaçagın Dicle'de boğulduğunu öne sürüyor. Öteki sürgünler de bu firardan dolayı cezalandırılmalarını haksızlık olarak görüyor ve idareye serzenişte bulunuyorlar.²⁵²

Buna rağmen bütün sürgünler toplanıyor ve kapatılıyor; Mirço Popov'un 26 Aralık 1874 tarihli mektubundan da, firariden dolayı herkesin yeniden koğuşa kapatıldığı; dört gün sonra yeni kefil göstererek serbest kalındığı anlaşıyor. Sürgün arkadaşın tavrı o denli büyük bir tepki topluyor ki, bunun yakınlarla yazılan mektuplara da yansdığı görülüyor.²⁵³

Doganov'a²⁵⁴ göre aklanmaları ve serbest kalmaları "birçok dilekçe neticesinde ve bize hürmet eden Tiflis Ermeni piskoposu sayesinde"²⁵⁵ gerçekleşiyor; ancak çok geçmeden vuku bulan ikinci firardan sonra mahkûmlar açısından en ağır dönem başlıyor; bundan kurtulmak ve sıyrılmak için çareler aranıyor.²⁵⁶

Tanyo Stoyanov'un ardından Bulgarlar yeniden yakalanıyor ve tutuklanıyor, ancak bu "öyle bir tutuklamaydı ki, firar etme imkânı aramak veya hapisanede ölmekten başka çare kalmadı."²⁵⁷

252 "Bizim ne kabahatimiz var bu işte? Birisi kaybolunca hemen haber verilmesi söylendi; biz de bunu yapmadık mı, anında idareyi haberdar eylemedik mi ve idareye Zaimov'u dışarı çıkaran kişiyi göstermedik mi?"

253 "Kalbi nasırlaşmış olan bu piç oğlu piç, bunca günahsız kişiyi ne kadar zor duruma sokacağını düşünmeyerek, arkadaşlarına son bir darbe indirdi. Firar edeli bir ay falan oldu ve hükümet bir kişiden dolayı 70 kişiyi, hiç birimizin onun niyetini bilmediğimiz hususunda emin oluncaya kadar, kapattı." (Mirço Popov, a.g.e., s. 261-262).

254 Konstantin Doganov Koprivtitsa'da (Avratalan) dünyaya geliyor (1843); Robert Kolej'de tahsil gördükten sonra Filibe'ye yerleşiyor (1868); ticarlık yaptığı sırada milli kurtuluş hareketine de katılıyor. Bağımsızlıktan sonra önemli görevler üstleniyor; 1900 yılında vefat ediyor.

255 Konstantin Doganov, a.g.e., s. 449.

256 6 Mart 1875 tarihli ve 22 kişinin imzaladığı mektup Hristo Tıpcileştov'a yazılıyor: "İki firariden ötürü mahalli idare bizi kötü hapisanelerden birine kapattı; burada çoğumuz açlığa kurban gidiyoruz. Şehre bırakılmamız ve yevmiye ödenmesi için sadrazama dilekçe yazdık; yardım edin, takipçisi olun." Çok geçmeden (15 Mart 1875), 20 kişinin imzasıyla benzer muhtevada bir mektubun Ekzarh Antim'e de gönderildiği anlaşıyor: "İki firariden ötürü dört aydır hapishanedeyiz; sadrazama yazdık; netice alınması için takipçisi olmanızı yalvanyoruz." (Nikolay Jeçev, a.g.e., s. 237-240).

257 Konstantin Doganov, a.g.e., s. 449.

Aslında firar etme fikrinin Zaimov'dan önce başkalarının aklına geldiği ve bu fikri Berkovski'ye bir İngiliz mühendisin aşıladığı ortaya çıkıyor. Bir gün, mühendis olduğundan dolayı serbest dolaşan Petır Berkovski hapis-haneye müstakbel kayınçolarının yanına geliyor ve Bağdat'ta mühendis olan ve İstanbul'a giden bir İngilizin gelip kendisini dilediği yere götürmeyi teklif ettiğini anlatıyor; bu bağlamda Georgi Minçev'in görüşünü almak istiyor:

Ben gitmesini söyledim, çünkü hapisshaneden çıkınca ben de firar edecektim. Kardeşim de aynı şeyi söyleyince ikna oldu; ardından birbirimize sarılarak vedalaştık. Ertesi sabah gene geldi ve niyetinden vazgeçtiğini söyledi –bizden ayrılmayı göze alamamış; dahası– biz kapalı olduğumuzdan bizi bırakmak istememiş. “Kalacağım ve beraber firar edeceğiz” dedi.

Birkaç gün sonra hepimiz hapisshaneden serbest bırakıldık. İlk aklımıza gelen, firara hazırlanmaktı, ama bu arada, babamız önde gelen Bulgar ve Türklerden suçsuz olduğumuza dair bir belge almayı başarmış ve serbest bırakılmamız için girişimlerde bulunmak üzere İstanbul'a gitmiş. Bu mektubun ardından, babamızdan İstanbul'dan başka bir mektup aldık, her şeyin yolunda olduğunu ve yakında serbest kaldığımızı dair telgraf çekeceğini yazıyordu. Biz buna inandık, firar etmek fikrini bir yana attık ve affı beklemeye başladık. Petır gene şoselerde çalışmaya gitti. Eylül ayında aldığımız mektupta, Eski Zağra isyanından dolayı serbest kalmamız için sadrazamın biraz zaman geçmesi gerektiğini söylediği yazıyordu.²⁵⁸

Bunun üzerine iki birader ve Berkovski yeniden firar fikrini benimliyorlar: “Biz gene firarı düşünmeye başladık, ama ne derler –akıllılar düşünüyorken, deliler yol alıyormuş. Bizimle de öyle oldu. Zaimov firar etti ve hepimiz kapatıldık.”²⁵⁹

Bu şartlarda firar fikri, olgunlaşmanın ötesinde tek çare ve çıkış yolu olarak görülmeye başlanıyor; herkes bunu düşünüyor:

258 Georgi Minçev, a.g.e., s. 361.

259 Mihail Minçev, a.g.e., s. 391.

Şimdi artık bize merhamet yok; karanlık ve rutubetli koğuşlarda hepimiz sıtmadan hastalandık. Berkovski sıtma ve şiddetli romatizmadan mustarip. Dört ay kadar onu helaya sırtımda taşıdım. Kürt Paşa'ya çok yalvardık, ama merhamet eylemedi. İstanbul'da valide sultana ve veziriazama telgrafla dilekçe yazdık, ama oradan da netice çıkmadı. Bu sefer hapishanede tam sekiz veya dokuz ay kaldık. Şimdi artık kararsızlık yoktu. Hapishaneden çıktıktan sonra at, silah, Kürt kıyafeti satın alarak firar için her şeyi hazırladık. Mayıs ayı geldi ve Berkovski telgraf istasyonu şefinden Bulgaristan'da büyük isyan çıktığını öğrendi. Bu şef bize bütün gizli telgrafları söylüyordu.

Mayıs ayında firar edecektik, ama içimizden birinde, bu planı herkese söylemek ve onları davet etmek şeklinde bir fikir hasıl oldu; nitekim söylendi ve kabul edildi. 20 kişi kadar çağırdık, niyetimizi söyledik, onları da firar etmeye davet ettik. Herkes kabul etti ve paranın denkleştirilmesi için 20 gün kadar beklememiz rica edildi. Biz bekledik, para bulundu, ama aralarından hiçbirisi firar konusunu açmadı, aksine herkes işe tutundu. Bizdeki arzunun onlarda olmadığını anladık ve kendi başımıza kaçmaya karar verdik.²⁶⁰

17 veya 18 Haziran 1876'da Berkovski ve Georgi Minçev firar etmek üzere Diyarbakır'dan ayrılıyorlar. Geri kalanlar şüphelenmesin ve firarileri ele vermesin diye öteki kardeş Mihail kalıyor ve merak edenlere ılıcalara gittiklerini söylüyor.²⁶¹

İki gün sonra, 20 Haziran'da, sürgünün üçüncü yılında, Çerkez kıyafetiyle Ressam Georgi Dañçov da Diyarbakır Kalesi'nden firar ediyor, ancak farklı bir güzergâh izliyor; herkes gibi güneye İskenderun'a veya kuzeye Trabzon'a değil, kuzeydoğuya yöneliyor. 700 kilometre yol kat ediyor, dağ dolambaçlarında bir ay kadar kaybolduktan sonra Rus sınırına dayanıyor; burada Türk ajanı olabileceği şüphesiyle bir müddet gözaltında tutuluyor; serbest bırakılınca Tiflis'ten 300 Rubleyle Odesa'ya geçiyor.

Durumlarına etki edebilecek her türlü hadiseyi ve gündemi yakından takip eden sürgünlerde, Mayıs 1876'da İstanbul'da Padişah Abdüla-

²⁶⁰ Mihail Minçev, a.g.e., s. 391.

²⁶¹ Mihail Minçev, a.g.e., s. 393.

ziz'in vefatından sonra, V. Murad'ın tahta çıkmasıyla²⁶² af umutları yeniden yeşeriyor, ancak beklentiler boşa çıkınca 4 Temmuz 1876'da dokuz kişi ciddi şekilde firar etmeyi kafaya koyuyorlar:

Türk kıyafeti giyerek üç gruba ayrıldık ve kaçtık. Ben üç kişiyle (bunlar Boyço Rusev, Stanço Stançev ve Petko Milev) beraber kaçtım; Dicle boyunu tuttuk, Arabistan'dan geçtik ve Halep'e vardık. Gündüz sıcağında çoğumuz bir mağaraya gizlenmiş uyuyorduk; geceleyin serinlikte ise ha babam yürüyorduk.

Halep'te bir arkadaşımı buldum, ona her şeyi anlattım, bizi evine aldı ve gece onunla birlikte Rus konsolosu İvanov'un yanına gittik; ona da her şeyi ayrıntıyla anlattım ve birçok sualden sonra arkadaşlarımı da görmek istedi; arkadaşlarım da huzura çıktılar. Rus vapuruyla İskenderun'a göndermesi için İskenderun'daki Rus viskonsolosuna iletmek üzere bir referans mektubu verdi.

Geceleyin İskenderun, İstanbul üzerinden Sırbistan'a karşı seferber edilen başıbozuklarla kaynıyordu. Gece konsolosluğun dış kapısına dayandık; yün tüccarı olduğumuzu ve konsolosu aradığımızı uydurduk. Konsolos komisyonculuk da yapıyordu. Bir Türk bizi karşıladı ve şehir sıcak olduğundan konsolosun bir köyde olduğunu söyledi.²⁶³

Konstantin Doganov'un notları burada tamamlansa da, daha sonra firarilerin vapurla İstanbul üzerinden Romanya'ya geçtikleri ve milli mücadeleye devam ettikleri biliniyor.

6 Temmuz'da Georgi Minçev (diğer iki Arabakonak hadisesi mahkûmuyla) firar ederek İskenderun ve İskenderiye üzerinden Trieste'ye geçiyor. 9 Ağustos'ta memleketinde muallimlik yapan Mirço Popov da Gavril Brınçev'le firar ediyor. Niyet etmesine rağmen, Minço Kınçev firar

²⁶² "Tahta padişah Murad'ın çıktığına dair telgraftan Enyo haberdar olunca, müjdesini almak için koşarak birkaç Diyarbakırlıyla yanıma geldi. 101 pare top atıldı ve akşam vilayette ışıklandırma oldu." (Minço Kınçev, a.g.e., s. 595).

²⁶³ Ne yazık ki Doganov'un notları burada son buluyor ve geri dönüşle ilgili öteki ayrıntılara ulaşılamıyor.

etmekten vaz geçiyor, çünkü ağır hasta olan papaz arkadaşı Enyo'yu kendi kaderine bırakmak istemiyor.

Stanço Petrov da firar girişiminde bulunuyor; bir gün yorganı döseğini sırtına alıyor ve Yedi Kardeş'te çamaşır yıkama bahanesiyle Urum Kapı'dan çıkıyor. Diyarbakır'dan üç saat mesafedeki Kuş Doğan Köyü'nde, asker toplayan bir çavuş ve on zaptiyeye rastlıyor; nereye gittiği sorusuna, yaban domuzu avına çıktığını uyduruyor; böylece kendini ele veriyor ve daha sonra geri getiriliyor. Arkadaşları, uğrama hastalığından mustarip olduğunu (aklının gidip geldiğini) söyleyerek ceza almaktan kurtarıyorlar; daha sonra surdan düşen ve ağır yaralanan Stanço Petrov hayatını kaybediyor.

Serbest Kalış ve Memlekete Dönüş

Sağ kalan ve firar edemeyen Hasköy hadisesi sürgünleri, Ayastefanos Anlaşması hükümleri gereğince serbest kalıyorlar. Yaklaşık beş yıllık mahkûmiyetten sonra memlekete dönüş yolu Papaz Minço Kınçev'in daha sonra kitaplaştırılan notlarından izlenebiliyor.

Anlaşmanın imzalanmasından kısa süre sonra, 19 Mart'ta, Fransız telgrafından serbest bırakılmaları için haber geliyor.²⁶⁴

6 Nisan'da, Bulgarların döneceklerinin söylenmesi üzerine bütün Diyarbakır ahalisi Ali Pınar Köyü'nde toplanıyor.²⁶⁵

Papaz, dönüş hazırlığı yaparken bir ayrıntıyı ihmal etmiyor:

Burada ne cins tohum varsa aldım, karpuz çekirdeği de, 30 okkalıklardan. Bizim orada olmayan bütün meyvelerden, azar azar, memlekete götürmek için aldım ve heybeye koydum.

Halep'e kadar giysileri için bir katır, kendisi için de bir semerle iyi bir kısrak kiralityor; bir nevi tedbir olarak yol giysilerini değiştiriyor: Pantolon,

²⁶⁴ Bu noktada ilginç bir gelişme yaşanıyor: Vali Abdülrahman Paşa'nın kitapsız olduğundan telgrafi doğru okuyamadığı, gerçekte haberin başka Bulgarları kastettiği vurgulanıyor ve serbest bırakılmalarına mani olunuyor. Bunun üzerine haberin doğrulanması için yeniden İstanbul'a telgraf çekiliyor, cevap alınca vali paşa bizzat kendisi hapishaneye geliyor ve "Bulgarlar, çıkın ve kimseyi dinlemeyin; ben onlara kimin kitapsız ve cahil olduğunu göstereceğim" diye haykırıyor; ardından da kâtiplere derhal mazbatayı yazma emrini veriyor. Bulgarlar, kendilerine her zaman sempati ve iyi niyetle yaklaşan paşaya, adını hiç unutmayacaklarına ve mezara kadar kalplerinde yaşatacaklarına dair bir teşekkürname sunuyorlar (Minço Kınçev, a.g.e., s. 683).

²⁶⁵ Minço Kınçev, a.g.e., s. 691.

dize kadar uzun basma entari ve Diyarbakır kuşağıyla bağlı alaca basma hırka, fes ve alaca sarık, galoş ve Arap çarıklarıyla yola çıkıyor. Yetmedi, ayrıca revolver ve kama, yüz fişekli bir fişeklik, kuşağa sokulmuş kama ve yerlerde sürünen ve bir tütün kesesi asılı olan harbiyi de unutmuyor. Ardından kısrağa biniyor ve bütün Bulgarların toplanacağı Ali Pınar Köyü'ne gidiyor:

Mardin ve Musul'dan gelen öteki sürgünler, bütün kiracılar, başka-
ca tüccarlar ve Liva Paşa'nın bizimle Halep'e yola çıkan hanımıyla yaklaşık 100 kişi toplandık; neredeyse bir ordu oluşturduk. Ali Pınar'da yedik ve içtik, nihayet bir Bulgar horası teptik. Bizim Tsiko da uğurlamaya geldi. Tsiko, 20-30 kişiyle Diyarbakır civarında dolaşıyordu, ona şehirden yiyecek ve içecek getiriyorduk. En çok da, köydeşi Papaz G. Tutmanikov'la hükümetin aba dolapçılığını yapan Vidrareli Vutyö Vutev yardım ediyordu.

Bizim Tsiko, Bağdat'a şehit peygamber Ali'ye ibadet etmeye giden Acem hacıları soydu ve onlardan yaklaşık 30 bin kuruş, ayrıca giysi, kılıçlar ve kamalar aldı. Bizi de bu soyguna davet etti, ama kabul etmedik. Vutev'e bir kılıç ve soygundan bir miktar kuruş vermiş. Tsiko, Ermeni Komitesinden. Horadan sonra herkes katırına bindi.

Papaz, Diyarbakır ahalisine Bulgar sürgünler adına bir teşekkür konuşması yapıyor.²⁶⁶

Konuşma esnasında papazın heybeleri Diyarbakırlı dostları tarafından rakı şişeleriyle, cepleri de parayla dolduruluyor. Papazın ardından Muallim Yanko Koçev de söz alıyor ve Diyarbakırlıları ağlatıyor. Diyarbakırlı muallimler ve Ermeni, Süryani, Keldani vs. mekteplerden Hristiyan talebeler ikiye üçer sıraya dizilmiş halde, ellerinde yeşil demetler tutarak

266 "Hristiyan kardeşler, bizim şimdiye kadar pis koşullarda, hapishane ve zindanlarda, aç ve susuz, ana babadan, hanım ve çocuktan ayrı, mal ve mülkten mahrum vaziyette çektiğimiz acı ve eziyet nihayet buldu. Bugün aziz Rusya'nın yardımıyla, çok kan dökülerek elde edilen özgürlüğü inşallah yakında, kıymetli memleketimiz Bulgaristan'a ayağımızı basınca göreceğiz. Bütün Bulgarlar namına size teşekkür etmek için kelimeler kifayetsiz kalıyor; lasaca diyeceğim o ki, Hristiyan kardeşler, siz ki bizimle acı çektiniz, bizi karanlık zindanlardan çıkarmak için yardımcı ve kefil oldunuz ve eğer sizin bu himayeniz olmasaydı, biz hepimiz, ebediyen burada bıraktığımız birçok Bulgar arkadaşımız gibi ölecektik. Diyarbakırlı Hristiyan kardeşler, sizleri hiçbir zaman unutmayacağız, ebediyen kalplerimize kazınıyorsunuz; bize yaptığınız iyilikleri oğul uşağımıza ve bütün Bulgar milletine anlatacağız." (Minço Kınçev, a.g.e., s. 692).

“Hıristiyan kardeşler, eğer size yanlısımız olduysa, af ola ve elveda; kavuşmamız yukarıda kurtarıcının yanında olacak; siz orada kurtarıcı tarafından mükâfatlandırılacaksınız” diyorlar.

Heyecan ve coşkunun zirve yaptığı bu anlarda, “Hurra!” ve “Yaşal!” naraları atılıyor, Diyarbakırlı kadın ve erkekler de el çırparak zılgıt çekiyorlar. Talebeler arasından geçerken üzerlerine yeşil demetler atılıyor ve Bulgarlar sevinçten bütün acılarını unutuyorlar.

20-30 kişi atla Bulgarları uğurlamaya çıkıyor; ayrıca Abdülrahman Paşa yolda korunmaları için Winchester tüfekli iki zaptiyeyi de görevlendiriyor.

Habis Köyü'nde konaklanıyor; uğurlamaya gelenlerle ziyafet çekiliyor, şenlik yapılıyor ve sabahleyin uğurlayıcılar dönüyorlar.

7 Nisan'da Kaynak Köyü'ne geliniyor; sekizinde Siverek'te konaklanıyor;²⁶⁷ pazar günü burada kalınıyor ve bir zamanlar hasta Boyço Rusev'i bıraktıkları Ermeni papazın yanına gidiliyor: “Papaz, Boyço'yu sordu; Rusya'ya kaçtığını söylediğimizde çok sevindi; bize yardımcı olabildiği için çok mutlu olduğunu söyleyerek kahve ve rakı ikram etti.”

10 Nisan'da Karacurun Köyü'ne varılıyor ve burada konaklanıyor. On birinde Haevek'e, on ikisinde Kanlı Hançer'e, on üçünde Birecik'e ayak basılıyor ve on dördünde gemiyle Fırat geçiliyor. O gün Tilmen'e varılıyor. Günlerden, İsa'nın Çarmıha Gerildiği Cuma olması vesilesiyle Bulgarlar hora tepiyor, bütün erkek ve kadın Kürtler toplanıyor, onların da canı çekiyor ve oynuyorlar.

15'inde Zambur'a ayak basılıyor; 16'sında Arap Ahtarin'de kaynatılmış beyaz Paskalya yumurtaları tokuşturuluyor; 17'sinde bir dere kenarından geçerken çiçeğe durmuş zakkum dallarından çelenk yaparak tepeden tırnağa süsleniyorlar.

Halep'te Ermeni Hukedun Kalus Şeriş Manastırı'na yerleşiliyor. Buraya göç eden ve evlenen Çırpanlı Hacı Nedelço'ya Papaz Minço ve Mualim Koçev misafirliğe gidiyorlar, Arap papazlara da keza.

267 “O gün korumalan dövdük ve geri gönderdik, çünkü her köyde gâvur olduğumuzu söylediklerinden köyde bize içmeye su verilmiyordu. Siverek'e girerken, mahalli idare bizi böyle kalabalık ve sırta rakı dolu tenekelerle görünce, Rus askerinin geldiğini sanmış, karakolu kapatmış ve kaçmış. Akşam bir hana gidince müdüre serbest kalma fermanını okuttuk ve kimler olduğumuz anlaşıldı.”

Halep'te mecburen 13 gün kalınıyor, çünkü İskenderun'dan 15 günde bir demir alan Fransız vapuruna yetişemeyecekleri söyleniyor; tehlikeli olduğu söylenen Osmanlı bandıralı vapurlar tercih edilmiyor.

Muhafızlar geri çevrildiğinden dolayı her köyde kim oldukları ve nereden geldikleri soruluyor; savaştan memleketlerine dönen Boşnaklar olduklarını uyduruyorlar.²⁶⁸ Arap coğrafyasından edinilen izlenimlerin iç açıcı olmadığı anlaşılıyor.²⁶⁹ Ayak basılan her kasabada artık Diyarbakır Ermeni cemaatinin çekmiş olduğu bir telgraf ve gönüllü toplanan yardımlar karşılıyor Bulgarları; toplanan yardımlar getiriliyor ve kendilerine sunuluyor; genelde bu gönüllü hibe aralarındaki fakirlere dağıtılıyor; konsolosluk olan her kasabada, herkese beşer gümüş mecidiye veriliyor.

Halep'te Rumeli'den göç eden birçok Çerkeze rastlanıyor. Bu arada herkes acele ettiği, bir an önce memlekete ulaşmak istediği için dönüş yolunda kafilenin yavaş yavaş dağılmaya başladığı anlaşılıyor. Georgi Deçev, Kosta, Yanaki ve Doço Mrıvkov beklemek istemiyor ve vapura gidiyorlar. Minço Kınçev ve Hristo İliç de posta atlarıyla gitmeyi düşündüklerinden, isimlerini mazbatadan çıkartmak istiyorlar, ama olmuyor. Mecburi bekleyiş Halep'in daha yakından görülmesine ve tanınmasına bir vesile oluyor:

Halep çok güzel bir şehir, Arabistan'ın ticari merkezi. Şehir kaleyle çevrilmiş, sokakları mermer taşıyla döşeli, binalar da böyle taşlarla yapılmış. Sokak ve mahallelerin, bir bekçinin oturduğu kapıları var; akşamları fenerle aydınlatıldığı için kimsenin yanında fener taşımaya lüzum kalmıyor. Çarşıların hepsi ayrı, üstten örtülü ve kapıları var; bol ve iyi su var. Şehre yakın bir yerden çıkarılan mermer taşı testereyle kesiliyor.

23 Nisan'da, Aya Yorgi yortusunda bütün Bulgarlar Ortodoks Arap kilisesine gittik. Papaz Arapça ayin yaptı; bir Rum da onun önüne durmuş, Yunanca okuyor ve bizimkilerine okumaları için yer

268 "Ya bizimkileri dönüyorlar mı?" "Hepsi sağ salım geliyorlar." "Huda, Huda!" Uyduruk yalandan mutlu olan herkes ayran, süt, yoğurt ve su taşıyordu bize." (Minço Kınçev, a.g.e., s. 695).

269 "Burada köyler çöl gibi; köyde ekilmiş bir fidan veya çiçek göremezsin ve koklayamazsın. Çölde; yolda ağır sıcağın nefes alacağın orman ve gölgesinde bekleyeceğin fundalık veya armut veya soğuk suyunu yudumlayacağın membaı göremezsin. Her şey boş ve yabani. Adem baba nasıl bıraktıysa, yan yabani köy kabileleri öyle yaşıyorlar." (Minço Kınçev, a.g.e., s. 696).

vermiyordu; biz onu iteledik, Yunanca okuduk, sonra da Bulgarca. Kilisede bir buçuk Rum var, ama gene de üstün olmak istiyorlar; o yüzden Araplar onları pek sevmiyor ve Rum piskoposu tanımak istemiyor; kiliseden ayrılmak istiyorlar; biz de onları bu konuda teşvik ettik ve yüreklendirdik.²⁷⁰

29 Nisan'da Halep'ten yola çıkılıyor, kiracıların itirazına rağmen gece de devam ediliyor; 30'unda Kaz Ovası'nda açıkta yatılıyor; an geliyor yol şaşırılıyor, bataklığa saplanıp kalınıyor, tehlikeli badireler atlatılıyor. Nihayet Gâvurdağı'nın zirvesinden deniz görünüyor. Yolda Balkanlar'dan gelen çocuklu Çerkez kervanlarına rastlanıyor. Belen Kasabası'nda alışveriş yapıyor ve gece kasaba çıkışındaki mezarlıkta geçiriliyor.

2 Mayıs'ta yola erken çıkılıyor ve İskenderun'da bir hana yerleşiliyor; burada üç gün vapur bekleniyor, denize giriliyor ve dinleniliyor; Fransız vapuruna binmelerine izin vermeyen kaymakamla tartışılıyor; Türk vapurunda da hepsi ayakta olan acemi askerler nedeniyle oturmaya bile yer yoktur.

Nihayet şirket navlunu yarıya indiriyor, yarısını Türk hükümeti üstleniyor; ayrıca beşer gümüş mecidiye veriliyor ve 5 Mayıs Cuma günü Fransız vapuruna biniliyor.

Altısında Mersin'e yanaşılıyor ve kasabada dolaşılıyor. Çok güzel ve temiz bulunan Rodos geziliyor: "Taze zeytinyağı ve limon sıkılmış yengeç aldık, birer binlik şarap da var, varın da içmeyin ve türkü söylemeyin." Portakallar, limonlar, incirler, zeytinler, güzel balıklar, rezaki, mastika; güzel şarap da var, içiyor ve türkü söylemekten adeta bitkin düşüyorlar.

Manzarası güzel ve düzgün bahçeli İstanköy yakınından geçiliyor; onunda İzmir'e demir atılıyor; buraya Eski Zağra'dan çok Türk muhacir gelmiştir; Slivkov'la Minçev bunları bir viranede buluyorlar; karşılıklı kahveler ısmarlanıyor: "Şehri dolaştık ve gezmeye doyamadık, çünkü çok güzel; kimin Türk, kimin Avrupalı olduğu anlaşılmıyor."

On birinde *Kambal* vapuruna aktarılıyorlar; on ikisinde Çanakka-
le'de vapura satmak için güzel çömlerler getiriliyor. Kilitbahir'den sonra Gelibolu'da bayraklarla süslü üç İngiliz filosu, Şarköy'de de atlarını denizde

270 Minço Kinçev, a.g.e., s. 696.

Yıkayan Rus askerler görüyorlar; Marmara Adası kenarından geçerek on üçünde Sirkeci İskeleyi'ne ayak basılıyor.

Birkaç yerde meşin heybelerine bakıldıktan sonra Minçev, Edirne oteline yerleşiyor. Trenle Ayastefanos'tan Sirkeci'ye gelen Rus subayların faytonla şehri gezdiklerini görüyor. Aç, çıplak ve yalınayak, demiryolunun geçtiği deniz kıyısına hasırdan kulübeler yapmış muhacirler dikkatini çekiyor; yoksulluktan ölümlerini de yanlarına gömdüklerine şahit oluyor.

On dördünde İngiliz Lady Strangford, Balkapan Han'a davet ettiği Bulgar sürgünlere birer Türk Lirası hibe ediyor. Muhacirlerin içler acısı sefaletine bakamadığını itiraf eden Papaz Minço Kınçev, Ayastefanos'a, Rusların yanına gidiyor. Söylentiye göre Rus askerler çalmıyor, sadece eline geçirdiğini almaktadır. Bir Rus'a gururla Bulgar olduğunu söyleyen papaz, karşılığında galiz bir küfür yiyor; papaz da "sanki bin yıldır burası Rus toprağıymış diyeceksin" diye tepkisini gizleyemiyor. Prusya Sefaretinden sonra gidilen Rus Sefaretinde yol masrafı için bir lira veriliyor; trenle ulaştığı Edirne'de, Ergani'den firar eden Uzunov'a rastlıyor. 18'inde gene trenle yoluna devam ediyor ve krallar gibi karşılandığı köyünde, ailesini sağ salim buluyor.

Dört Sürgün (1874)

İstanbul-Samsun-Diyarbakır Yolculuğu

Çeşitli dönemlerde, genelde Kuzey ve Kuzeybatı Bulgar topraklarında isyan propagandası, komitacılık ve çetecilik faaliyetlerinden dolayı tutuklanan Dr. Georgi Mirkoviç, Vasil Gançev, Georgi Mangov ve Brayko Kofarciev, İstanbul hapishanesinde beş yıl kaldıktan sonra, Ağustos 1874'te Diyarbakır'a sürgüne gönderiliyorlar. Yolculukla ilgili detaylar Brayko Kofarciev'in ve Dr. Mirkoviç'in kısa tanıklıklarından izlenebiliyor. Yolculuk için hazırlanmaları dört gün önce söyleniyor. Haberi alan İstanbul Bulgarları soydaşlarını uğurlamaya geliyorlar. Giysiler önden gidiyor, mahkûmlar daha sonra yola çıkarılıyor. Mirkoviç'e göre bu biraz apar topar yapılıyor, "aceleyle vapurla Samsun'a gönderildik; bu, aramızda bir anlaşma olmasın diye yapıldı."²⁷¹

271 Georgi Mirkoviç, s. 151 // Stefan Karakostov, *Diarbekirski zatoçenitsi*, 1946.

Avluda muhafızlar sürgünlerin etrafını çevreliyor; istedikleri her-kesle serbest şekilde sohbet etme izni veriliyor; sonra paşa, artık demir almak üzere olan vapura binilmesini söylüyor.

Vapura bindikten sonra Anadolu'ya hareket ettik ve Samsun'da karaya bastık. Refakatçi yüzbaşı, muhafızın yardımıyla bizi Samsun hapishanesine götürdü. Paşa bizi gözden geçirdi ve koğuşun açılmasını emretti; ben kendisinden bizi koğuşa değil, ama daha temiz bir yere koymasını rica ettim; bunun üzerine binbaşıya muhafız odasının boşaltılmasını söyledi ve oraya yerleştik.

Muhafızdan Samsun'da tüccarlık yapan Todor Kradlev'e haber vermesini rica ettim. Todor başka gençlerle birlikte geldi ve Avratanlı hemşeriler olarak salonda sohbete başladık. Bir ara Todor, "Ben gidip paşaya sizi serbest bırakmasını söyleyeceğim" dedi. Bu rica üzerine, şehirde dolaşma izni verildi. Arkadaşlarım Georgi Mirkoviç, Georgi Mangov ve Vasil Gançev'i de davet ettim, ama Gançev bu kadar tanıdığım olmasını kışkırdı ve gelmedi.

Todor Kradlev bizi deniz kıyısında bir gazinoya götürdü. Sofra kuruldu. Öğle yemeği yerken pek çok Rum geldi; gazinoda yer kalmadı. Rum kaptanlar dayanamayıp kimsenin ruhu bile duymadan bizi kaçırabileceklerini söylediler, fakat Todor'un ticaretine zarar vermemek için bunu kabul etmedim.

Burada on iki saat geçirdik ve akşam olunca hapishaneye döndük; sabah paşanın huzuruna çıkarıldık. "Hazırlanın, çünkü bir saat sonra yola çıkacaksınız" dedi. Atları sorunca, hükümetten at müsaadesi verilmediğini, ama eğer paramız varsa bulunabileceğini söyledi; ardından da muhafıza bir kiracı bulması talimatını verdi. Kiracı gelince, bir saat sonra altı at getirmesi için pazarlık yaptık. Yola çıktık, muhafızlar etrafımızı sardı ve arkadaşlarımızın çoğu bizi şehrin çıkışına kadar uğurladılar. Çıraklar da koşuyor ve Diyarbakır'a müebbet cezalı olarak nasıl insanların gönderildiğini izliyorlardı.

Vedalaştıktan sonra Amasya'ya hareket ettik. Samsun'dan Amasya'ya üç günlük yol vardı; o yüzden önce başka bir kasabada yattık,

sonra Amasya'ya vardık; burada iki gün kaldık ve Sivas'a hareket ettik; mesafe altı-yedi gündü.

Refakatçi yüzbaşı bize karşı çok alçakgönüllü davranıyordu. Gece çökünce, bizi kendisiyle gelen ve şehirden şehre değişen dört zaptiyenin denetimine bırakıyordu. Birçok kere açık havada kırdı geceliyorduk.

Bu özgürlük, Yüzbaşı Mehmet Efendi'nin iyiliğinden olduğu kadar, bize tamamen yabancı olan bir diyarda bulunmamızdan ötürü, itimadını istismara cesaret edemeyeceğimiz inancından kaynaklanıyordu.²⁷²

Ancak bütün bu anlayışa ve iyi niyete rağmen, bir ara Bulgar sürgünlerin aklına firar etme fikri geliyor:

Hepsinin yüreğinde, birer haydut tohumu yeşeren arkadaşlarım, bilhassa da, haydutluğu neredeyse elinin kınası olan Vasil Gançev, akşamüzeri bir yerde mola verilince, zaptiyelerin silahlarını kapmayı, zaptiyeleri vurmayı ve dağı boylamayı düşünmüşler. Brayko ve Georgi'nin kafasında oluşan bu fikir bana da söylendi. Böyle bir niyetin yıkıcı neticesini düşünerek sarsıldım. Dolayısıyla, benzer bir eylemin ölümcül neticelerini önlerine sererek onları ikna etmeye çalıştım; onlar da bunun bilincine varınca vazgeçtiler.²⁷³

Sivas'tan Tokat'a devam eden dört kişilik kfile burada bir gün kalıyor. Devamında Bakır Madeni'nde, oradan da Gümüş Madeni'nde sürgün olan Bulgarlar ziyaret ediliyor; birkaç gün sonra da Diyarbakır'a ulaşıyor.²⁷⁴

Diyarbakır Hayatından Kesitler

Görüldüğü gibi, ağustos ayında yapılan ve yaklaşık 25 gün süren yolculuk sırasında, gerek yaz mevsimi olmasından, gerekse refakatçinin

²⁷² Nikolay Likovski, *Spomenite na Brayko Tsonkov Kofardjiev ot Koprivtitsa (1838-1914)*, *Izvestiya na Dirjavnite arhivi*, 1985, 49. s. 239.

²⁷³ Georgi Mirkoviç, a.g.e., s. 153.

²⁷⁴ Brayko Kofardjiev, a.g.e., s. 240.

anlayışlı davranmasından ötürü pek sıkıntı çekilmiyor ve sağ salım Diyarbakır'a ulaşıyor. Katilede daha önce de İstanbul hapishanesinde herkese gönüllü sağlık ve tedavi hizmeti sunan Dr. Mirkoviç'in bulunmasının, olası hastalık ve rahatsızlıklardan korunmaya katkısı oluyor.

Valilikte İsmail Paşa'ya takdim edilen mahkûmların gelişi haberi, kısa zamanda şehirdeki bütün eski sürgün Bulgarlar arasında yayılıyor. Paşa, sürgünlerin yolda yüzbaşığı ikna ederek gördükleri ve 101 yıla mahkûm olduklarını öğrendikleri²⁷⁵ fermanı okuyor ve kaleye kapatılmalarını söylüyor; kaledeki hapishaneye götürülen yeni mahkûmları yolda herkes merakla izliyor.²⁷⁶

Kaleye varınca vazifesi tamamlanan refakatçi yüzbaşı, yolda hiç sorun çıkarmayan mahkûmları övmeyi de ihmal etmiyor. Yeni sürgünleri duyan herkes geliyor²⁷⁷ ve etraflarını sarıyor; üçüncü gün paşa da teşrif ediyor. Brayko, hapishane önündeki büyük çınarın altına oturması için paşaya bir iskemle veriyor; Georgi Dançov da oturuyor ve portrelerini çiziyor, bu portrenin ne olduğu bilinmiyor:

Sonra paşa bize zanaatımızı sordu. Mirkoviç hekim olduğunu, ben de matbaacı olduğumu söyledim; öteki arkadaşlar da zanaatlarını söylediler. Sonra, öteki Bulgar sürgünler gibi, bize de dışarı çıkma izni verilmesini rica ettik. Paşa, bunun için henüz erken olduğunu söyledi.²⁷⁸

Dr. Mirkoviç bir ay kaldıkları hapishane hakkında bilgiler aktarıyor:

Hapishane, uzun bir odadan oluşuyordu; bir tarafında hela vardı; hava almaya çıkılacak yer yoktu. Yolculuk esnasında temiz hava solurken, birden çıplak, yalınayak ve bitli insanlar arasına düştük. Pislik anlatılacak, sıkıntılar da tahammül edilecek cinsten değildi: bit, pire, sivrisinek, akrep ve akla gelebilecek her türlü haşarat

275 "Fermandan 101 yıla mahkûm edildiğimizi öğrenince, Mirkoviç'le ağlamaya başladık."

276 Brayko Kofardjiev, a.g.e., s. 240.

277 "Yeni misafirler geldiler: İslimiyeli Hekim Mirkoviç, Georgi Simeonov (Mangov), Plevneli Yüzbaşı Vasil Gançev, Avratalanlı Brayko Kofardjiev; bunlar şimdiye kadar İstanbul'da tutukluydular." (Tone Krayçov, a.g.e., s. 105).

278 Brayko Kofardjiev, a.g.e., s. 241.

bulunuyordu. Arkadaşlarımızdan Brayko'nun üç-dört günde yüzü öyle şişti ki, gözünü zorlukla açabiliyordu. Bu elverişsiz şartlarda, soyulmamaya da dikkat etmemiz gerekiyordu.

Diyarbakır'da 100'ün üzerinde sürgün vardı. Bunların neredeyse hepsi bizi görmeye geldiler; bize kefil olmaları için mahalli cemaat nezdinde girişimde bulunma sözü verildi. Bu hususta cemaat çok gayretliydi, ama netice alınamadı.²⁷⁹

Bütün bu olumsuzluklara rağmen, yeni gelen dört kişilik kabile arasında mahir bir hekimin de bulunduğu haberi süratle ahali arasında yayılıyor, öyle ki, “daha önde gelen ağalar beni hapisneden çıkararak hastalarını muayene ettirmeye başladılar. Bu hizmetlerim sayesinde bazı nüfuzlu ağalar vasıtasıyla ben hiç değilse zaptiye koğuşuna nakledilmemizi sağladım ve kaderin belirsizliği içinde yaşamaya devam ettik.”²⁸⁰

Elveda, Diyarbakır!

Eylül ve ekim ayı belirsizlik içinde geçirildikten sonra, kasımın ikinci yarısında yeni kafilenin durumuyla ilgili beklenmedik bir gelişme yaşanıyor:

Bir gece zaptiyeler, “Hadi kalkın ve giysilerinizi alın, çünkü gidiyoruz” diye bizi uyandırdılar. Nereye? Kimse bilmiyor veya söylemiyor. Böyle bir sır karşısında insanın aklına neler gelmiyor? En cesur olanımızın da kalbi dondu kaldı; eğer gece yarısında şehir dışına çıkarılıyorsak, herhalde imha edileceğiz, diye düşündük. Emre uymaktan başka çaremiz yoktu.

Bize verilen katırlara bindik. Yola düştük, kale kapısı açıldı ve şehrin dışına çıktık. Hava kapalı ve nemliydi; incecik bir yağmur çiseliyordu. Nereye gittiğimizi ve kaç kişi olduğumuzu görmemiz ve anlamamız mümkün değildi; birkaç saat sessizce yürüdükten sonra, şafak sökmeye başladı. İyice aydınlanınca altı zaptiyeyle bir yüzbaşı'nın bize refakat ettiğini gördük.

279 Dr. Georgi Mirkoviç, a.g.e., s. 153.

280 Dr. Georgi Mirkoviç, a.g.e., s. 154.

Başka bir yere götürüldüğümüzü anlayınca, içimiz ferahladı ve canımıza kast edilmeyecek olması bizi cesaretlendirdi. Muhafızlarımızla konuşmaya başladık ve sualımız üzerine yüzbaşı Mardin adında, Diyarbakır'dan 20 saat mesafede bir kasabaya nakledildiğimizi söyledi. Akşam olunca bir köyde geceledik ve sabah Mardin'e vardık; burada hapishaneye değil zaptiye koğuşuna konulduk; anladık ki artık bu kasabada sürgün edileceğiz, yeter ki serbest bırakılmamız için kefil bulalım.²⁸¹

Görüldüğü gibi, 98 gün Diyarbakır'da kalan dört sürgün ani bir kararla Mardin'e götürülüyorlar. Söz konusu naklin sebebi olarak çeşitli rivayetlere rastlanıyor.

Minço Kınçev'e göre, bunu, Dr. Mirkoviç'ten dolayı hastalarını kaybeden ve rekabet istemeyen, ayrıca vali üzerinde nüfuzu olan bir Rum hekim yapıyor:

Dr. Mirkoviç hastalara çok yardım etti ve Diyarbakır'da çok hastayı iyileştirdi. Vali Kürt Paşa'nın bir Rum hekimi vardı; işte o Rum, Mirkoviç'i Diyarbakır'dan uzaklaştırması için valiyi ikna etti. Vali de dört kişiyi üç ay sonra, Diyarbakır'a 18 saat mesafede olan Mardin'e gönderdi. Orada sürgünler bizden daha serbesttiler, çünkü hapishanede kalmıyorlardı. O kasabada sadece Arapça konuşuluyor ve insanlar da çok iyi Hristiyanlar.²⁸²

Diyarbakır'a göre daha elverişli şartlarda kalan dört sürgün, Ayastefanos Anlaşması'yla serbest bırakılarak memleketlerine dönüyorlar.

281 Dr. Georgi Mirkoviç, a.g.e., s. 155.

282 Minço Kınçev, a.g.e., s. 556.

BULGAR GÖZÜYLE DİYARBAKIR

ŞEHİRİN KURULUŞU, ADI, COĞRAFİ KONUMU, GEÇMİŞİ VE KALESİ

Bulgar sürgünlerin şehirle ilgili verdikleri bilgiler daha çok şahsi gözlemlere, dinleyip duyduklarının aktarılmasına dayanıyor; bilgilerin kaynaklardan, kılavuz veya kitaplardan, daha önce buraya gelen ecnebi seyyahlardan alıntılanmadığı anlaşıyor. Sözgelimi, Stoyan Zaimov şöyle diyor:

Genel tarihte Diyarbakır hakkında ne yazdığını bilmiyorum, ama mahalli ahalinin anlattığına bakılırsa, şehir kadim zamanda ve halifeler döneminde Mezopotamya'nın parlak yerleşimleri arasında yer alıyormuş; Dicle'nin kayalık kıyısında bulunan bakir kalelerden biriymiş. Ulu kumandanların çoğu Diyarbakır'ın kalın surları önünde kara kara düşünüyor ve uzun kuşatmalar neticesinde evlerine eli boş dönüyorlarmış. Birçok kral “ebedi bakire”nin saraylarına yerleşmek istiyor, ama hayalleri kalın Diyarbakır surlarında suya düşüyormuş. Türk orduları Diyarbakır Kalesi'ni büyük kuvvetle ve uzun yıllar süren kuşatma neticesinde fethedebilmiş.”¹

Şehrin Kuruluşu ve Adı

Yasen Kamenov'a göre, Pers hükümdarı Darius'un kızı tarafından kurulmuş olan şehrin adı da bunu kanıtlıyordur: Diyar – “şehir,” meker – “kız,” demek ki “kız şehri.”² Bu açıklama o kadar kabul görüyor ve yaygınlık kazanıyor ki, Minço Kınçev birçok mektubunda şehrin adını Bulgarcaya birebir tercüme etme yoluyla Kız Kalesi manasındaki “*Momina krepost*” şeklinde veriyor.

Stoyan Zaimov, Diyarbakır'ın nasıl ve ne zaman kurulduğuyla ilgili, yerlilerin anlattığı birkaç efsanenin varlığından söz ettikten sonra, kısaca Keldanilerden dinlediği ve tamamını alıntıladığım şiirsel bir efsaneyi aktarıyor:

1 Stoyan Zaimov, a.g.e., s. 154-155.

2 Yasen Kamenov, a.g.e., s. 312.

Zamanında hem kral, hem kraliçe olan bir hükümdar varmış. (Burada çift cinsiyetli Semiramis kastediliyor.) Büyük ve kudretli devletin payitahtı Musul (kadim Ninova) imiş. Kuzeyde devletin sınırları Dicle'nin kaynağına kadar uzanıyormuş. Kraliçe avı, bil-hassa geyik avını çok seviyormuş. Şimdi Diyarbakır ve çevresinin bulunduğu yer, asırlık ıhlamur ağaçları ve sarıçamlarla kaplıymış. Asırlık ormanda birçok geyik sürüsü dolaşıyormuş.

Kraliçe bu harika avlağı öğrenmiş ve bütün maiyetiyle ormana gelmiş. Elinde ok, tecrübeli tazılar refakatinde bir geyik sürüsünün peşine düşmüş. Geyikleri kovalarken ansızın nehrin üzerindeki kayalığa tırmanmış. Burada kayalıkta tazılar bir geyiği kıstırmış. Kraliçenin eline düşmemek için geyik kayalıktan nehre atlamış ve telef olmuş. Son nefesini verirken kraliçenin adını o kadar güçlü şekilde söylemiş ki, kuşlar bile kraliçenin ormanda avlandığını anlamışlar.

Kraliçe geyiğin kesilip ciğerlerinin aranmasını emretmiş. Uşaklar o an emri yerine getirmiş ve ciğerlerin arasında yazılı bir kâğıt bulunmuş. Kâğıtta geyiğin çok eskiden ölen Ninova kralının kızı ve tahtın mirasçısı olduğu, ancak günahkâr anasından dolayı Tanrı'nın onu bir geyiğe çevirdiği yazıyormuş; Tanrı geyiğe, kraliçe ava gelinceye ve bir ok darbesiyle canını alıncaya kadar ormanda yaşamasını emretmiş. Bunun üzerine kraliçe uşaklarına kâğıdın yakılmasını, geyiğin tazılara verilmesini, önde gelenlere de kayalığın üzerine bir yazlık saray yapılmasını emretmiş.

Kraliçe yazları burada geçiriyor ve özel bir tutkuyla kendini geyik avına veriyormuş. Bu yer, bilhassa asırlık ıhlamur ormanı çok hoşuna gidiyormuş. Sonunda da payitahtındaki nüfusun yarısının yazlık sarayın etrafına yerleşmesini emretmiş.

Emir yerine getirilmiş, bir şehir oluşmuş ve kraliçe de şehrin adını, Keldanicede "ebedi bakire" manasındaki Diyarbakır koymuş. Çift cinsiyetli kraliçe, şehrin yüksek ve kalın surlarla kuşatılmasını emretmiş. Kalenin en az bin burcu olmasını ve her burcun da en az bin asker barındıracak şekilde inşa edilmesini; hususi maiyetinin yerleşeceği sarayın da kaleden kalın duvarlı yüz burçla ayrılmasını

istemmiş. Bu şekilde Diyarbakır Kalesi iç ve dış olmak üzere ikiye ayrılmış. Şehrin nüfusu çoğalmış, ona katlanmış; sarayda yaşayanlar da çoğalınca saray kraliçeye dar gelmeye başlamış ve şehrin güneyine, şadırvanlarla çevrili geniş ve yüksek kral sarayları yapılmasını emretmiş.

Emir demiri keser. Birkaç gün içinde güneyde, asma bahçeleri ve gece gündüz bal ve süt, çeşitli tatlılar, şerbet ve leziz şarap fişkıran devasa şadırvanlarla çevrili şahane kral sarayları yükselmiş; o zaman şarap meşhur beyaz Ağrı üzümünden yapıyormuş.

Asma bahçelere tatlı sesli kuşlar konuyor, çiçek ve bahçe ağaçlarının yapraklarına ise her sabah manna (kudret helvası) düşüyormuş. Böylece dış kapının 100 metre güneyinde bir kadın tarafından yer-yüzü cenneti yaratılmış.

Semiramis, birkaç yıl Diyarbakır Kalesi'nin güney suruna ilişkin dünya cennetinde saadet içinde yaşamış, ancak Tanrı'nın, dünyadaki hükümdarlar hakkında ne tasavvur ettiği meçhuldür – Erzurum dağında yaşayan yabani kabileler, Mezopotamya vadisine dolmuş, şehir ve köyleri talan ederek kudretli ve zengin kraliçenin payitahtına dayanmışlar; kraliçenin cenneti yerle bir edilmiş, kendisi de maiyetiyle İç Kale'deki sarayına sığınarak kıl payı kurtulmuş. Yabanilerin yıktığı cennetin manevi acısıyla hastalanmış ve bir ikonaya yapıştırılan mum gibi erimiş gitmiş. Kaybedilen cennetin ıstırabıyla ölmüş. Ölümünden sonra büyük krallığı küçük krallıklara bölünmüş; kale içindeki ve dışındaki saraylar da yabanilerin talanına ve acımasız bir yıkıma uğramış.³

Yazar, efsanenin doğruluğunu delillendirmek istercesine, duyduklarını günümüze taşıyarak hikâyenin izdüşümünü arayıp buluyor:

Hakikaten de bugün, kalenin güneyinde, Mardin yolu üzerinde, Semiramis'in bir zamanlar dünya cennetini çok andıran devasa kalıntılar vardır. Her yığın ve harabe için Keldaniler bir efsane anlatıyorlar.

3 Stoyan Zaimov, a.g.e., s. 151-154.

“Bu kemer asma bahçeyi destekliyormuş; bu harabe altında kraliçenin hamamı bulunuyormuş; bu alaca mozaik parçası, hem süt, hem bal, hem de tatlı şerbetin aynı anda aktığı şadırvandan.”⁴

Coğrafi Konumu

Şehrin konumunun İstanbul temel alınarak belirlendiği görülüyor. Buna göre, bir vilayet merkezi olan yerleşim, “karayoluyla İstanbul’dan 280 saat mesafede”⁵ bulunmaktadır. Diyarbakır’ın konumu tasvir edilirken veya belirtilirken Dicle’nin kıyısında yüksek bir kayalıkta yer aldığı vurgulanıyor; belirlemede ve konumlandırmada Dicle Nehri ve kayalık, koordinat sisteminin iki vazgeçilmez ögesi olarak karşımıza çıkıyor.

Slaveykov “Diyarbakır şehri (kadim Amidos), etrafında Dicle’nin aktığı ve bir tarafından onu kuşattığı düz bir kayalığın üzerinde kurulmuş-tur” derken, İliya Monev, “şehir düz bir yerde, Dicle üzerindeki kayalığa kurulu”⁶ diyor.

Stoyan Zaimov şehrin konumuna sanki biraz daha geniş açıdan bakıyor ve daha ayrıntılı yaklaşıyor:

Dicle’nin yukarı akıntısı ve sağ kıyısında, korkunç şekilde yüksek ve uzun bir kayalık dikiliyor. Aşağıda, kayalığın tabanında Dicle’nin suları gürüyor, çağılıyor ve köpükleniyor; yukarıda, kayalığın sırtında, 10 metreden yüksek, kalın dişli kara surları göze çarpıyor. Asırların kararttığı bu korkunç surların tepesinden iki manda arabası rahatça geçebiliyor; devasa bir yüzük şeklindeki surlar kayalığın batı tarafına doğru uzanarak büyük bir alanı kapsıyor. Bu alanda evlerin, dükkânların, hanların, çeşitli binaların ve ibadethanelerin birbirinin yanında ve üstünde yığıldığı görülüyor.

Bu şehir Diyarbakır; onu çevreleyen dişli sur ise, kalınlığı, yüksekliği ve kadimliğiyle meşhur Diyarbakır Kalesi.⁷

4 Stoyan Zaimov, a.g.e., s. 154.

5 Petko Slaveykov, a.g.e., s. 274.

6 İliya Monev, a.g.e., s. 404.

7 Stoyan Zaimov, a.g.e., s. 145.

Diyarbakır Kalesi (İç Kale, Dış Kale, Kale Kapıları ve Burçları)

Balkanlar'da bulunan memleketlerinden Anadolu'nun derinliklerine gelen Bulgar demirbent ve kalebentlerin başta Diyarbakır Kalesi'nden çok etkilendiği görülüyor. Bundan dolayı neredeyse bütün hatırat ve mektuplarda kaleyle ilgili mutlaka bilgi veriliyor, şahsi gözlemler aktarılıyor. Bir manada, kale şehrin en belirgin simgesi, hatta şehrin ta kendisine dönüşüyor. Bulgarların kale hakkında bilgi verirken veya onu anlatırken, kısımları, kapıları ve burçları üzerinde durdukları görülüyor ki bu detayların iyi gözlemlendiği anlaşılıyor.

Sözgelimi Yasen Kamenov, "şehrin iki kalesi var; birincisi küçük ve İç Kale adını taşıyor; burada hükümet konağı bulunuyor; İç Kale'de mutasarrıf makamı yer alıyor" diye o günkü durumu aktarırken, Petko Slaveykov'un, İç Kale'de derin mazinin izleri ve harabeleriyle de ilgilendiği görülüyor:

Kayalığın üstünde, şehrin en yüksek yerinde, kadim ve harabe halinde bir saray var; görülüyor ki saray zamanında epeyce güzel bir yapıymış ve efsaneye göre burada yabancı bir bakire prenses yaşıyormuş. Derler ki şehrin adı da buradan geliyor; şimdi de halen, İstanbul Ayasofya'daki gibi, yüksek bir kemer görülüyor; prenses tekerlekli arabayla ta yukarı, sarayına kadar çıkıyormuş. Bu sarayın çevresine, şimdi İç Kale diye anılan ilk kale inşa edilmiş; İç Kale'nin kapsadığı alan çok büyük değil; koğuşlar haricinde bugün olsa olsa 30-40 ev var.⁸

İliya Monev de üçüncü kalede (İç Kale) harabe bir kral sarayının bulunduğunu belirttiikten sonra, bu alanın bir kemerle, şimdi cami olarak kullanılan bir kilise ve çan kulesiyle bağlandığı; caminin önünde, virane kral sarayının altından kaynakayan ve küçük bir değirmen döndüren bir çeşme aktığı bilgisini veriyor. Surun yüksekliğini göstermek için de, kaleye tırmanınca, aşağıdaki insanların çocuk kadar küçük görüldüğünü vurguluyor.

En içteki kalede (İç Kale) adliye ve posta telgrafla beraber bütün öteki kurumlar ve oflalarak pufalarak üç yılımızı geçirdiğimiz vilayet

8 Petko Slaveykov, a.g.e., s. 271.

hapishanesi bulunuyor. Adliye önünde büyük bir çınar ağacı, altında da bol suyla büyük bir havuz dikkat çekiyor ki bu su, adı geçen değirmene akıyor; ikinci avluda 10-15 Müslüman evi var, iki dış kapıdan birisi Yeni Pazar'a, ikincisi de şehrin merkezine doğru açılıyor.⁹

Bir başka tanıklıkta da, bu kalede yontma taşlarla zarif şekilde yapılmış yüksek bir höyüğün varlığından ve buradaki iki eski topun ramazanda veya yeni padişah tahta çıktığında patlatıldığından söz ediliyor.

Arabakonak hadisesi sürgünü Tone Krayçov da o gün gördüklerini ve halihazırda ayaktaki binaların mazisiyle ilgili duyduklarını aktarıyor; böylece Dicle üzerindeki kayalığın ne kadar yüksek olduğu anlaşılıyor:

Eski Saray'ın içinde postane, telgraf, hastane, hapishane ve emniyet bulunuyordu; binalar virane, yıkık dökük halde. Zamanında buradaki sarayın krallara ait olduğu konuşuluyordu. Bir dış kapı kemeri haricinde saray harabesinden hiçbir şey kalmamış; ustaca işlenmiş yontma taştan yapılan ve 10-12 metre yüksekliğindeki kemer bugün de duruyor. Bir büyük höyük de var, oysa bir zamanlar burada muhteşem binalar yükseliyormuş; alttaki yeraltına ise mum yakmadan kimse girmeye cesaret edemiyor. Türklerin daha sonra yaptıkları iki-üç çeşmenin ve üç-dört havuzun suyu buradan kaynıyor.

Şu ana kadar anlattığım saray, üçte bir kısmı hariç, çepeçevre büyük bir kaleyle çevrili, çünkü doğu tarafı tabii olarak korunaklı; duvarın dibinden Dicle akıyor. Bu sura yapışık binalar var; bunlardan birinde şimdi de postane yer alıyor. Bazen herhangi bir pencereden aşağıya ikinci defa bakmaya cesaret edemiyorduk, çünkü yükseklik beş minare boyundaydı.¹⁰

Minço Kınçev de, "burada, Orta Kale'de yüzbaşının, binbaşının, miralayın, belediye sandığı meclisinin idare yeri, ayrıca bizim ölümhanelerimiz olan karanlık zindanlar bulunuyor. İkinci ve üçüncü (İç Kale ve Orta Kale)

9 İliya Monev, a.g.e., s. 405.

10 Tone Krayçov, a.g.e., s. 87.

kalede ahali yaşamıyor; burada 600 kadar jandarma (zaptiye) ve 65 kadar gardiyan kalıyor; herhangi bir işleri olmadığında da, bunlar şehre bırakılmıyor; burada da, gece gündüz muhafızların durduğu ve koruduğu demir kapılar var”¹¹ diye belirtiyor.

Şehirde yaklaşık bir yıl kaldıktan sonra firar eden Stoyan Zaimov, “Diyarbakır Kalesi, İç ve Dış Kale olmak üzere ikiye ayrılıyor” diye açıkladıktan sonra, “İç Kale, Dış Kale’den kalın, dişli bir surla ayrılıyor; İç Kale’de sürgünlerin ikametgâhı olan zindanlar, büyük cami (Hazreti Süleyman Camisi) ve paşanın bahçesi yer alıyor. Bu kalede Semiramis’in virane sarayları da bulunuyor” tespitini yapıyor. Hikâyesinin devamında aktardığı Keldani efsanesiyle, maziyle bugünü mukayese etmeyi yeğliyor; dünyanın faniliği ve ne oldum değil, ne olacağım üzerine felsefi düşünceler paylaşıyor:

Zamanında harikalar harikası Semiramis sarayları, şimdi alt kata kadar yıkık ve yaz sıcağında ve kış soğukunda Diyarbakır itlerinin sığınağı olarak işe yarıyorlar. Bu sarayları kimlerin yaptığını, kimlerin burada büyüdüğünü ve kimlerin bir zamanlar burada dünyaya hükmettiğini göz önünde bulundurunca ve bugün bu saraylarda nelerin çoğaldığını görünce, kendi kendinize, “Fani dünya! Bir zamanların saraylarını yüzyıllar it barınağına dönüştürebiliyor” diyorsunuz. Bu saraylarda bir zamanlar prensler yetiştiriliyormuş, şimdi ise kömür gibi siyah Diyarbakır itleri ürüyor.

Kalenin (İç Kale) kuzeyindeki kayalığın sırtında, kraliçenin, çeşitli kudretli kralların temsilcilerini kabul ettiği nehir üzerindeki sarayının temelleri duruyor. Bu temsilcilerin kaldıkları evler de halen duruyor; şu farkla ki, bugün bu evlerde baykuşlar ve Diyarbakır’ın çirkin karga sürüleri yaşıyor.¹²

Zaimov’un şehrin ve diyarın şanlı ve parlak mazisiyle bugünü arasında mukayese yapmasının tesadüf olmadığı anlaşılıyor. Diyarbakır’la ilgili yazısında bu diyarın ve kadim Mezopotamya şehirlerinin eski çağlarda ne kadar gelişmiş olduklarını, şanlı hükümdarlarca idare edildiklerini, oysa

11 Minço Kınçev, a.g.e., s. 523.

12 Stoyan Zaimov, a.g.e., s. 149.

şimdi buraların gerilemiş ve başka hiçbir işe yaramayan sıradan memurlar tarafından yönetildiğini vurguluyor.¹³

İliya Monev de “İkinci (Dış) kale Dağkapı ve Yenikapı arasında uzanıyor ve dış surla aynı şekilde bağlanıyor. İç taraftan, beş-altı kişinin tırmanması ve inmesi için eğimli basamaklar yapılmış” gözleminde bulunurken; Slaveykov, Dış Kale’nin kayalık üzerine yapıldığından dolayı çok sağlam olduğunu, ama bakımsızlıktan bazı noktalarda yıkılmaya yüz tuttuğunu belirtiyor. Epeyce eski olduğunu ise sur üzerine oyulan kufi yazının yanında, Latince ve Yunanca yazıların da olmasına bağlıyor: “Yunanca yazılar, okunamaması için bazı yerlerde kazınmış. Dış Kale, 84-86 adet yarım daire şeklinde, yarım kule gibi dışarı çıkık, surla bağlanan burçtan oluşuyor.”¹⁴

Stoyan Zaimov, Dicle üzerine aslı ve sarkık kayalık haricinde Dış Kale’nin, şehir kadar eski mezarlıklarla çevrili olduğuna dikkat çekiyor ki bunlarla ilgili bazı çarpıcı bilgiler de veriyor:

Şehrin kuzeyinde koca bir ova mezarlarla dolu; kalenin güneyinde Arap mezarlığı, ayrıca Bulgar mezarlığı da bulunuyor; batıdaki mezarlıklar Yunan, Roma ve Bizans imparatorları döneminden kalma. Hangi dönemden nasıl ve ne tür mezar ararsan ara, mutlaka bulursun; şimdi mezarlar yarı yıkık ve bunların, kalenin savunması sırasında hayatlarını kaybeden ulu kumandanlara ait oldukları anlaşılmıyor. Bu mezarlıklarda Latince, Yunanca, Farsça, Keldarice kitabeler göreceksiniz; şimdi burada yılan ve kertenkeleler ütüyor; dağdan şehre dilenmeye gelen Bedevi Kürtler de sıkça bu mezarlıklara yerleşiyor.¹⁵

Kalesi ve surlarıyla olduğu kadar, Diyarbakır’ın bir o kadar meşhur kapıları hakkında da notlara rastlanıyor. Şehri büyük bir yüzük şeklinde çepeçevre çevreleyen Dış Kale’nin iki minare yüksekliğinde,¹⁶ iki arabanın

¹³ Stoyan Zaimov, a.g.e., s. 145.

¹⁴ Petko Slaveykov, a.g.e., s. 272.

¹⁵ Stoyan Zaimov, a.g.e., s. 149-150.

¹⁶ Yanko Mañçev, a.g.e., s. 375.

geçebileceği genişlikte¹⁷ ve “dışına çıkmamız yasak olan”¹⁸ surları boyunca tamı tamına, epeyce büyük dört kapı açılmaktadır; kapılar akşam kapatılıyor ve genelde sabah açılıyor; eski zamanlarda demirden yapılmış kapılar muhafızlar tarafından sıkı şekilde korunmaktadır.¹⁹

“Diyarbakır Kalesi’nin beş devasa kapısı var; her kapıda topla bile kırılmayacak kalın demir kapılar bulunuyor; her kapının bir adı var”²⁰ diye belirten Stoyan Zaimov’dan sonra, Minço Kınçev kale ve kapılar hakkında başka ilginç detaylar ilave ediyor:

Kara yazgının geçici olarak yaşamama karar verdiği şu lanet olası Diyarbakır, dört yandan, eski zamanda yapılmış bir kaleyle çevrili; kalenin, gece gündüz asker tarafından korunan dört demir kapısı var; yüksek [surlar] güzel yontma taştan (sanki yekpare diyeceksin) yapılmış ve 10 adım kadar geniş; eğer sura tırmanırsan, bütün şehri dolaşabilirsin ve her yer yolsuz kadınlardan, orospulardan geçilmiyor.²¹

Başka bir sürgün de bütün surların içeriden ve dışarıdan, en küçüğü birer arşın kalınlıkta ve uzunlukta siyah yontma taştan yapıldığına dikkat çekiyor.²²

Kalenin dört (veya beş) kapısı arasında sözü en fazla edilen ve en işlek kapı olarak nitelendirilen Dağkapı kuzeydoğuda (bazılarına göre kuzeyde) yer alıyor. Adının Silvan Dağı ve Mehrap Dağı karşısında bulunmasından²³ kaynaklandığı açıklanıyor; İstanbul (ve Ergani) yolunun başlangıç noktası olduğu, postanın bu yoldan geldiği vurgulanıyor; şehrin adeta sıfır noktasını oluşturan bu kapıdan hangi yönlere gidilebileceği ve orada neler olduğuyla ilgili bilgiler veriliyor.

Mesela bu kapıdan, yaklaşık 20 dakikalık mesafedeki ve idarenin, valinin, konutların, askerin bulunduğu valiliğe²⁴ kadar 1850’de bir şose

17 Iliya Monev, a.g.e., s. 404-405.

18 Yassen Kamenov, a.g.e., s. 312.

19 Iliya Monev, a.g.e., s. 404-405.

20 Stoyan Zaimov, a.g.e., s. 147.

21 Minço Kınçev, a.g.e., s. 502.

22 Iliya Monev, a.g.e., s. 404-405.

23 Yanko Mançev, a.g.e., s. 375.

24 “Şehri, bir kilometre mesafedeki kışlayla ve paşa konağıyla bağlıyor bu kapı.” (Stoyan Zaimov).

yapılmış olduğu; yol boyunca bol su bulunduğu, pek çok ağaç dikilmiş olduğu²⁵ aktarılıyor.

Paşa konağı ve kışlalar, İstanbul kamu yapıları üslubunda inşa edilen, sarıya boyalı devasa iki katlı binalar. Paşa konağında Diyarbakır valisi kalıyor; karşısında bulunan kışlalarda bütün bir tugay ve bir süvari alayı barınıyordu. Kışlalarla paşa konağını Dağkapı'ya bağlayan şose terk edilmiş çok eski mezarlıklardan geçiyor. Bu mezarlıkta gece vakti sıkça cinayet işleniyor. Mezarlıklar hakkında mahalli ahali tarafından öyle korkunç efsaneler anlatılıyor ki, akşamüzeri buradan geçerken hakikaten tüylerin ürperiyor.²⁶

Dağkapı'dan başka bir şose de, sarp Fis Kaya'dan Kıtırbul Köyü karşısındaki Dicle İskeleyi'ne iniyor. Burada Türk mezarlığı yer alıyor; mezarlıkta da derin kazılmış ve demir pencereli taş bir kule (burç) var; bunun adı Kellehane, Arapça ise "naum;" kule kelle dolu; idam edilenlerin kelleleri buraya atılıyor.²⁷

Tanıklıklarda her iki şosenin yapımında Bulgar sürgünlerin mühendis olarak parmağı bulunduğundan adeta gururla bahsediliyor.²⁸

Kapının dış görünümü ve süsleriyle ilgili bazı detaylar da aktarılıyor. Mesela Kınçev kapının üzerinde asılı demir topuzların ve bir kılıcın varlığından; surlara kazınmış yazılardan, burada sadece Yunanca bir satır görülebildiğinden ve söylenene göre bunu Büyük İskender'in yazdığından bahsediyor. Zaimov da, kalenin taş güller döneminde ele geçirilmesinin işareti olarak kapının dış yüzeyinin zincire bağlı büyük taş güllerle süslü olduğunu belirtiyor.

Güneş batınca ağır kilitler vurulan ve kral bile emretse, gün doğmadan açılmayan öteki üç kapının aksine, Dağkapı gece gündüz açık tutuluyor ve her zaman zaptiye refakatinde askerler tarafından sıkıca korunuyor.²⁹

25 Minço Kınçev, a.g.e., s. 502.

26 Stoyan Zaimov, a.g.e., s. 151.

27 Minço Kınçev, a.g.e., s. 502-503.

28 Minço Kınçev, "bu şosenin mühendisi Hristo İliç'ti;" Stoyan Zaimov, "Bu kapıdan paşa konağına ve kışlaya kadar geniş bir şose uzanıyor; şose sürgün Bulgarlar tarafından yapıldı."

29 Stoyan Zaimov, a.g.e., s. 151.

Batı yönündeki kapının adı Urum Kapısı (Deri Rum, Urfa Kapısı) olup Ali Pınar köyü karşısında bulunmaktadır.³⁰ Adına gelince, bir görüşe göre, Ortodoks Araplara burada Urum denmektedir ve sayıca daha çok oldukları dönemlerde, yaşadıkları Tahamya Mahallesi orada yer alıyormuş;³¹ başka bir yoruma göre ise, bu kapının yanında, bir zamanlar esir edilen Rumların kapatıldığı ve imha edildiği bir burç da bulunuyormuş.³²

Güneydoğudaki (veya güneydeki) Mardin Kapı da Dağkapı gibi işlek olup adını buradan geçen Mardin yolundan alıyor;³³ ayrıca Mardin üzerinden geçen Bağdat yolunun da başlangıç noktası sayılmaktadır. Kapının topoğrafik konumundan olacak ki, şehir içindeki bütün sular buradaki bir yerden dışarı akıtılmakta ve bahçeler içinden Dicle'ye karışmaktadır.³⁴

Doğudaki (veya güneydoğudaki) Yeni Kapı (Tokmaksız), adını, yeni açılmış olmasına borçludur; bir zamanlar yanında başka bir kapı daha bulunduğ, ama Arapların şehri bu kapıdan girerek zaptetmesi nedeniyle daha sonra kapatıldığı ve yeni bir kapının açıldığı vurgulanmaktadır. Bu kapının altında, yarım saat mesafede Dicle akıyor;³⁵ buradan Ortodoks mezarlığına ve Dicle'ye iniliyor; Dicle, Yenikapı'dan Fis Kaya'ya kadar kale surlarını dövmektedir.³⁶

Bulgar sürgünlerin metinlerinde başka kapılardan da söz edildiği görülüyor. Mesela Yanko Mançev, "Kuzeydoğuda bir kapı daha var; adı Kale Kapı, çünkü bu kapıyla İç Kale'den şehrin dışına çıkılıyor. İkincisinin etrafında, onun kadar yüksek olmasa da, sağlam bir kale daha varmış, ama şimdi yıkılmış ve sadece temelleri kalmış; Saray Kapı da var" diye not düşerken, Stoyan Zaimov, İç Kale'yi şehirle bağlayan İçkapı'dan söz ediyor:

Bu kapı gece gündüz açık, çünkü posta telgraf dairesi İç Kale'de bulunuyor; o yüzden kapıda gece gündüz iki asker oturuyor; yanlarında duran zaptiye de herhalde kraliçe Semiramis masalları anlatıyor.

30 Minço Kınçev, a.g.e., s. 503.

31 Yassen Kamenov, a.g.e., s. 312.

32 İvanitsa İvanov, a.g.e.

33 Yanko Mançev, a.g.e., s. 405.

34 Minço Kınçev, a.g.e., s. 503.

35 Yassen Kamenov, a.g.e., s. 312; İliya Monev, a.g.e., s. 405.

36 Minço Kınçev, a.g.e., s. 503.

Burçlar, korkunç oldukları kadar bir mühendislik harikası olarak da görülüyor. Sözelimi, İliya Monev bu karmaşık yapıyı tasvir etmeye çalışıyor:

Kale, daire gibi taştan bedenlerle çevrili; sur üstünden iki araba geçebilir; aynı surda, ustaca yapılmış 84 tahıl ambarı bulunuyor; altta binlerce kilo kapasiteli tahıl ambarları, üstte de aynı uzunlukta ve genişlikte, askerin kaldığı koğuşlar var. Odaların üstünde ince duvardan bir yarım daire yer alıyor; her yarım dairede daha üst memurlar veya kumandanlar için ayrılmış bir oda bulunuyor. İçeriden ikişer geniş mazgal deliği var; dış taraftan ovaya doğru dar; üst yarım dairede bir köşeden öteki köşeye kadar askerin dizilmesi için 60 mazgal bulunuyor; batı surunda kral burcu bulunuyor; dıştan çeşitli ustaca kabartmalar, taş oyulmuş eski Süryanice harfler dikkat çekiyor.³⁷

Kale burçlarının o günkü durumundan da söz ediliyor:

Her burç içten büyük; karanlık ve soğuk; zamanında kışla olarak kullanılan bu mekânlar, şimdi Çingeneleri ve binlerce Diyarbakır yarasasını (burada kale yarasası deniyor) barındıran bir salondan ibaret. Asırlara rağmen burçlar dıştan ve içten iyi korunmuş, ne ki kararıp korkunç bir hal almışlar; o kadar ki içeriden bakınca tüyleriniz ürperiyor. Surun tepesinde ve burçların içinde serbestçe dolaşabiliyorsunuz, yeter ki yilandan, yarasadan veya karanlık bir köşeden aniden çıkabilecek ve kudurmuş gibi sırtacak deli bir Çingene kadınından korkmayasınız. Burcun karanlığından, elinde sukabağı ve sert bakışıyla, “Buraya para atmazsan, gerisine karışmam” diyen yarı çıplak bir derviş de çıkabilir.³⁸

Kalenin burçları Yanko Mançev’in dikkatini de çekmiş ve meşgul etmiş olacak ki, 17 Şubat 1868 tarihli notunda, “Diyarbakır Kalesi’nde kapıdan kapıya kaç burç var?” diye sorduğu ve “Fis Kaya’dan Dağkapı’ya 10 burç,

37 İliya Monev, a.g.e., s. 404.

38 Stoyan Zaimov, a.g.e., s. 151.

Dağkapı'dan Urum Kapısı'na 19 burç, Urum Kapısı'ndan Mardin Kapı'ya 25 burç, Mardin Kapı'dan Yeni Kapı'ya 17 burç, Yeni Kapı'dan Fis Kaya'ya 20 burç; toplamda 91 burç" diye cevap verdiği görülüyor. Oysa Yasen Kamenov'a göre burçların sayısı daha fazladır: "Kayalık üzerine kurulmuş kalenin tahıl ambarı olarak kullanılan 128 burcu var."³⁹

Minço Kınçev sayı vermekten kaçınıyor ve her 40 adımda bir, taştan işlenmiş bir burç yapıldığını; belki o vakitler asker için düşünülmüş olan burçların şimdi erzak deposu olarak ve bir de hayat kadınları tarafından kullanıldığını belirtmekle yetiniyor.⁴⁰

Bazen gözlemlerin ve hatıraların, bakış açısının kale surları dışına da kaydı ve kalenin hemen yakınında bulunan yer ve mekânları kapsadığı da dikkat çekiyor. Mesela Minço Kınçev, "kalenin etrafında küçük bir dere akıyor; Yedi Kardeş Burcu'ndan dışarıya çok duru bir su akıyor, bu suda çamaşır yıkanıyor. Çok süratli aktığından Dicle'de değirmen yok" gibi bilgiler verirken, Yanko Mançev kaleye gelişinden kısa bir süre sonra (17 Şubat 1868), Dicle'nin hemen kenarında çok bahçe bulunduğunu; Bağdat'a doğru akan suyun cennet nehirleriyle birleştiğini; kıyısında, sadece Ermenilerin yaşadığı Kıtırbul Köyü'nün bulunduğu notlarını düşünüyor.⁴¹

Aynı yazar bir mukayese denemesinde de bulunuyor ki ona göre kale içindeki dar sokakları, avluları ve helalarıyla Diyarbakır bir manada Tırnova'yı anımsatmaktadır.

ŞEHRİN NÜFUSU, DİNİ YAPISI, İBADETHANELERİ VE DİLİ

19. yüzyıla kadar kapalı, dış dünyadan kopuk ve habersiz yaşayan Bulgarların,⁴² bilhassa Kudüs'e yapılan hac yolculuğu sayesinde coğrafi ufku doğuya doğru genişliyor, yavaş yavaş yabancı coğrafyalara karşı bir ilgi ve

39 Yasen Kamenov, a.g.e., s. 312.

40 Minço Kınçev, a.g.e., s. 502.

41 Mardin Kapı çıkışında Hatun Kastal Han'ın bulunduğu; biraz daha ileride, sağda, birçok eren mezarıyla büyük bir Müslüman mezarlığının yer aldığı da belirtiliyor. Ahalinin en çok Gazi Hamza Baba'nın türbesini ziyaret ettiği; Hamza Baba'nın muharebe sırasında gece savaş alanına gittiğine ve sabah kanlı kılıcıyla döndüğüne inanıldığı, o yüzden asılı kılıcından kan damladığı notu düşünülüyor (Minço Kınçev, a.g.e., s. 676).

42 "19. yüzyıl başına kadar Bulgarlar coğrafyadan bihaberdi; komşu ülkeleri falan bilmiyorlardı. Yahu, bırakın komşu ülkeleri, komşu kasaba bile bilinmiyordu" diye yazıyor Ivan Seliminski (Mihail Macarov, a.g.e., s. 20).

merak uyanıyor. 1860'larda Diyarbakır'a gönderilmeye başlanan sürgünlerden önce, milli hafızada şehirle ilgili neredeyse hiçbir bilgi yer almamaktadır. Bu durumu, genel yayın yönetmenliğini yaptığı dergide "*Diarbekir*" (Diyarbakır) başlıklı bir tasvir yazısı kaleme alan Petko Slaveykov şöyle izah ediyor:

Ben talebeyken mekteplerimizde coğrafya okutulmuyordu; muallim olunca okuduğum ve şimdi yazarını hatırlamadığım ilk coğrafya kitabında, Diyarbakır nüfusunun 300 bin olduğu yazıyordu. Daha sonra başka coğrafya kitaplarında şehrin nüfusu farklı şekilde veriliyor, ama gene de 30 binin altında gösterilmiyordu. Bu durum, Diyarbakır denilirken sadece şehrin değil, kadim Mezopotamya'nın bütün kuzeyinin kastedilmesinden kaynaklanıyor olmalı; öyle ki bazı coğrafyacılar Diyarbakır adıyla bilinen bütün bölgenin nüfusunu, başkaları da sadece şehrin nüfusunu kastediyor olabilirler. Bütün bölgenin nüfusu konusunda, doğru veriler olmadığından hiçbir şey diyemeyiz, ancak şehrin nüfusuna gelince, kesinlikle 10 bini bile geçmediğini söyleyebilirim.⁴³

Daha sonra da dil ve din bakımından epeyce çeşitli şehir nüfusunun hangi milletlerden oluştuğu belirtiliyor; buna göre 1870'lerde Diyarbakır'da şöyle bir nüfus tablosu ortaya çıkıyor:

Toplamda 8 bini aştığını sanmadığım nüfusun, 200'ü Ortodoks (erkek, kadın ve çocuk), bir kiliseleri var; 30'u (dört aile) Union, bir kiliseleri var; yaklaşık 2 bini Ermeni Gregoryen, iki kiliseleri var; 800'ü Katolik Ermeni (Hasunist ve Antihhasunist),⁴⁴ bir kiliseleri var; 500 kadar farklı milletten Protestan (erkek, kadın, çocuk), bir kiliseleri var; 60 kadar Anglikan, bir kiliseleri var; 150 kadar farklı milletten Roma Katolik, Latince ibadet yapılan bir kiliseleri var, kiliseye bugün Hasunist Katolik Ermeniler gidiyor; 500 kadar Süryani (Yakubi milleti), bir kiliseleri var; 150-200 kadar Katolik Süryani,

43 Petko Slaveykov, a.g.e., s. 270.

44 Hasun Efendi, 19. yüzyılda Osmanlıda adından en çok söz ettiren Katolik Ermeni patriklerinden biri idi. Katolik Ermeniler içinde Hasunist/Antihhasunist gruplaşmalarına sebep oldu.

bir kiliseleri var; 200 kadarı Katolik Keldani, bir kiliseleri var; 80-90 kadarı Yahudi, bir havraları var, bunlar çok fakir ve dünyanın en uyuşuk Yahudileri;⁴⁵ nüfusun geri kalan kısmını oluşturan Müslümanların 30-40 camisi var.⁴⁶

Şehrin nüfusu hakkında başka tanıklıklarda da şunlar belirtiliyor:

Şehrin nüfusu 64 bin hane, ama 80 bin olduğunu söyleyenler de var. Ermeni, Müslüman, Süryani, Keldani, Arap, Yahudi gibi çeşitli milletler var, ama sayıca en çok Ermeni milleti.⁴⁷

Ortodoks Araplardan⁴⁸ dört hane Katolik; bunların bir kilisesi ve bir pederi var; aynı dini kaideler uygulanıyor ve ayin Ortodoks ayini gibi icra ediliyor; tek fark, papanın adının anılması. Öteki milletler hep Katolik ve bunlar da papanın adını zikrediyorlar.⁴⁹

Stoyan Zaimov da, “Şehirde en çok Ermeni yaşıyor, sonra Türkleşmiş Kürtler, ardından Keldaniler ve nihayet Anadolu’nun batısından buraya yıllar önce yerleşmiş olan orta ve üst sınıf memurlar”⁵⁰ tespitinde bulunuyor.

Şehir ve çevresinde Kürt unsuru ağırlıkta. Adı Kir veya Kür nehrinden gelen kadim Karduhlar olan Kürtler, görülen o ki Ari bir kabile-dir; dillerine yakın oldukları Perslerle akrabadırlar. Bugünkü Kürtler ikiye ayrılıyor: saf Kürtler ve Zaza diye adlandırılanlar; Zazalar daha az ve kaybolmak üzereler; lehçeleri arasındaki fark, Slavcada Bulgarca ve Lehçe arasındaki fark gibi.⁵¹

45 “Çifte Han’ın yanında şehir eczanesi bulunuyor. Eczanenin sahibi Yahudi Vaynberg, Viyana’da doğmuş, İstanbul’da büyümüş, Diyarbakır’da ilaç satıyor. O aynı zamanda hekim, kodaman hanımların sevdiği kişi. Kızıl saçlı, mavi gözlü, kırmızı benizli, genç, canlı, atik ve tatlı dilli bu İsrailoğlu. Neredeyse bütün Avrupa dillerini konuşuyor; Kürtçe, Ermenice ve Keldaniceyi de adeta şakıyor. Bulgar sürgünlerle iyi geçiniyor. Kaderin yabani Asya’ya aydın Avrupa’dan getirdiği insanlar olarak onlara saygı duyuyor; Bulgar sürgünlerle sürekli temas ettiğinden dolayı, birkaç Bulgarca kelime ve ifade de öğrenmiş ve Bulgarlarla azçok Bulgarca anlaşıyor.” (Stoyan Zaimov, a.g.e., s. 147).

46 Petko Slaveykov, a.g.e., s. 272-273.

47 Yasen Kamenov, a.g.e., s. 312.

48 Ortodoks (veya Beyaz) Araplardan kasıt, Rumlardır.

49 Minço Kınçev, a.g.e., s. 524.

50 Stoyan Zaimov, a.g.e., s. 149.

51 Petko Slaveykov, a.g.e., s. 273.

İliya Monev'in tespitiyle, farklı millet ve çeşitli inançları barındıran büyük bir şehir olan Diyarbakır'da, nüfusun kozmopolitliği kadar inanç çeşitliliği de göze çarpıyor. Bir başka hatıratıda da şunlar okunuyor:

İnançlar daha da fazla: Gregoryen ve Katolik Ermeni; Süryani; Katolik Süryani; Katolikliğe mensup Keldani; Protestanlar⁵² iki hizbe ait; Rum diye adlandırılan Ortodoks Araplar ve Katolik Rumlar. Bir zamanlar Ortodoks Ermeni de varmış, ama şimdi sadece 28 hane kalmış, yedi hane de Katolik Rum.⁵³

Minço Kınçev, burada yaşayan Hristiyanlar olarak Ermenileri, Rumları, Süryanileri, Keldanileri,⁵⁴ Küpeliyanları⁵⁵ ve Hasunistleri sayarken, Stoyan Zaimov'a göre bu kadim yerleşimde bütün inanç yelpazesi temsil ediliyor:

52 "Protestanlığı kabul eden kadın ve erkekler hoş bir istisna oluşturuyorlar; bunun sebebi de, misyoner Baron Tomas'ın Amerika'da tahsil görmüş ve orada dini bütün bir Amerikalı kadınla evlenmiş olması. Dini tahsilin yanı sıra, ev ve aile terbiyesi de aşılanmış Diyarbakırlı yandaşlarına ki bunlar Ermeni, Süryani ve orada gayet çok olan başka Hristiyan mezheplerinden." (İvanitsa Ivanov, a.g.e., s. 427); "Burada, Baron Tomas adında bir Protestan vardı, Ermeni asıllıydı; baron sanıyla Diyarbakır bölgesine vaaz vermeye gönderilmiş; Hristiyanların hamisiydi, güçlü hitabeti vardı; vaaz verirken farklı milletlerden 5 bin kişi onu dinlemeye geliyorlardı; Arapça, Süryanice, Keldanice, Kürtçe ve Türkçe biliyordu. Yordan Gergitsov Protestan oldu, Protestanlığın sadık koruyucusu ve bir Süryani Protestan pederinin kızıyla evlendirildi; onunla Zıştovi'ye geldi." (İliya Monev, a.g.e., s. 406).

53 Yasen Kamenov, a.g.e., s. 312.

54 Çarıkköy Keldanilerinin hayatıyla ilgili bir alıntı: "Papaz Enyo rahatsızlanınca, Ali'nin eline bir ıltırmüş meciydi sıkıştırdım, Slivkov bize kefil oldu ve on günlüğüne şehre çıkmamıza müsaade etti. Enyo'yu dinlemeyerek iki katır tuttum, zorla onu kavra bindirdim ve yarım saat mesafedeki Çarıkköy'e, Keldani Yedi Aziz Makavey Manastırı'na götürdüm. Uspu Hacı Garabet ve İrmuş Hacı Yakup her akşam bize geliyor, şehirden yemek ve rakı getiriyor ve sabah gene ganiyorlar. Hacı Yakup balıkçıydı, Dicle'de bir kalkan boğa tutmuş –iki batman, 12 okka. Kalkanı doğradı ve bir bakırda parça parça pişirdi. Sonra da şırlanda kızarttı; eti çok yumuşak, çok da leziz, ama şarap da olması şartıyla. Üstünde sadece deri var, som balığı gibi. Gündüzleri Dicle kenarında yürüyor ve salatalık ot topluyorum. Burada gezmek için en iyi zaman şubat ayı, çünkü taze yeşil fasulye de var. Katolik peder Kaz Yakup her akşam yanımıza geliyor, ona rakı ikram ediyorum. O akşam Hacı Yakup'la kalkan balığı hazırlıyorduk ki bu peder de geldi; laftan lafa kafayı buldu, Papaz Enyo'yla papa için tartışmaya başladılar. Biri hasta, öteki çakırkef. Kaz Yakup, "Her kim bu papayı tanımıyor, onun için kurtuluş yok ve cennet yüzü görmeyecek" dedi. Papaz Enyo'nun ağzından galiz bir küfür çıkınca, zıpladı Kaz Yakup, "Vay sen bizim papamıza nasıl küfür edersin?" diye. Bunlar dövüşmeye başladı, biraz itişip kakaştılar, biz de seyrederек eğlendik. Papaz Enyo biraz iyileşince arkadaşlarımızın yanına döndük (Minço Kınçev, a.g.e., s. 583).

55 Hasun Efendi'ye karşı olan Ermeni Katoliklerinin etrafında toplandığı Patrik Küpeliyan'ın taraftan olanlar.

Şehir; Dış Kale'ye, minare ve her türlü tarikata ait olan Hıristiyan ibadethaneleriyle (Ortodoks ve Unionlardan başlayıp Kalvinistlere gelinceye kadar) yerleşmiş. Şehirde pekçok ibadethane var –kadim Süryani mabetleri; bugün hepsi camiye dönüştürülen Roma tapınakları [Katolik kiliseleri] ve Bizans [Ortodoks] kiliseleri. Şehrin ortasında, kalın duvarlı ve 30 metre yüksekliğinde, hangi kral veya kraliçe döneminde yapıldığı meçhul bir kule yükseliyor.

Ancak dağılmışlığa, inançlar arasındaki yatay geçişkenliğin kolaylığına ve meselesiz şekilde halledildiğine de vurgu yapılıyor:

Her bir Hıristiyan inancının, her ne kadar sayıca az olursa olsun, kendi manevi cemaat önderi var, ama bütün bu inanç grupları, millet duygusu ve şuuru bir yana, sağlam dini inançtan da yoksun. Bunlar neredeyse her gün bir inançtan ötekisine geçiyor ve o yüzden nüfus bir din ve inanç karmaşası içinde; her evde neredeyse bütün Hıristiyan mezheplerinden aza bulunuyor; inanç farklılığına bakmadan aralarında evleniyorlar da.⁵⁶

Şehirdeki Hıristiyan ve Müslüman ibadethanelerine gelince, bunlar hakkında da, bilhassa Aziz Kosmas ve Aziz Damianos Kilisesi için, kısa da olsa, gene gözleme, yaşanmışlığa ve tecrübeye dayalı, başka kaynaktan alıntılanmayan bilgi ve bazen de önemli ayrıntılar veriliyor:

Şehirde 13 kilise var, bunların ikisi Ortodoks: biri Aya Yorgi Kilisesi, öteki de Aziz Kosmas ve Aziz Damianos Manastırı; iki azizin kutsal emanetleri bu manastırda muhafaza ediliyor; bütün öteki kiliselerden, hatta Müslümanlardan bile buraya ibadete geliniyor.⁵⁷

Diyarbakır'da, 1500 yıl önce yapılmış olan Mar Kosmas Kilisesi var.⁵⁸

Bugün Ortodoksların tek mabedi, içinde Aziz Kosmas ve Aziz Damianos'un kutsal emanetlerinin muhafaza edildiği kilisedir.⁵⁹

56 Petko Slaveykov, a.g.e., s. 271.

57 Yassen Kamenov, a.g.e., s. 312.

58 Yanko Mançev, a.g.e., s. 376.

59 Petko Slaveykov, a.g.e., s. 271.

Diyarbakır'da iki Ortodoks kilisesi vardı; biri, metohlu manastır gibi ve metropolit makamının da bulunduğu Mar Kosmas Kilisesi; burada azizlerden birinin kutsal emaneti (kafatası) bulunuyordu; kilisenin yortusu olan 1 Temmuz'da büyük kilise ayini düzenleniyordu. O zaman kutsal emanetlere yüz sürmeye sadece Ortodokslar değil, Gregoryen, Süryani, Keldani, Gregoryen Hasunist ve Antihasunist ve Katolik Rumlar gibi öteki inançlara mensup insanlar da geliyorlardı.⁶⁰

Mar Kosmas'ta iki azizin kutsal emanetleri bulunuyor; kuzey duvarda, üstte belirli bir yerde bir mermer taşta bir beşlik kadar geniş bir delik var; şifa arayan her hasta deliğe temiz bir pamuk sürüyor ve deva arayanlara götürüyor. Kilise gece gündüz açık tutuluyor. Çeşitli yerlerden Hristiyan ve Müslüman hastalar, kutsal emanetlerin yanında gecelemek için geliyorlar.⁶¹

Papaz Kınçev, 9 Mart 1876 tarihli notunda, "Bugün Mar Kosmas'ta büyük ayin düzenleniyor, azizin kafatası çıkarılıyor. Hekim Kosmas'ı her millet ziyaret ediyor, Müslümanlar da; kimin ne ağrısı varsa, buraya geliyor ve derman arıyor ve inancı sağlam olan herkes derman buluyor. İkonostasis mermere işlenmiş. O gün, içeriden bütün duvarlar ve ikonostas terliyor, herkes tere elindeki pamuğu sürüyor ve derman için alıyor; hastalar, bu pamukla tütsüleniyorlar" diye belirtiyor.⁶²

İvanitsa İvanov'a göre, şehirdeki öteki önemli Hristiyan mabedi olan Aya Yorgi Kilisesi, bir nevi şapeldir:

Diyarbakır Rumları bir asır önce sayıca çokmuş, ama daha sonra orali başka Hristiyan inançları içinde erimişler. Bu, her şeyden önce büyük inanç mücadelelerinden ve ebeveyn, oğul-kız ve karma evliliklerden dolayı meydana gelmiş.

60 İvanitsa İvanov, a.g.e., s. 520.

61 İliya Monev, a.g.e., s. 405.

62 Diyarbakır'da Ortodoks Hristiyanların cenaze merasimiyle ilgili bilgilere de rastlanıyor: "Burada bir erkek veya kadın vefat edince, bizdeki gibi yeni giysilerle giydirilmeyip kenevire sarılıyor; tabuta konuyor ve evde bir saat bile tutulmuyor, hemen kiliseye götürülüyor. Kilisede bir gece kalıyor ve sabah ayinden sonra defnediliyor." (Minço Kınçev, a.g.e., s. 665).

Üçüncü kalede (İç Kale) bir kilise var; duvarlarında halen tasvirler duruyor. Şimdi, ganimet alınan eski çakmaklı tüfeklerle dolu bir depo olarak kullanılıyor; sancaklar da var, ama burasını muhafız korumuyor ve o yüzden pencerelerden içeri bakıyorduk.

İç Kale’de camiye dönüştürülen kadim bir ibadethane var; silahlığa çevrilen başka iki tane daha var, bunlardan biri içeri barut konurken tutuşmuş, çatısı hasar görmüş, bugün de öylece duruyor; ötekileri ise sağlam, her ikisinde de hemen sıvanın altında eski aziz tasvirleri görünüyor.⁶³

Minço Kınçev’in hatıratında, papaz ve ruhban olduğu için inanç ve ibadethane konularında daha fazla bilgi verildiği ve not düşüldüğü görülüyor:

Ermenilerin iki kilisesi var. Arapların, İsa’dan sonra 60 yılında yapılan Mar Kosmas (Aziz Kosmas ve Aziz Damianos) adında bir manastırı ve mahallede Aya Yorgi adında küçük bir kiliseleri var; sağanak yağmur yağarken burada ibadet ediliyor, çünkü o zaman çamurdan Mar Kosmas’a gidilemiyor; öteki cemaatlerin birer kilisesi var. Kilisedeki ayinlerin dinen farklı kuralları var.

Mar Kosmas’a 1 Kasım’da kalabalık halk toplanıyor, bütün milletler saygı gösteriyor; MS 160 yılında inşa edilmiş. İki aziz buraya gömülmüş; Kosmas, ince mermer işi ikonostasisin karşısına; Damianos da keza. Kosmas’ın kafatası altınla kaplı, sıkıca korunuyor ve yılda iki kere (9 Mart ve 1 Kasım) çıkarılıyor; o günlerde, dine bakmaksızın çok insan toplanıyor –hasta, kör, topal, sağırdan geçilmiyor. Başka günlerde tedavi için gelinmiyor; bu kilisede kimse bir şeye dokunmamış.

Papaz Kınçev, kiliseyle ilgili efsanevi bir hadise de anlatıyor.⁶⁴

63 Petko Slaveykov, a.g.e., s. 272.

64 “Bir keresinde bu kilise yıkılmış; padişah da, yanında hasta bir Hristiyan kız çocuğuyla buradan geçmiş; kız, padişahın yıkık kiliseyi tamir etmesini ve kendisinin de buraya gömülmesini rica etmiş, çünkü yabancılar avluya deve ve kahr bağlıyor, burada geceliyorlarmış. Kızın mezarı da manastırın batı kapısı yanında ve her milletten derman için gelenler, önce mezan üç kere dolanıyor, mum yakıyor ve ancak o zaman kiliseye giriyor.” (Minço Kınçev, a.g.e., s. 664).

Diyarbakır'da bir Küpeliyan Kilisesi var; bu mabette iki millet ibadet ediyor; birileri bir pazar gidiyor ve ikona koyuyor, ötekileri ertesi pazar gidiyor ve ikonaları kaldırıyorlar. Bazen birbirlerine giriyorlar ve hükümet kiliseyi kapatıyor; her iki taraf yatışınca kadar kilise kapalı kalıyor.

Bir Protestan kilisesi var; bu kilisedeki ayini, Ermeni asıllı peder Baron Tomas düzenliyor. Bir nikâh kıyımında dikkat ettim, İncil'den beş bakire için okudu ve o kadar.⁶⁵

Süryani patriğinin makamı burada zengin süslenmiş büyük bir kilisede bulunuyor; biz her pazar günü patriği ziyarete gidiyorduk, o da bizimle sohbet etmeyi çok seviyor ve Fener Rum patriğinin Bulgarları aforoz etmesini⁶⁶ tasvip etmiyordu. Yaşlıydı, beyaz sakalı kuşağına kadar iniyordu ve 1871'de vefat etti. Cenazesine bütün kilise cemaatleri katıldı; iyi insandı, en iyi giysileri giydirilmiş, altının önüne sandalyeye oturtuldu; başında altından Mitra, bir elinde asa, ötekisinde yıldızlı İncil; böylece de kilise duvarına, vefat eden patrikler için ayrılan özel yere defnedildi; yeni patriği seçmek için Suriye'den, Bağdat'tan, Yemen'den, İran'dan ve bütün Mezopotamya'dan çok Süryani geldi.⁶⁷

Şehrin civarındaki eski yapılar hakkında da notlar düşülüyor; "yakın bir tepede, bugün Ermenilerin elinde olan bir manastır bulunuyor; bunun için daha Havari Faddey tarafından, buralarda vaaz verirken inşa edildiği konuşuluyor veya başkalarının dediği gibi, bu manastırdaki kilise daha 3. yüzyılda yapılmış."⁶⁸

65 Minço Kınçev, a.g.e., s. 524.

66 Abdülaziz'in fermanıyla 1870 yılında müstakil kilisesini tesis eden Bulgarları Fener Rum Patrikliği aforoz ediyor.

67 İliya Monev, a.g.e., s. 405; "11 Şubat 1871'de, gece, Diyarbakır Süryani Patriği Yakup Efendi 95 yaşında vefat etti; on üçünde, Cuma günü, mezarının kazıldığı kiliseye defnettik." (Yanko Mançev, a.g.e., s. 377).

68 Petko Slaveykov, a.g.e., s. 271; İliya Monev de, rahatsızlanınca, Mardin yolundan atla, on iki saat mesafede bulunan Ermeni Ayn İbrik Manastır'na gidiyor; amacı, avludaki büyük havuzun soğuk suyu şifa bulmaktır. "Kadim manastır iki dağ arasında; papazlar misafirperver, avlusu çok geniş, havuz dışarıda. Tedavi için havuza giren başka insanlar da vardı. Kilise küçük ve eski olmasına rağmen içi temiz, bakımlı; akşam sabah ayin düzenleniyor; civar köylerden Ermeniler geliyorlar, papaz çok insansever. Burada iki ay kadar kaldıktan sonra turp gibi arkadaşlarının yanına döndüm." (İliya Monev, a.g.e., s. 402-403).

Bulgar sürgünler, yerli Hristiyanların mahkûmlara çok ilgi gösterdiklerini belirtiyorlar; “her pazar bizi teselli etmek için hapishaneye geliyor, sadaka getiriyor ve dağıtıyorlar; biri vefat edince veya ölüleri anma gününde kazanla yiyecek getiriyor ve ırka ve inanca bakmadan dağıtıyorlar. Bazen de para dağıtıyorlar.”⁶⁹ Daha yolculuk sırasında Petır Berkovski de bunu fark ediyor; gayretkeş ve sürgün dindaşlarıyla dayanışma içinde olduklarını, sempati duyduklarını aktarıyor.

Sürgünlerin dikkatini şehirdeki Müslüman tarikatların ve ibadethanelerinin çektiği de görülüyor, hatta Minço Kınçev’in hatıratında bir kesitin “Diyarbakır Erenleri” diye adlandırılması tesadüf değildir:

Diyarbakır’da çok derviş var; bazıları kapı kapı dolaşarak zikrediyor ve hiçbir hediye almıyorlar; zikre başlayınca günde 100 adım yürüyebiliyorlar; boyunlarında çok tespih var. Gündüzleri şehir içinde, gece de Urum Kapısı’ndaki medresede sabaha kadar zikrediyorlar. Derler ki bu mescitte havada asılı, kanlı bir kılıç varmış ve Osmanlı, gâvur devletleriyle harp ederken, kılıçtan kan damlıyormuş. Hükümet bu dervişlere pilav veriyor.

Öyle dervişler de var ki, bir yerde durduğunda, yukarı bakıyor ve düşüp bayılıncaya kadar “Allah, Allah” diye zikrediyor; kendine gelip ayağa kalkınca, on adım öte gidiyor ve gene başlıyor; bunlar da hiçbir hediye kabul etmiyorlar.

Büyük külahlı başka dervişler de var, bunlar kapı kapı dolaşıyor ve dönerek zikrediyorlar; kendilerine bir şey verildiğinde, kabul ediyorlar. Evlenmeyen dervişler de var, bizim keşişler gibi; bunlar çok dindar, sakın ve mülayim.⁷⁰

Orada bir Mevlevi tekkesi vardı; bu çok insan sever ve ağızlarından kötü laf çıkmayan dervişlerle tanışmıştık; ibadet vakti gelince şeyh tekkeye gidiyordu, bütün dervişler keza; şeyh belirli bir yere oturuyor, dervişler de kendi yerlerine. Ardından herkes aletiyle üfle-meye başlıyordu; önce hafiften sonra yükseltiyor ve ses inceltiyor-

69 Ivanitsa Ivanov, a.g.e.

70 Minço Kınçev, a.g.e., s. 549.

du. Öteki dervişler müziğe göre sema ediyorlardı, ibadetleri böyle oluyordu. Tekkenin kenarındaki bahçenin bir ucunda, büyük ve karakeçi gibi bir balıkla dolu bir havuz vardı; eğri yengeçler de kap-kara kömür gibiydi; su, bahçe içinden akıyordu. Havuzun kenarına oturunca, ayaklarımızı suya sokuyor ve balıkların dipte oynamasını izliyorduk; dervişler görmeden havuzu balıklardan temizlemeye başladık. Bir ekmek parçası atınca suya, balıklar ekmeği almaya zıplıyorlardı, biz de o an balığı yakalıyor ve torbaya atıyorduk; böylece havuz balıklardan temizlendi. Oysa burada bu balığın yenmesinin günah olduğuna dair bir efsane vardı; keşke ne kadar lezzetli olduğunu bilselerdi.⁷¹

Yasen Kamenov'a göre, şehirde 18 cami bulunuyor:

Bunlardan beşi Hıristiyan mabetlerinden dönüştürülmüş. Birincisi Ulu Cami adını taşıyor –bir yapı bünyesinde dört kilise varmış; doğuda Ortodoks, batıda Süryani, kuzeyde Ermeni, güneyde Katolik. İki başka cami Ermeni kilisesinden; bir cami Ortodoks kilisesinden; bir cami de Süryani kilisesinden dönüştürülmüş ve bu camilerin hepsinin minareleri buna şahitlik ediyor; çan için zaten dörtgen inşa edilen kulenin üstüne bir külah yapılmış.⁷²

Çok cami ve mescit var. Bir Ermeni kilisesi camiye dönüştürülmüş, çok güzel yapılmış, dört şadırvanlı geniş avlusu var; yapının kapılarında demir zincirler asılı. Bir Ortodoks kilisesi camiye dönüştürülmüş, çok güzel yapılmış, avlusunda altı şadırvan var; adı, Ulu Cami. Bir mescit var, bunda dervişler tarafından bütün gece, karanlık çöktükten sonra sabaha kadar zikir ayini düzenleniyor. Başka bir tane daha var, bunda ise akşamdan sabaha kadar çok güzel zikrediliyor.

İkinci kalede kiliseden çevrilen bir cami var: Hazreti Süleyman Camisi. Bu camide, Abdülmecid'in birinci muhafızı (?) Reşit (Mehmet) Paşa gömülü ki padişahın sadık hizmetçisiymiş. Onun

71 İliya Monev, a.g.e., s. 406.

72 Yasen Kamenov, a.g.e., s. 312.

hakkında bir şiir vardı. Abdülmecid buradan geçtiğinde, Reşit Paşa kırk yıldan beri buralı Kürt ve Türklere boyun eğdirerek padişaha biat ettirmiş.⁷³

Şehir içindeki Ulu Cami de eski ve muhteşem bir yapı, büyük ve yüksek, siyah yontma taştan beyaz mermer karışımıyla yapılmış; çeşitli oyma ve kitabeler var. Önce Güneş tapınağı, sonra Hristiyan mabedi, şimdi ise cami olduğu söyleniyor, ancak serpiştirilmiş çeşitli yazıtlardan, bu söylenenin doğru olmadığı ortaya çıkıyor, çünkü kufi denilen Arapça yazıdan ve halifeler zamanında, bilhassa da Harun El Reşit döneminde kullanılan yazıdan başka yazı yok.⁷⁴

Minço Kınçev, “Şeytan Milleti” ve “Gizli Hristiyanlar” adlarını verdiği iki kısa anlatısında, dönemin Diyarbakır’ındaki inançlar mozaigi hakkın-da gözleme dayalı çok ilginç bilgiler aktarıyor:

Bu şeytan milleti, şeytana tapıyor; bugün bile halen Diyarbakır’da yaşıyorlar. Bu insanlar abdestini şöyle alıyor ve ibadetini de şöyle icra ediyorlar: Güneş doğmadan önce erkenden kalkıyor, inek ahırına giriyor, inekleri kaldırıp idrarlarıyla ellerini yıkıyor, dışkısını da yüzlerine sürüyorlar. Sonra su olan yere gidiyorlar, on adım kenarda duruyor ve suya varıncaya kadar yuvarlanıyorlar; ayağa kalkmadan, suda yıkanıyor, çıkıyor ve giyiniyorlar. İşte, onların duası veya ibadeti bundan ibaret. Müslümanlardan nefret ediyor, Hristiyanları seviyorlar; bir gün şeytanın ve İsa’nın anlaşacaklarına inanıyorlar.⁷⁵

Gizli Hristiyanlar Ortodoks kilisesinde vaftiz oluyor, nikâh kıyıyor, günahını itiraf ediyor ve kutsal lokma alıyorlar; perhiz tutuluyor, vefat edene ayin düzenleniyor, ama bunlar akşamları icra ediliyor. Alenen ise Müslümanlar. Kuran’a göre erkek çocukları sünnet ediliyor, adları Müslüman adı ve biri vefat edince onu hoca defnediyor; Ramazanda oruç tutuyor ve kurban kesiyorlar. Ne ki bir Müslüman ve bir Hristiyan kavgâ edince Hristiyan yardım ediyorlar.⁷⁶

73 Minço Kınçev, a.g.e., s. 524-525.

74 Petko Slaveykov, a.g.e., s. 272.

75 Minço Kınçev, a.g.e., s. 674.

76 Minço Kınçev, a.g.e., s. 674.

Hatıratlarda şehrin çeşitli sosyal tabakalarında ve mekânlarında konuşulan lisan⁷⁷ hakkında da verilere ve tespitlere rastlanıyor; Kürtçenin Bulgarcaya benzerliğinden dem vurularak bazı kelime ve ifade örnekleri veriliyor:

Bugün Diyarbakır'da Türkçe, Kürtçe ve Arapça konuşuluyor, ancak şimdi sadece birkaç kişi tarafından Ermenice de konuşuluyor. Ermeniler; Süryaniler de olduğu gibi, sadece Arapçanın bir lehçesini konuşuyorlar; kiliselerde ise ayın Ermenice okunuyor, ötekiler de Süryanice. Yahudiler de Arapça konuşuyor. Ortodoks kiliseleri hariç, Yunancanın esamisi bile okunmuyor.

Kürtçenin Slavcaya eskilere dayanan yakınlığı var ve bu dilde, bilhassa Zaza ağzında bugün, saf Bulgarca veya ona yakın kelimeler duyulabiliyor.

Zaza ağzında djina/jena (kadın); mişka/mişka (fare, sıçan); buka/ bulka (gelin); sol/sol (tuz); meşk/ meh (tulum); kuçik/kuçka (dişi köpek); niz/nizu, dolu (aşağı/da); kide/kide (nerede/nereye); av/ov (o); çe/çto (ne); bave/bašta (baba); bave mi/bašta mi (babam); bave te kuda çu/bašta ti kide otide? (baban nereye gitti?); ez nu zanem/az ne znam (bilmiyorum); ez dam, ti da, av da/az dam, ti da, ov da (ben veriyorum, sen veriyorsun, o veriyor) vs.⁷⁸

Marin Poplukanov'un, Diyarbakır'da sürgünde bulunduğu süre içinde başına gelen hadiseleri kısaca not ettiği defterine, Bulgarcayla yakınlık içinde bulunan bazı Kürtçe kelime ve ifadeleri de yazdığı anlaşılıyor: "bra = brat (kardeş; ağabey); maka = mayka (ana, anne); çel' = çelo (alın); vire = vırvi (yürü; git); kuda = kide (nereye, nerede); tu = ti (sen); ez = az (ben); kije, kiy = çiy, koy (kimin, kim); nadanı = ne davam (vermiyorum); mri = umryal (ölmüş) vs.⁷⁹

77 Kardeşinin sorusu üzerine, 12 Haziran 1875 tarihli mektubunda Papaz Minço Kınçev şunları yazıyor: "Burada Diyarbakır'da Bulgar sadece biziz; mahalli ahalile Türkçe konuşuyoruz. Burada bir çocuk büyüyünceye kadar dört lisan öğreniyor – Türkçe, Arapça, Ermenice ve Kürtçe; iş ve alışverişin yapıldığı bu dilleri her mahalli sakinin bilmesi lazım" (Minço Kınçev, a.g.e., s. 524).

78 Petko Slaveykov, a.g.e., s. 274.

79 Stefan Karakostov, a.g.e., s. 273.

Stoyan Zaimov'a göre ise, Diyarbakır çarşılarında Kürtçe, Ermenice ve Arapça konuşuluyor; çarşı, kahvehane veya hanlarda Türkçenin çok az konuşulduğuna şahit olunuyor:

Türkçe sadece, bazen ta İstanbul'dan gönderilen memurların görev aldığı kançılaryalarda konuşuluyordu. Adı geçen memurlar, padişahın payitahtından binlerce kilometre uzakta olan bu ücra Anadolu şehrinin ahalisi arasında kendisini yabancı hissediyor ve Avrupa Türkiye'sinden hemşerisi olan sürgün Bulgarlarla yaşamayı yeğliyordılar.⁸⁰

ŞEHİRİN DOĞAL ÖZELLİKLERİ (İKLİMİ, HAVASI, SUYU VE TOPRAĞI)

Balkanların güneydoğusuna has ılıman, ne yazın aşırı sıcak, ne de kışın dayanılmaz soğuk geçtiği iklimden, göz okşayıcı doğal özellikleri olan bir coğrafyadan Anadolu'nun güneydoğusuna, Arabistan'a komşu, çölün eşiğinde, sert iklim şartlarına⁸¹ sahip bir diyara gitmeleri, Bulgar sürgünlere çok sıkıntı yaşıyor; uyum sağlamalarını ve alışmalarını zorlaştırıyor. Bundan dolayı, özgürlüklerini kaybetmenin verdiği acıdan, kısıtlı olmalarının getirdiği sıkıntılardan sonra en çok şehrin ve diyarın iklimi, havası ve suyundan şikâyet edildiği görülüyor.

Gerek yıllar sonra kaleme alınan hatıratlarda, gerekse eş dosta yazılan mektuplarda söz konusu husus açıkça seziliyor ve bu sıkıntının ne kadar can alıcı olduğu anlaşıyor. Alıntılarla bunun gösterileceği metinlerde, yeni yerin doğal özelliklerinden dolayı mahalli sakinlerin hayatındaki ve memlekette görülmeyen yeniliklerin, farklı uygulamaların mutlaka not edildiğine ve paylaşıldığına şahit oluyoruz.

Sözgelimi, ilk kafilе halindeki sürgünde yer alan Yasen Kamenov, yeni diyarın iklim şartlarını şöyle açıklıyor:

80 Stoyan Zaimov, a.g.e., s. 149.

81 Ne ilginçtir ki, ünlü yazar Yaşar Kemal de, *Cumhuriyet* gazetesinin 3 Temmuz 1951 tarihli nüshasında çıkan "Diyarbakır'daki Göçmen Köylerini Gezerken Neler Gördüm?" başlıklı ilk yazısında, 1939'da Bulgaristan'dan Diyarbakır civarına iskân edilen Türk muhacirlerin iklime alışmakta ne denli zorluk çektiklerini vurgulamaktadır: "Şumnu'nun, Deliorman'ın havası, sonra da Diyarbakır'ın çölü. Dayanılır mı?"

Hava çok sıcak, çünkü yüksek bir kayalık üzerine kurulmuş olan şehir Urum Kapısı'ndan Mardin Kapı ve Yeni Kapı'ya kadar bahçelerle çevrili olmasına rağmen, bunlar çok alçakta, kale surları ise çok yüksek olduğundan dolayı, çok sıcak; o kadar ki içeride çalışmıyor. Doğaldır ki yaz boyunca bir damla yağmur düşmeyince, kayalar tahammül edilemez derecede sıcaklık saçıyor; öyle ki bu şehrin sakinleri bütün yaz boyunca çatıda yatıp kalkıyorlar; o yüzden bilinçli olarak çatılar düz, akreplerden dolayı da yataklar yüksek yapılıyor.⁸²

İklim'e adapte olma mücadelesindeki mahalli ahali, hayatını da buna göre ayarlamakta, şartlara uyum sağlamaya, doğayla iyi ve sorunsuz geçinmeye gayret ederek evin yapısına ve düzenine farklılıklar getirmektedir. Bunu en iyi şekilde İliya Monev gözlemliyor:

Mayıs ayında yağmurlar dindikten sonra ahali çatıda yatıyor; kumaşlar çıkarılıyor, dört köşeye dikilen üç dirsek yüksekliğinde bir ağaca asılıyor ve geriliyor; neticede geniş bir oda oluşuyor, içeride insan rahatça soyunuyor ve giyinebiliyor. Böylece sanki çadırlardan ikinci bir şehir oluşuyor. Akşamleyin hava serinliyor; sabahleyin, gündüz kızgın güneş yakmasın diye gerilen kumaş ve uyku giysileri toplanıyor ve örtülüyor; gündüz aşağıya serin odalara iniliyor; yazın çok sıcak oluyor, akrep tehlikesinden dolayı aşağıda yatılmıyor.

Burada ev çatıları düz, üstte çatı tavanı yok; toprakla örtülü çatı avlu gibi ve yazın kullanılıyor; güzün yağmurlar başlayınca, el yapımı, ortası delik, taş bir silindire toprak çığneniyor ve düzleniyor; silindirin ortasındaki deliğe ağaç geçiriliyor ve toprağın üzerinde sürükleniyor.⁸³

Arabakonak hadisesi sürgünü İliya Gyundyuzov da Diyarbakır'dan Ankara'daki sürgün arkadaşlarına yazdığı 26 Nisan 1874 tarihli mektubunda, "mektubunuzu aldım ve sağ salım olduğunuza sevindim; bu da

82 Yasen Kamenov, a.g.e., s. 312.

83 İliya Monev, a.g.e., s. 409.

demek oluyor ki, kaldığınız şehrin iklimi buraya göre daha sağlıklı, oysa iklim, bizler gibi olanların memlekete dönmelerine kadar en lüzumlu şey. Çünkü tecrübeyle sabittir ki cennet, Dicle ile Fırat'ın arasında değil bizim sılada. Bir musibet bin nasihatten yeğdir. Bir sözle, Dicle kıyısındaki şehir yerliler için cennet olabilir, ama bizim gibi başka diyardan gelenler için cehennem”⁸⁴ diye yazarken, iklimin ne denli mühim bir etken olduğunu vurgulamış oluyor.

Gyundyuzov'un mektubunda karşımıza çıkan “cennet-cehennem” mukayesesine başka metinlerde de rastlanıyor. Ortodoks Hıristiyan olan Bulgarlar, kutsal kitaplardan cennetin Fırat ve Dicle havzasında bulunduğunu, hatta bu nehirlerin daha sonra cennet nehirleriyle birleştiğine inanıyorlar. Dolayısıyla bu diyara, coğrafya hakkındaki kutsal inançtan da kaynaklanan farklı beklentilerle geliniyor; önceden hafızalardaki cennet bahçeleri gibi bir beklenti oluşuyor, ancak burada karşılaştıkları çoraklık, kuraklık ve sıcaklık görüşlerini ters yüz ediyor⁸⁵ ve hakiki cennetin aslında, şimdi kaybedildiğinden dolayı özlemi burunları sızlatan, daha da kıymetlenen kendi memleketleri olduğunun farkına varıyorlar.

Bulgarlar sıcak iklimle⁸⁶ başa çıkmak için şöyle bir çözüm üretiyorlar: “Gündüzleri bahçelerdeki ağaçların gölgesi altında oturuyorduk, çünkü yaşadığımız yerde güneşin sıcaklığı dayanılacak gibi değildi.”⁸⁷

Genelde iklim ve özelde Diyarbakır'ın o meşhur yaz sıcağını sanki en vurucu şekilde Minço Kınçev dile getiriyor. Papazın bir arkadaşına yazdığı mektubundan, iklimden ne kadar çok sıkıntı çektiği, alışmakta ne kadar zorlandığı ortaya çıkıyor; o kadar ki Kınçev ruhban olmasına rağmen lanet okumaktan, feryadı figan, hatta aforoz etmekten, burada tabiatın ve çeşitli canlıların da yaşayamadığını adeta haykırmaktan çekinmiyor:

84 Nikolay Jeçev, a.g.e., s. 226.

85 “Hiç cennet burada olabilir mi?” (Georgi Dançov, a.g.e., s. 630).

86 Samyeliyle ilgili gözleme de rastlanıyor: “Karşıdan, nefes aldırmayan bir rüzgâr geldiğini söyleyerek kervancı develeri süratlendirdi. Yolumuz üzerindeki bir köprü kemeri altında gölgeye sığındık. Öğleye doğruydı, herkes yükünü indirdi ve yere yattı. Rüzgâr esmeye başladı, sanki fırından çıkıyordu; güneş alçalınca yolumuza devam ettik. Yerliler bu rüzgârın ne zaman eseceğini biliyor ve derin gölgeliklerde olmaya bakıyorlar.” (Iliya Monev, a.g.e., s. 402).

87 Tone Krayçov, a.g.e., s. 87.

Çok sıcak peder, cayır cayır yandık; at pastırması gibi büzüldük. Lanet şehir! Eğer ateşte yansaydı, tutuştururduk onu, ama sadece taş ve topraktan yapılmış; yeryüzü cehennemi.

Çiçek veya yeşil ot bitiyor, ama güneş onları samana çeviriyor. Kuşlar sıcakla boğuşuyor, ama çok geçmeden zayıf düşüyor ve bu diyardan uçuyorlar. Bizden biri bu yerde uzun zaman yaşayamaz, bu korkunç tabiatla savaştırmaz; benzi soluyor insanın, beyazlıyor, hastalanıyor ve güçlü ruh zayıf bedeni terk ediyor. (...)

Aziz papazım, inan ki ateşsiz, gündüz de gece de canlı canlı yanıyoruz. Canlı canlı yandık, papazım, neyi daha önce anlatayım ve yazayım?⁸⁸

Ancak buranın tabiatını sevimli bulan, kendine has güzelliğini ve cazibesini kabul eden, cehennemi renk ve tasvirlerden arındıran bakış açısı ve algısı da eksik kalmıyor. Sözelimi Zıştovili İliya Monev, kuru üzümünden en üstün kalitede üretilen yerel rakıya selam gönderiyor ve “burada her dört mevsimde de gezilecek yerler var” diyerek bir manada havasını teneffüs ettiği, suyunu içtiği Diyarbakır’ı aklıyor; mevsim mevsim saymaya ve sıralamaya başlayarak bir yıl dönencesini tasvir ediyor:

Ocak, şubat ve mart aylarında ahali Dicle kıyısına, farklı ağaçların ve çeşitli büyüklükte yapıların inşasında kullanılan piramit kavağının dikildiği bahçelere iniyor; burada en iyisinden menekşe toplanıyor; taze menekşeden bahçelerde çay yapılıyor; geleneğe göre kadınlar başka, erkekler başka yerde; Müslüman kadınlar yüzleri görünmesin diye peçe takıyorlar.

Nisan, mayıs ve haziran aylarında Dicle üzerindeki Fis Kaya’da ve Çarikköy’de geziliyor; burada yeşil çayırlardan ve kayalığın üzerinden küçük ve duru su kaynakları akıyor; gözler güzel tabiata bakmaya doyamıyor.

Temmuz, ağustos ve eylül aylarında Urum Kapısı ve Dağkapı’ya doğru her isteyene kahve sunan kahveciler çıkıyor.

88 Minço Kınçev, a.g.e., s. 567.

Ekim, kasım ve aralık aylarında nehir kenarındaki bostanlarda, tanesi 50-60 okka gelen karpuz ve kavun yetiştiriyor; bazı zenginler çadır kuruyor; karpuz zamanı bir müddet ailece burada yaşıyorlar. Kılıç gibi bir bıçakla kesilen karpuzlar, batmanla satılıyor; teraziler direğe asılıyor ve ne kadar istersen, o kadar veriliyor; bir batman zamanına göre 60 para ediyor.⁸⁹

Bulgar sürgünler yazın bu diyarı kasıp kavuran kuraklığa ve uzun süren yağmursuz günlere rağmen, şehre yeterince su sağlanmış olduğunu şaşkınlıkla tespit ediyorlar. Üzerinde çalıştığım metinlerde, Bulgarların su ve kanalizasyon durumuna ne denli dikkat ettiği ve önem verdiği anlaşılıyor; bu konuda ince gözlem yapıldığı görülürken, su kaynaklarıyla ilgili epeyce bilgi ve ayrıntı aktarıldığı ortaya çıkıyor:

Şehrin suyu bol, her avluda kuyu var, ama içmek için uzaktan akıtılan ve membaı bilinmeyen Hamurvat diye büyük bir su var. Künklerle şehir içinden yeterli miktarda su geçiriliyor, ama aralıklardan sızmasını diye, her sabah ve akşam küçük yarıkların kapanması için suya at fişkısu atılıyor; o yüzdendir ki su hep sarımsı duruyor.⁹⁰

Altı saat mesafeden getirilen ve epeyce bol olan suya at fişkısu atılması hadisesi neredeyse bütün tanıklıklarda geçiyor.⁹¹ Suyun kullanımında dikkatli olunduğu ve gerekli tedbirlerin ihmal edilmediği Tone Krayçov'dan anlaşılıyor:

Burada hapisnede içmek için temiz su yoktu; bütün mahkûmlar testileri bir çeşmeden dolduruyorlardı. Su hiç temiz değildi, çünkü dere suyuydu ve delikler kapansın diye çeşmeciler her sabah künklerle at gübresi atıyorlarmış; testileri doldururken suyu bezle süzüyor-

89 Iliya Monev, a.g.e., s. 409.

90 Yassen Kamenov, a.g.e., s. 312.

91 "Dışarıdan getirilen su tatlı, ama at fişkısu koktuğu söyleniyor; neredeyse her gün künk deliklerini kapatmak için taksimlere at fişkısu atılıyor; bu arızayı gidermek için her yıl ahaliden para toplanmasına rağmen hiçbir zaman yapılmıyormuş." (Petko Slaveykov, a.g.e., s. 270-271).

duk. Bunu her akşam yapıyorduk ve testiler doldurulduktan sonra soğuması için bırakıyorduk, çünkü sıcaklıktan içilemiyordu; gübre kokusu ise geçmiyordu.⁹²

Dışarıdan, Karacadağ'dan künklerle getirilen Hamurvat suyu haricinde, sürgünler kale sınırları içinden kaynakayan bir Karasu'dan da söz ediyorlar ki membaı hakkında efsane kokan ilginç bilgiler veriliyor:

Karasu'nun kalenin altında nereden geldiği bilinmiyor, ama küçük İç Kale'de, eski kale gibi harabe bir yer var; çok derin ve karanlık olduğundan fenerle aşağıya inince taştan oyulan bir manda göreceksin; su, mandanın burun deliklerinden, ağzından, gözlerinden ve kulaklarından fışkırıyor, ama daha ileriye gidilemiyor, çünkü mum yanmıyor. Bu su çok temiz, deniz suyu gibi billur, ama ötekisinden daha ağır.⁹³

Gene öyle bol sulu, Karasu diye adlandırılan ve nereden geldiği bilinmeyen yerli bir membaı da var; üzerinde şehrin bulunduğu kayalıklar arasından yeraltından çıktığı belli; içeri, suyun çıktığı derin noktaya inilebiliyor.⁹⁴

Türklerin daha sonra yaptıkları iki-üç çeşmeye ve üç-dört havuzu akan su buradan kaynıyor. Karasu denilen bu su duru, sert ve soğuk. İçmek için pek kullanılmıyor, çünkü bu sudan kana kana içen herkes hastalanıyor, bu sıkça oluyormuş. Bütün su toplanınca, aşağıya akıyor; bu suya birbirine yakın iki değirmen kurulmuş; değirmenler birer kanatlı ve iyi un öğütüyorlar. İki büyük bahçe daha var, birinde dikilmiş dut ağaçları, ötekisinde de zerzevat yetiştiriliyor.⁹⁵

Ortakale'den kaynakayan suya Karasu deniyor ve membain nereden olduğunu kimse bilmiyor. Bu su ikinci kaleye akıyor; burada iki değirmen ve bir çeltik değirmeni var; bahçe de var, adı Küp Ali Bahçesi.⁹⁶

92 Tone Krayçov, a.g.e., s. 85.

93 Yasen Kamenov, a.g.e., s. 312.

94 Petko Slaveykov, a.g.e., s. 270.

95 Tone Krayçov, a.g.e., s. 85.

96 Minço Kınçev, a.g.e., s. 503.

Minço Kınçev, bu iki kaynak haricindeki öteki membaları da sayarak bir bakıma şehrin su zenginliğini ve bolluğunu gözler önüne seriyor:

Hamurvat [Hamravat] suyu iki saatlik mesafeden getiriliyor; çeşme musluklarından akması için kaleden Diyarbakır'a giriyor. Başka bir su daha akıyor şehir çeşmelerinden, buna Ali Pınar suyu deniyor. Dışarı akan suyun üzerinde bir değirmen, bir çeltik değirmeni ve Vidrarei Papaz Georgi Tutmanikov'un işlettiği bir aba dolabı var.

Şehrin doğusunda Gâvur Meydanı yanında durgun bir su var; buna Küçük Denizcik deniyor; batıda başka bir tane daha var; bu kaynıyor ve akıyor, adı da Balıklısu (Ayazma); bu suyun kaynadığı yerde güzel iri balıklar var. Türkler suyu korusa da, balıkları elle tuttuğumuz oluyor; bu su Sinek Pazarı yanında, tabakhane de burada değirmen de var. Şehir içinde çok şadırvan ve çeşme göze çarpıyor, ama künklerle büyük miktarda fişkı atılıyor ve sabahları, temizleninceye kadar, su yeşilimsi akıyor. Kuyular da var, ama hepsinin suyu içilmiyor.⁹⁷

Su bolluğundan dolayı her evde kuyuya,⁹⁸ şehirde de tezekle ısıtılan çok sayıda hamama rastlanmaktadır.⁹⁹ Bulgar sürgünlere göre su bolluğu ne yazık ki şehrin temizliğine ve bakımlılığına yansımamaktadır;¹⁰⁰ temizlik hususunda daha atılacak çok mühim adımların olduğu düşünülüyor:

Uzun lafın kısıası, Diyarbakır su üzerine kurulu, ama şehir gayet pis, sokaklarda kara köpeklerden geçilmiyor;¹⁰¹ yazın çok ağır bir koku var.¹⁰² Şehrin eğri, dar ve karanlık sokakları olağanüstü pis; şehir

97 Minço Kınçev, a.g.e., s. 503.

98 Petko Slaveykov, a.g.e., s. 270.

99 Minço Kınçev, a.g.e., s. 503.

100 "Diyarbakır şehrinin bazı yerlerinde uzun süredir birikmiş olan ve zamanında temizlenmediği için büyük bir yığın haline gelmiş olan çöpler, halkın tahammül edemeyeceği kadar büyük bir kirliliğe dönüşmüş olduğundan, çöplerin bu halde bırakılması halinde gittikçe üzerine çöp atıldığı için problemin içinden çıkılmaz bir hal alacağı ifade edilerek, yaz aylarında çok pis kokular yaymakta olan bu çöplerin kaldırılması için belediye bütçesinden 25.000 kuruş harcanması" hakkındaki 25 Mayıs 1875 tarihli karar için bkz: BOA, ŞD, 1455/12 a.b (Osmanlı Belgelerinde Diyarbakır, TC Diyarbakır Valiliği, 2011, s. 216).

101 Minço Kınçev, a.g.e., s. 503.

102 Yanko Mançev, a.g.e., s. 376.

meclisinde, başta temizlik müdürü olmak üzere temizlikle ilgili bir birim öngörülse de, sokaklardan pislik akıyor; kedi, tavuk ve köpek leşleri çürüyor.¹⁰³

Şehrin suyuyla bu denli ilgilenen Bulgar kalebent ve demirbentlerin diyarın toprağıyla ilgili pek fazla tanıklık bırakmadıkları görülüyor. Gene de şehrin kurulu olduğu kayalığın biraz dışına çıkınca, “toprağın yumuşak ve epeyce ıslak olduğu”¹⁰⁴ belirtiliyor; “buranın toprağı kırmızı; yaz vakti bir damla yağmur düşmüyor, sadece kış yağmuruyla beslenen ekin ve arpa yetişiyor; başka bir şey ekilmiyor. Âdem Dedemiz nasıl bıraktıysa, şimdiye kadar öyle sürdürülüyor. Yerlilerin afiyetle yediğı tatlı ve tuzlu-ekşimsi çok ot ve kök yetişiyor burada”¹⁰⁵ şeklinde bazı notlara rastlanıyor.

Diyarbakır’da yetiştirilen mahsuller de sıralanırken, toprağın son derece iptidai şartlarda işlendiğine ve az gelişmişliğe de vurgu yapılıyor:

Ekin, arpa, pamuk, çeltik, sebze (zerzevat), patlıcan –her iki türden de, ıspanak, bakla ve marul (salatalık), karpuz, kavun ve salatalık (hıyar) en iyi kaliteden, çünkü dünyanın başka bir yerinde bunlara benzer 78’den 90 okkaya kadar karpuz zor bulunur. Çok geniş, işlenmeyen bereketli arazi var, ama bütün tohumlar yok; demiryolu ve araba, ayrıca daha kolay taşınması için yol olmadığından, Kürt köylüler sadece şehrin ihtiyacını karşılayacak kadar yetiştiriyorlar.¹⁰⁶

SÜRGÜNLERİN TİCARİ FAALİYETLERİ

Görüldüğü gibi, Diyarbakır’a ayak basan Bulgar sürgünler bir müddet İç Kale’deki hapishanede kaldıktan sonra; kalebentler, Süryani ve Ermeni gibi mahalli Ortodoks unsurların kefaletiyle şehirde serbest yaşamaya başlıyor, kiralık ev tutarak bir an önce geçimlerini sağlamaya çalışıyorlar.¹⁰⁷

103 Stoyan Zaimov, a.g.e., s. 147.

104 Petko Slaveykov, a.g.e., s. 270.

105 Minço Kınçev, a.g.e., s. 504.

106 Yassen Kamenov, a.g.e., s. 312.

107 Sözelimi, Hasköy’deki yakınlarına yazdığı 22 Mart 1874 tarihli mektubunda Mirço Popov, “Artık hepimiz serbestiz ve çalışmak için can atıyoruz. Hatta bazı arkadaşlar çalışmaya başladılar bile; bendeniz de bir Zıştovili yanında Frenk terzisiyim. Bir yıl sonra ben de, burada kıymetli olan bu zanaatta iyi bir usta olacağım” (Mirço Popov, a.g.e., s. 252), diye belirttikten sonra, 19 Nisan 1874 tarihli bir sonraki mektubunda, “Çalışmaya başladım, günlük masrafımı çıkarıyorum” (Mirço Popov, a.g.e., s. 253), diye bildiriyor.

Ziştovi hadisesinden gelenler, daha önce sürgün edilenlere gündelik yevmiye ödendiğini duyunca, kendilerine de ödenmesini talep ediyorlar; bu hususta resmi makamlar nezdinde girişimde bulunuluyor, dilekçe yazılıyor ve hemşerileri olan valinin yardımıyla önemli bir kazanım elde ediliyor. Yevmiye hem yetmekte, hem de yetmemektedir, ama şüphesiz mühim bir geçim güvencesidir. Çok geçmeden, sürgünlerin kılık kıyafetinden zengin olduklarına kanaat getirilerek yevmiye kesiliyor. Ayrıca birçok sürgün, yakınlarına yazdıkları mektuplarda maddi yardım ve para gönderilmesi talebinde bulunuyor. Bu para gerek gündelik yaşamı idame ettirmek, gerekse bir iş kurmak ve bu sayede daha çok para kazanmak için lazımdır. Ayrıca bazı sürgünlerin Diyarbakır'ı ticari açıdan bakir bir alan olarak değerlendirdikleri de dikkat çekiyor.

Sözgelimi, Dimitır Pışkov 4 Mart 1873 tarihli mektubunda, “Ben ayrıntıyla bu şehri tasvir etmeyeceğim, sadece şunu yazacağım ki, burada çok imkân var. Ticarete tecrübeli olan biri için epeyce iş var”¹⁰⁸ diyor.

Sıkça mahalli ahalinin medeniyetten uzak olduğunu, bir şey bilmediğini, toprağın son derece iptidai yöntemlerle işlendiğini gören ve düşünen Bulgarlar, yeni zanaat ve meslekler tatbik etmek yoluyla, işlerin nasıl yapıldığını gösterme hevesine kapılıyorlar. Ticari zekâsı ve becerisi daha üstün olan sürgünler, Diyarbakır'da var olup da memleketlerinde olmayan mahsul veya bitkileri yakınlarına yollayarak orada da yetiştirilmesini sağlamak istiyorlar. Netice itibarıyla şehirde kaldıkları on-on beş yıl içinde Bulgarların yerel ticarete yenilikler kattıkları, bu ırak diyara bilinmeyen zanaat ve uğraşları getirdikleri görülüyor.

Bir yandan şehrin ve bölgenin geniş ticari imkânlar sunduğu düşünülürken, yerli unsurlarla iş tutmanın zorluğundan yakınanlar, bundan açıkça kaçınanlar olduğu da göze çarpıyor; çekincelerin temelinde, ticari ve iş ortamının henüz yeterince bilinmemesi ve tanınmaması; geçerli mahalli lisanların konuşulamaması yatıyor. Diyarbakır'ın sunduğu iş imkânlarını tespit eden Pışkov mesela, “Şimdilik hiçbir iş yapmayacağım; beş-altı ay hiçbir iş tutmayacağım. Bir; insanları henüz tanımıyorum ve nasıl bir iş tutacağımı hemen seçemiyorum; iki, burası çok sıcak, bense ticareti

¹⁰⁸ Dimitır Pışkov, a.g.e., s. 258.

ayaküstünde yapmak, kendime zarar vermemek için aşırı sıcakın altında koşuşturmak istemiyorum; bu nedenle altı ay sen besleyeceksin beni"¹⁰⁹ diye yazıyor.

Yeni ve bilinmezlerle dolu bir ortamda iş tutmanın zorluğundan Mirço Popov da yakınıyor: "Herhalde işine bak ve parayı kazan diyorsunuz. Evet, haklısınız, ama bu şehrin nasıl bir şehir ve sakinlerinin de nasıl insanlar olduğunu biliyor olsaydınız sözünüzü geri alırdınız. Parası olan da hiçbir iş tutamıyor."¹¹⁰ 22 Ağustos 1874 tarihli mektubunda da, herhalde karamsar ve umutsuz bir anında şöyle yazıyor:

Burasının insanı çok sinsi, o yüzden bizimkilerden hiç kimse bunlarla bir iş tutmak istemiyor. Burada Tanrı ve İncil hiçbir zaman ağızdan düşmüyor, ama hep şeytanla iş tutuluyor. Riyakârlık en büyük haslet ve esas aldatma aracı; mesafeli durduğun görülünce de, tutmuş olduğun işi bozmak için adeta çırpınıyor. Bu şehri ve ahalisini yazmak içimden gelmiyor, çünkü ilgimi çekmeyen ve bana keyif vermeyen bir şeyi yazmakla uğraşmak istemiyorum."¹¹¹

Hatıralarda, ticaretin kalbi olan ve canlılığını en iyi gösteren şehir çarşıları hakkında bilgi ve gözlemler sunan sürgünlerle de karşılaşılıyor. Sözgelimi, Zıştovi hadisesi mahkûmu İliya Monev, 1870'li yılların Diyarbakır çarşıları hakkında şu bilgileri aktarıyor:

Diyarbakır'da, canlı ticareti olan beş çarşı var; bu çarşılarla çeşitli kasabalardan satış yapmaya geliniyor. İlk sırada, üzeri tahtayla örtülü, çeşitli yerli kumaş ve Avrupa malları satılan Uzun Çarşı geliyor.

İkinci çarşı, her gün alıcı ve satıcıyla dolan Bit Pazarı. Günde 1500 kadar kişi alelade bir iğneden en pahalı antikaya, elmasa, yakuta, zümrüde; en sıradan paçavradan en pahalı, 150 Napolyon tutarında Acem halısına kadar; en sıradan beyaz kumaştan ipek ve altınla işlenmiş çarşaf ve peşkire kadar çeşitli kullanım ve ihtiyaç

109 Dimitir Pışkov, a.g.e., s. 258.

110 Mirço Popov, a.g.e., s. 255.

111 Mirço Popov, a.g.e., s. 258-259.

ürünleri buluyorlar. Bıt Pazarı; insanlar, özellikle memur ve tüccarlar için büyük kolaylık sağlıyor, çünkü istediği zaman malı satın alıyorlar veya satıyorlar.

Üçüncü yer, Yeni Pazar; burada sadece kuş değil, ama tavuk, ördek, hindi, güvercin gibi çeşitli kümes hayvanı veya yabani hayvanlar satılıyor.

Dördüncüsü, Kapalı Çarşı; kasaplar, zerzevatçılar, koyun, sığır kesiliyor; küçük kuzu kesilmiyor, iki-üç yıl büyümesi için bırakılıyor ki kuyruğu yağlansın, çünkü kuyruk yağ dolu bir torbaya dönüşüyor; sığır eti yeme alışkanlığı yok, burada domuz etinin ne olduğu da bilinmiyor. Bu arada biz bazı Ermeni ve Kürtlere yaban domuzunun nasıl avlanılacağını öğrettik ki getirsinler de satın alalım, çünkü balkanda [dağda] bilhassa ocak ve şubat ayında çok domuz dolaşüyor.

Beşinci çarşı sadece gıda ürünlerine ayrılmış; bu çeşitli bölmeleri olan büyük bir han; bir memuru var. Her nereden olursa olsun herkes malını getirebiliyor ve serbestçe satabiliyor; fiyat, arz talebe bağlı –üzüm, zeytin, peynir, yağ, pirinç, deniz tuzu; satılan mal için satıcı kara gümrük ödüyor; satılamayan ertesi güne kalıyor; akşam olunca memur hana kilidi vuruyor ve sabah erkenden açıyor. Burada ahşap kap yok, her şey tulum veya küplerde; küpler de öyle büyük ki biri 500 okka alıyor; bütün satışlar batmanla yapılıyor.¹¹²

Şehrin genel ticari canlılığıyla ilgili aynı yazar, “İlk yazda ipek üretmek için burada şirketler kuruluyor; birçok insan kozayla uğraşüyor; burada en iyi kaliteden dut ekiliyor ve yaprakları her yıl bağ gibi budanıyor; ağaç kalınlaşmış, ama yüksekliği üç metre; yukarısı da leylek yuvası gibi. Yazın yetişen yapraklar kesilip kozalara veriliyor. Kalın dallar da çubuk ve sigaralık için kullanılıyor; küçükler soba tutuşturmaya yarıyor. Meyve dutları ise budanmıyor, meyvesi toplanıyor ve satılıyor, kiraz yerine yeniyor, tatlı ve leziz”¹¹³ diye belirtiyor.

Şehrin gümrük ve gümrükleme imkânlarını İvanitsa İvanov şöyle anlatıyor:

112 İliya Monev, a.g.e., s. 406-407.

113 İliya Monev, a.g.e., s. 407.

Diyarbakır'ın kara gümrüğü, yeraltı katları ve ambarları olan büyük bir bina; yanında da idare ve kançılaryalar yer alıyor. Bu ambarlara kuru üzüm, fındık, fıstık, leblebi, kaşa (?) ve et sucukları, bulgur, kuskus, zeytin, erik, buğday, fasulye, mercimek, çeşit çeşit hardal, macun, pekmez vs., vs. bütün gıda ve içeceklerin indirilmesi lazım. Bütün bu mahsullerin fiyatları belirleniyor ve gümrük ödenerek gerek bakkal, gerekse tüketiciler tarafından satın alınıyorlar. Öteki mahsul ve metalar büyük bir ticari merkez olan Halep'ten getiriliyor; Halep'e İskenderun Limanı'ndan getirilen her şey merkezileştiriliyor ve deveyle iç şehirlere taşınıyor.¹¹⁴

Bulgarlar arasında ticari ortaklıklar kuruluyor; zor zamanda veya tesadüfen kurulan bu iştirakler, genelde çok geçmeden bozuluyor, karşılıklı kırgınlıklar yaşanıyor, hatta bazen iş mahkemeye kadar dayanıyor,¹¹⁵ anlaşmazlık ve itilaflar cereyan ediyor:

Marin'le ayrıldık. Dükkânın başına ben geçtim; takımlar ve mallar benim payıma kaldı. Veresiyeleri beraber toplayacağız, verecekleri de. Sadece sermaye ve yediğimiz içtiğimiz kâr kaldı. Marin'in yerine baş usta getirdim, en temiz o çalışıyor. Şartlarımız da öyle –sermaye ve takımlar benden, kârı kardeşçe pay edeceğiz. Çocukların maaşını ve dükkânın kirasını yarı yarıya ödeyeceğiz. Ben de onlarla oturuyorum; alıyor ve veriyorum. O ise çocuklarla işçi gibi çalışıyor. Marin müşterileri biraz küstürmüştü, o yüzden bu ustayı aldık. Haftalık 72 kuruş ödüyoruz; mülâyim bir Ermeni; aynı zamanda benim kefilim.¹¹⁶

Mektubun devamında Doço Mrıvkov, “beş para etmeyen” Marin'in ortaklığından şikâyet ediyor, çünkü işine bakmamakta, kaytarmaktadır.

114 Ivanitsa Ivanov, a.g.e., s. 427.

115 Mesela 26 Kasım 1876 tarihinde, Doço Mrıvkov Dr. Georgi Mirkoviç'e alacak verecek yüzünden dava açıyor. Mirkoviç'in borcunu inkâr etmesi üzerine, Mardin'den emirname geliyor: “Beni çağırdılar, ben alacaklı olduğumu söyledim.” “Şahidin var mı?” diye sorulması üzerine, şahitleri götürdüm; bunlar yazıldı ve emirname Mardin'e gönderildi. Bakalım şimdi ne diyecek; eğer inkâr ederse, gene dilekçe vereceğim, çünkü daha şahidim var ve umut ederim iş neticelenir” diye okuyoruz bir mektupta.

116 Doço Mrıvkov, a.g.e., s. 160-161.

Çalışanlara gelince, kalfa yerli bir oğlan, Muallim Kiryak ve Yordan'ın kayın-çosu da çıraklık yapmaktadırlar.

Netice itibariyle, çeşitli sosyal katmanlar, meslek ve zanaat gruplarından olan Bulgar sürgünler Diyarbakır'da çok farklı işlere tutunarak geçimlerini sağlıyorlar. Gerçi çoğu para kazanamamaktadır: “Düşünün ki gün boyu iğne elimden düşmüyor, ama gene de aç yatıyorum; sadece ben değil, benim gibi fakir olan birçok insan da aç yatıyor.”¹¹⁷ “Eğer iyi para aldığımızı ve buradan zengin döneceğimizi düşünüyorsanız, bilin ki, karın tokluğuna çalışıyoruz”¹¹⁸ diye yazıyor mesela İliya Gyundyuzov. Her şeye rağmen tecrübe kazanılıyor, şehirde sosyalleşiliyor, az da olsa iktisadi bağımsızlık elde ediliyor ve buna bağlı olarak mahkûmların özgüveni de artıyor.

Sürgünlerin Diyarbakır'daki çarşı pazar fiyatlarını iyi takip ettikleri, sıkça mektuplarında fiyatlarla ve tedavüldeki paralarla ilgili bilgi verdikleri görülüyor.¹¹⁹

Bulgar demirbent ve kalebentlerin Diyarbakır şartlarında icra ettikleri meslek ve ticari faaliyetler aşağıdaki şekilde sınıflandırılabilir.

Terzilik, Aba Dolabı

Diyarbakır'ın önemli ipekçilik ve koza merkezi olduğunu gözlemleyen sürgünler, şehrin tekstil ticareti alanında geniş imkânlar sunduğunu görüyorlar. “Burada çoğunlukla çeşitli kumaş –ipek ve pamuk– sanayisiyle uğraşılıyor. Erkekler dokuyor ve eğiriyor, kadınlar da doluyor, şerit örüyorlar” diye belirtiyor İliya Monev.

Diyarbakır valiliğinin 1869 tarihinde ıslahhane açması bilhassa Zıstovili sürgünler için elverişli bir iş sahasına dönüşüyor. Hatta Monev'e göre, valilik ıslahhaneyi askeri kıyafet, ayakkabı ve başka ürünler dikilmesinin yanı sıra, fukara çocukların zanaat öğrenmeleri için açmaktadır.

“Bizler de burada biçici ve terzi olarak tutunduk –bazılarımız kesiyor, bazılarımız dikiyoruz. 40-50 kat giysi alıp ölçüyor ve dikilmesi için

¹¹⁷ Mirço Popov, a.g.e., s. 255.

¹¹⁸ Nikolay Jeçev, a.g.e., s. 226.

¹¹⁹ Mesela bir mektupta, “Etin okkası 1 kuruş, akşam vakti 20 paraya da düşüyor; ekmeğin okkası 8 para; yağın okkası 2,25; şırlan ve zeytinyağının 2,5; taze balığın 20 para; lakerda satılmıyor; pekmezin okkası 10; şarap yok” diye okuyoruz (Mirço Kınçev, a.g.e., s. 476).

veriyoruz.”¹²⁰ Bir ara Rusya’dan asker kıyafeti için güzel beyaz keten kumaş getiriliyor; Bulgarlar da kumaştan biraz tasarruf ederek kar gibi beyaz giysiler diktiriyor, böylece daha uzaktan birbirini tanıyor, şehirde dikkatleri üzerine topluyorlar.

“İslahhanede terzi ustasıydım; 28 çırağım vardı, orada bir yıl kaldım” diye belirtiyor Yanko Mançev. Hatta Zıştovi kafilesi serbest kaldıktan sonra, vali islahhanede çalışmaya devam etmelerini teklif ediyor, kalışlarını uzatmak istiyor.

“14 Ekim 1874’te şehirden 15 dakika mesafedeki islahhaneye çıktık ve prangayla bütün kış boyu asker kıyafeti diktik; bugün saat altıda bitireceğiz. Yazın önümüzdeki yılın kıyafetlerini dikmeye başlamayı umut ediyorum”¹²¹ diye yazıyor İliya Gyunduzov ve sadece Zıştovili sürgünler değil, arkadan gelenlerin de burada çalıştığı anlaşıyor: “Başkaları da hükümet terzihanesine dikiş işine gittiler” diye not düşüyor Minço Kınçev; böylece Hasköy hadisesi sürgünlerinden de islahhanede çalışanlar olduğu anlaşıyor.

Bulgarlar terziliğin Diyarbakır’da geçerli ve kıymetli bir zanaat olduğunun farkına çabuk varıyorlar; bu alana yöneliyor, hatta çeşitli araç gereç ve makine alarak bu faaliyeti daha geniş çerçevede düşünüyor, sadece devlet adına değil, özel girişim ve yatırımla işi geliştirmek istiyorlar. Sözgelimi yakınlarına, “giysi gönderiniz, çünkü burada diktiremiyorum” ricasında bulunan Mirço Popov, “Eğer 700-800 kuruşum olsaydı, kolay geçinecek, hatta para bile kazanacaktım, çünkü ustamla ortaklaşa bir dikiş makinası alacaktık; ustam maharetli ve müşterisi var, onunla ortak olacak ve bu zanaatı daha tez öğrenecektim. Ustam, Sofya sürgünlerinden, Hristo adında genç bir Bulgar”¹²² diye niyetini açıklıyor.

Arabakonak hadisesinden Diyarbakır’a sürülen Papaz Georgi Tutmanikov, daha ilk kış kalede asker, gardiyan ve zaptiyelerin kıyafetlerinin dövülmemiş ince abadan dikildiğini fark etmesi üzerine, kaymakamla görüşüyor ve eğer dövülürse abanın daha ince ve kesif olacağı ve sıcak tutacağı hususunda onu ikna ediyor; yetmedi, teklifini daha inandırıcı kılmak için balmumu ve kibrit çöpleriyle bir mini aba dolabı yapıyor. Böylece aba dolabı

120 İliya Monev, a.g.e., s. 400.

121 Nikolay Jeçev, a.g.e., s. 226.

122 Mirço Popov, a.g.e., s. 255.

müsaadesi alınıyor, bunun için kendisine sürgün Dimo Naydenov da yardım ediyor. Uygun malzeme bulduktan sonra bir dereye aba dolabı inşa ediliyor; papaz da aba dolapçısı oluyor ve demirbent hükmü giymiş olmasına rağmen, Diyarbakır'da kaldığı süre içinde neredeyse serbest dolaşiyor.

Papaz Tutmanikov bununla da yetinmiyor; girişkenliğinin bir neticesi olarak aba dolabı içinde küçük bir bakkal da işletiyor; ne ki bir gün dere taşıyor ve sel her şeyi silip süpürüyor.¹²³

Papazın yenilikçi girişimi, öteki sürgünlerin notlarına da yansıyor.¹²⁴

Doço Mrıvkov'un 13 Kasım 1875 tarihli mektubundan, önceki hafta Papaz Georgi Tutmanikov'a dikiş makinesini on üç liraya sattığını anlıyoruz. "Size beş lira vermesi için babasına yazdı, bu para sizde kalacak. Parayı alınca yazın, üstünü bana ayda 2,5 lira olarak ödeyecek. Halihazırda bizim Bulgarlardan biriyle ortak oldu, pantolon dikiyorlar. Eğer vaktinde ödeyemezlerse, aylık 40 kuruş kira alacağım."¹²⁵

Hayvancılık ve Çiftçilik

Arabakonak ve Hasköy hadiseleri nedeniyle sürgün edilen ve şehre ulaşan Bulgarlar, çok geçmeden Diyarbakır'da bir ticaret sahasının boş olduğunu fark ediyorlar; bu, sığır besiciliği ve kesimden sonra etin sucuk ve pastırma halinde işlenip satılmasıdır. Yaş etin ucuz olduğu (okkası 1 kuruş 400 dirhem) ve yaş sığır etinin de pek tüketilmediği tespit ediliyor.

Sivri dilliliğiyle keskin ifadelerden hiç kaçınmayan Papaz Minço Kınçev, "Bu lanet olası yerde böyle bir ticaret yok, ama yerlilere, ticaretten anladığımızı göstermek için biz bu işe soyunacağız"¹²⁶ diye belirtiyor. Hatta örnek olmak gibi bir gaye de taşıyor: "Bizim Minçev biraderler ve ortaklarının, örnek olmak ve bura sakinlerine yeni bir ticaret öğretmek için yaptıkları bu ticaret burada bilinmiyor."

Tabii ki, söz konusu kapsamlı iş, bir araya gelmeyi, geniş katılımı ve ortaklığı gerekli kılıyor: "Georgi ve Mihail Minçev, Dimitir Pışkov, Marin

123 Nayden Patev, a.g.e., s. 67.

124 Sözgelimi, Minço Kınçev, bu bağlamda, "Vidreli Georgi Tutmanikov hükümet izniyle aba dolabı yaptı, velhasıl aba dolapçısı oldu; böylece hem zaptiye kıyafetlerini dövüyordu, hem de prangayı yırtmıştı." (Minço Kınçev, a.g.e., s. 466).

125 Doço Mrıvkov, a.g.e., s. 170.

126 Minço Kınçev, a.g.e., s. 465.

Poplukanov ve Muallim Hristo Kovaçev, ki bunlara ben de biraz para vere-
rek dahil oldum, ortaklık kurdular.”¹²⁷

Devamında, ortak sermaye ölçüsünde birkaç sığır satın alınıyor, bunlar derhal Çüngüş Köyü merasına suvata¹²⁸ sürülüyor, kesim, sucuk ve pastırma zamanı gelinceye kadar çok iyi besleniyor, sütleri alınıyor. Daha sonra sığırlar Ali Pınar Köyü’ne getiriliyor, buradaki kesimden sonra etin işlenmesine geçilecektir.

Sığırlar kesiliyor, et işleniyor ve çok güzel pastırma ve sucuk hali-
ne getiriliyor. Bu işler için başka sürgünleri de çalıştırıyorlar.¹²⁹ Ancak
tam da o sırada bir Bulgarın firar etmesinden ötürü bütün mahkûmlar
apar topar koğuşa kapatılıyor ve ortaklara köye malını görmeye değil,
dışarı çıkmaya bile müsaade edilmiyor. “Nihayet rica minnetle malını gör-
mesi ve bize de getirmesi için Georgi Minçev’e bir zaptiyeyle gitme izni
verildi. Georgi gidince, ne görsün? Deri, sucuk ve pastırma darmadağın
olmuş.”¹³⁰ Böylece büyük iddia ve beklentiyle başlatılan sığircılık girişimi
hüsranla son buluyor.

Osmanlı döneminde abacı ve sütçü olarak nam salan ve bunu impa-
ratorluğun bütün ana merkezlerine yayan, hatta İskenderiye, Kahire ve
Etiyopya’ya kadar uzanan Bulgarlar, sürgünde de bu alandaki hünerlerini
sergiliyorlar. Herhalde bunu biliyor olacak ki Vali Abdülrahman Tevfik Paşa
kaşar yapacak mahkûm Bulgar arıyor. Arabakonak hadisesi sürgünlerinden
Georgi Deçev’i ve Hasköy hadisesinden Stefan Slivkov’u vali paşa kaşur
yapmaları için zindandan çıkarıyor. Deçev’in sürgünde sütçülük yaptığı ve
Araplara peynir ve onların bilmedikleri kaşar yapmasını öğrettiğine dair
başka bir tanıklık da var.

Bulgarlar bölgede verim alınamayan toprağın ilkel şartlarda işlen-
diğini görüyor ve Âdem Dede’den beri değişmediğini düşündükleri bu
diyarda, modern çiftçilik yapmaya soyunuyorlar; tabii ki başlıca hedef gene
mahalli ahaliye toprağın nasıl işleneceğini göstermektir. M. Kınçev’e göre,

127 Minço Kınçev, a.g.e., s. 465-466.

128 Çay, dere kıyılarında hayvanların su içmesine elverişli yer.

129 “Bu günlerde Minçevler sığır kesiyorlar ve onların yanında çalışıyorum” (Mirço Popov, a.g.e., s. 260), diye okuyoruz 30 Eylül 1874 tarihli bir mektupta.

130 Minço Kınçev, a.g.e., s. 466.

Boyço Rusev ve Georgi Deçev bu amaçla bir köy aramaya gidiyor; burada toprağı sürüp çiftçilik yapmayı düşünüyorlar; bunun için izin de alınıyor. Ancak uygun köyü buluncaya ve toprağı beğeninceye kadar izin süresi doluyor ve ne kâr ne zarar, sakince yerlerine dönüyorlar.

Sağlık Alanı (Eczacılık, Hekimlik)

Sürgünler arasında Yasen Kamenov gibi daha önceden eczacılık eğitimi görmüş olanlar, burada da ilk fırsatta gerçek mesleklerini sürdürmek istiyorlar.

Yasen Kamenov hatıratında, 5 Ocak 1870'te 3. süvari alayının askeri hastanesinde eczacı olarak çalışmaya başladığını belirtiyor. Alay eczanesinin kapatılması onun için bir imkâna dönüşüyor.¹³¹ İki ay sonra Kamenov 5. alay 5. tabura aktarılıyor; önceki eczacı üç ay hastalıktan sonra hava değişimi için İstanbul'a döndüğü; oradan da Yemen'e, Süveyş Kanalı'ndaki Hüdayda'ya gönderildiği için Zıştovili eczacı serbest bırakılınca kadar bu taburda kalıyor. Hapishanede tutulduğu müddet içinde bir dönem hapishane revirinin eczacılığını yaptığı da anlaşıyor.¹³²

Beş yıl İstanbul hapishanesinde kaldıktan sonra, üç arkadaşıyla birlikte Diyarbakır'a gönderilen Dr. Georgi Mirkoviç de, Fransa'da Montpellier'de eğitim görerek kazandığı hekimlik mesleğinin faydasını sürgünlüğü sırasında görüyor. Diyarbakır ahalisi arasında yeni getirilen mahkûmlar arasında bir hekimin de bulunduğu haberi hızlıca duyuluyor; çok geçmeden hekim aranmaya başlanıyor ve kendisine sağlanan kolaylıkları kendi durumunu ve hapishane şartlarını iyileştirmek için kullanıyor.¹³³

Bulgar hekimin kısa sürede nam salarak aranmaya başlaması şehrin Rum hekimini rahatsız ediyor, o da nüfuzunu kullanarak yeni rakibinin şehirden uzaklaştırılarak Mardin'e gönderilmesini temin ediyor. Dr. Mirkoviç burada da mesleği sayesinde ayrıcalıklı bir konuma gelerek yüksek bir sosyal statü ediniyor.

¹³¹ "Askeri hastanede Yanbollu, Türkleşmiş bir Bulgar da görevliydi. Burada Kamenov iyi kabul gördü, Türk ve Rum olan hastane hekimleri tarafından sevildi." (İvanitsa İvanov, a.g.e., s. 423).

¹³² Yasen Kamenov, a.g.e., s. 313-314.

¹³³ Georgi Mirkoviç, a.g.e., s. 154.

Hizmetler Alanında Çalışanlar (Kahvehaneci, Nargileci, Lokantacı, Dükkancı, Hademe, Çubukçu)

Bazı Bulgar sürgünlerin hizmetler alanına yöneldikleri anlaşıyor. Kahvehane kültürünün burada epeyce gelişmiş ve yaygın olduğunu görünce, hanlarda kahve, nargile sunmaya başlıyorlar. Tabii ki bunun için belirli bir yatırım yapılması, çeşitli takım, alet edevat alınarak kiralanan mekânın donatılması gerekiyor. Bu alanda gayretlerin birleştirildiği, ortaklıklar kurulduğu, daha çok sonradan gelen sürgünlerin bu işle uğraştığı anlaşıyor.

Minço Kınçev'in tanıklığına göre, Hasköy'den Kosta ve Yanaki ile Lopyan Köyü'nden Stanço Popnikolov Bulgar Han olarak da bilinen Çifte Han'da bu iş için bir ortaklık kuruyorlar; daha iyi hizmet sunabilme adına takım, nargile, uzun marpuçlar, kahve fincanları ve iskemleler satın alınıyor. Papaz bu girişime "Çifte Han'ı aldılar ve bitlenmeye başladılar" diye alayla yaklaşıyor.

Malûm firar olaylarından dolayı bütün sürgünler zindana kapatılınca, bu girişime de büyük darbe indirilmiş oluyor: "Çifte Hancı Kosta, Yanaki ve Stanço Popnikolov nargile takımlarını ve fincanları görmeye gittiler; her şey kırılmış dökülmüş, ziyan zebil olmuş."¹³⁴

Hasköy hadisesi sürgünlerinden Stanço Petrov, Bahçeli Kahvehaneyi kiralyarak kahveci oluyor; aldığı nargile ve uzun marpuçlar yağmalanıyor. Kapatıldıklarında binbaşı, miralay ve başka büyüklerin yanına çıkabiliyor, çünkü "güzel kahvenin nasıl yapılacağını biliyordu; buradaki uyanıklar gibi, bir hafta önce pişirilmiş, güğümde hazır bekletilen kahve sunmuyordu. Gündüz kahve satıyor, akşamları da 1600 kişiye cincilik hokkabazlık yapıyordu. Ayrıca baş gümrükçünün de hademesiydi; atına ve Muhammet adındaki oğluna bakıyordu."

Papaz Enyo Popdimitrov ve Stoyan Zaimov lokantacılığa soyunuyorlar; sermaye papazdan, Stoyan ise kâr ortağı. Papaz aşhanesinde tıkinıyor; ortağı Stoyan Zaimov ise sırra kadem basıyor; daha sonra firar ettiği anlaşıyor; böylece hesap da öteki dünyaya kalıyor. Papaz Enyo'ya marpuçuyla bir nargile kâr kalıyor.¹³⁵

¹³⁴ Minço Kınçev, a.g.e., s. 537.

¹³⁵ Minço Kınçev, a.g.e., s. 647.

Hasköy hadisesinden Stoyan Zaimov, “kafilenin en genci idi; geri kalanları ele vererek tutuklanmalarına sebep olduğu için kendisinden nefret ediliyordu. Bir gün geldi, geçinmeye parası olmadığını ve lokanta açması için dükkân vermemi istedi. Ben kabul ettim, giriş kapısının yanındaki odayı verdim ve o gereken düzeni kurdu. Yemek hazırlamaya başladı ve yolcular çıkarken, bizimkiler dahil, bu lokantada yemek yiyorlardı.”¹³⁶

Arabakonak hadisesi sürgünlerinden üç yıllığına hüküm giyen Tone Krayçov ve bir arkadaşı İç Kale’de, yaşadıkları yere yakın bir dükkânı açmayı akıl ediyorlar. Mütevazı girişimden beklentileri büyük değildir: “Ne satılabiliyorsa satalım, hiç değilse ekmeğimizi çıkaralım.”¹³⁷ Niyet gerçekleştiriliyor, dükkân aylık 20 kuruşa kiralanıyor, ama raflara konulacak olan malların anaparasının bulunması gerekiyor. 50 kuruş borç aldıkları bir arkadaşları sayesinde ekmek, üzüm, peynir, tütün, sigara vs. getiriliyor. 6 Ağustos 1873’te dükkân işine başlanıyor ve bu ticaret sayesinde boğazlarını doyurdukları için Tanrı’ya şükrediyorlar. Ortak olarak davet edilen öteki arkadaş teklifi kabul etmiyor.

Soğuk ve yağışlı geçen 1874 kışında üç ortak da İç Kale’deki, nalbant dükkânına benzeyen kapısız dükkânlarında kalıyorlar. Ancak bir ara yağmurdan çatılar akmaya başlıyor, içeride durulamıyor ve kim nerede bir çatı altı bulursa (kahvehane, fırın) oraya gidiyor ve kış öyle geçiriliyor.¹³⁸

İliya Monev de Hacı Kozma Ablahat’la Bedesten’de manifatura dükkânı işletiyor; bütün tüccarlar dükkânın önüne serdikleri döşeğe otururken, Monev yeni bir gelenek başlatıyor –dükkânın önünde iskemleye kuruluyor. Beyaz Alman giysileri içindeki Bulgar, komşu dükkânın sahibi Osman Efendi’nin yanına gelen büyüklerin dikkatini çekiyor ve kim olduğu soruluyor.¹³⁹ Monev af geldikten sonra bile hemen memlekete dönmüyor, ticari işlerini toparlamak ve Kudüs’e hacca gitmek için yarım yıl kadar daha Diyarbakır’da kalıyor.

Ziştovi hadisesi sürgünlerinden İvanitsa İvanov ve Yassen Kamenov Diyarbakır’da bir müddet müfettiş-i ahkâmın hizmetçiliğini ve çubukçu-

¹³⁶ Gavril Brnçev, a.g.e., s. 6.

¹³⁷ Tone Krayçov, a.g.e., s. 92.

¹³⁸ Tone Krayçov, a.g.e., s. 98.

¹³⁹ İliya Monev, a.g.e., s. 411.

luğunu yapıyorlar. İvanov, ayda bir mecidiye ve biraz yemek karşılığında katlandığını belirttiği bu göreviyle ilgili şunları yazıyor:

Beyefendi vilayet sarayından üç-dört km mesafede bulunan Ali Pınar Köyü'ndeki konağında kalıyordu; bu zat her sabah atıyla vilayete görevine gidiyordu; beyefendi sarayda attan indikten sonra sırma cepkenli seyis de, elinde semerin örtüsüyle, atı almak için yürüyordu. Keza beyin çubukçusu da, çünkü çubuğunu taşıması ve kançılaryaya girince, doldurulmuş çubuğa lüleyle ateş vermesi gerekiyordu.

Çubukçunun görevi, kançılaryanın yanında bir bekleme odasında ayakta, eller öne bağlı durması ve gerek çubuğunu temizlemek, gerekse komşu odalardan birinde başka görev yapmak üzere her an beyefendinin yanında hazır bulunmaktı.

Dönüş aynı şekilde oluyordu; seyis atın getirilmesi gerektiği zamanı biliyordu. Evde çubukçunun görevi, tütünlu çubuk haricinde, sofrada hizmet etmek, beyin yatak odasını süpürmek ve örtü döşөгini hazırlamak (beyefendinin haremî yoktu; hanımı ve çocukları İstanbul'da kalmıştı), taharetlenmesi ve abdest alması için ibriğini taşımak, keza yattığında, üstünü örtmekti.¹⁴⁰

Bu görevde uzun zaman kalmayan İvanitsa İvanov ve Yasen Kamenov, daha sonra başka işlere tutunuyorlar.

Muallimlik

Çeşitli dönemlerde münferit veya kafilayla Diyarbakır'a sürgün edilen Bulgarlar arasında yüksek eğitimli, kültürlü ve görgülü şahısların da yer aldıkları görülüyor. Mesela Zıştovi sürgünleri arasında üç muallimin bulunduğu, öteki kafilelerde de mesleği muallimlik olan başka mahkûmların varlığı dikkat çekiyor. Bunların yüksek eğitim seviyeleri ve hazırlıkları mahalli idare ve sakinler tarafından da takdir ediliyor; bilgi ve becerilerinden yararlanılmak isteniyor. Dolayısıyla, Bulgar sürgünlerin Diyarbakır'da muallimlik gibi son derece mesuliyetli bir mesleği de icra ettikleri görülüyor.

Sözgelimi Yasen Kamenov, 29 Haziran 1872'de, Rum askeri hekim Bao'nun yardımı ve Hacı Ablahat'ın kefaletiyle mahpushaneden çıkıyor ve

140 İvanitsa İvanov, a.g.e., s. 423.

Rum hekimin 13 ve 16 yaşındaki çocuklarının Fransızca ve Yunanca eğitmeni oluyor; askeri taburların 28 Eylöl'de Musul'a hareket etmesine kadar hekimin evinde kalıyor.

İvanitsa İvanov da bir ara, Arap çocuklara, kendisinin de pek iyi bilmediğini itiraf ettiği Fransızca muallimliği yapıyor. Aylık 60 kuruşa anlaşılmasına rağmen, zoraki muallime sadece 54 kuruş ödeniyor.¹⁴¹

Minço Kınçev'e göre, Yanko Koçev Rumlara muallim ve kilise korusu oluyor; çocuklara Türkçe ve Bulgarca, Yunanca ve Fransızca öğretiliyor.¹⁴² Rum çocukları arasında bir de Türk çocuğu var ki sadece Bulgarca öğrenmektedir; beş yıllık sürgün cezası olan Muallim Hristo Kovaçev'in süresi dolduktan sonra Vali Abdölrahman Tefvik Paşa onu çocuklarına Fransızca öğretmesi için işe alıyor; hatta beline bir kılıç astırarak, Diyarbakır'da temizliğe baksın diye çarşı ağası olarak tayin ediyor. Kanunda yer almasına rağmen, ilk defa böyle bir uygulamaya tanık olunuyor.

Arabacılık

İliya Monev'in tanıklığına göre, bir gün Vali İsmail Paşa, Bulgarların araba yaptığını öğrenince, memleketinde biri koçucu, ötekisi saraç olan Donço ve Stoyan'a gerekli malzemeyi temin ederek bir araba yapmalarını istiyor. Bulgar ustalar da ikişer atın çekeceği iki talika yapıyorlar. Daha sonra talikalarla Dağkapı ile valilik arasındaki yaklaşık yarım saatlik mesafede yolcu taşımacılığına başlanıyor.

İvanov'a göre, hadise 6 Kasım 1869'da cereyan ediyor; arabanın içine hasır seriliyor ve memurlar kaleden (şehirde) valiliğe kadar taşıyor.¹⁴³

İddia edildiğine göre, mahalli ahali ilk defa atların arabaya koşulduğunu görüyor ve kalabalık halinde bu yeniliği izlemeye çıkıyor.

Bulgarların gönlünü okşayan ve övünç kaynağı olan bu yeniliğe, başka hatıratlarda da değinildiği görülüyor.¹⁴⁴ Daha sonra arabalar başka sürgünlere devrediliyor, bir müddet sonra da kaldırılıyor.

141 İvanitsa İvanov, a.g.e., s. 439.

142 Minço Kınçev, a.g.e., s. 668.

143 İvanitsa İvanov, a.g.e., s. 439.

144 Minço Kınçev de bu hadiseye dikkat çekiyor: "Kaleyle valilik arasında bizim sürgün Bulgarlar tarafından yapılan atlı talikalar çalışıyor; bu arabalara yerliler 'vapur' veya 'demir arabası' diyorlar, çünkü Arabistan'da araba yok; buranın arabası develer."

Diyarbakır'ın ticaret ve girişimcilik açısından sunduğu imkânlar değerlendirilerek, buradaki ticari ortam memlekettekilerle karşılaştırılıyor ve tespit edilen boşluklar doldurmaya çalışılıyor; hangi işten daha kazançlı çıkılacağına hesabı çok iyi yapılıyor. Bilhassa Arabakonak ve Hasköy hadisesinden gelenler arasında ticari yatınlığa ve önceden tecrübeye sahip olanların sayısının daha yüksek olduğu dikkat çekiyor. Bu sürgünlerin muhafaza edilmiş mektuplarında şehrin tarihi ve coğrafi özellikleriyle ilgili gözlem veya bilgiye pek rastlanmazken, yazışmalarda sadece yerel ticaret imkânlarının araştırıldığı ve tartışıldığı görülüyor. O kadar ki, burada geçirilecek zaman sanki ticaret ve girişimcilikte bir atılım fırsatı olarak görülmeye başlanıyor. İstanbul'da bulunan ve ticaret yapan yakın, akraba ve dostlara yazılan mektuplar sanki sürgün yazışması değil, bir bölgenin ticari imkânlarını incelemeye ve araştırmaya gitmiş girişimcilerin raporlarını andırıyor. Tedavüldeki para birimleri, bunların değer ve karşılıklı pariteleri çok iyi biliniyor.¹⁴⁵

Şehrin ve bölgenin ipekçilik ve kozacılık açısından ihtiva ettiği önemi gören Dimitır Pışkov, 4 Mayıs 1873 tarihli mektubunda İstanbul'dan mal istiyor: "Burada çok ipek böceği besleniyor, ama tohum başka yerden alınıyor, çünkü buradaki kozadan olmuyor, yeşil yok (herhalde dut kastediliyor), o yüzden istiyorum." Bu arada tohumun temiz olması, araya marazlı tohumun karışmaması; tohumu pisletmesin diye yumurtadan çıkan kükübeklerin ayrılması hususunda özellikle ikaz ediyor.

Mihail Minçev, 31 Mayıs 1874 tarihli mektubunda koza işine ters açıdan bakıyor; ona göre buradaki koza ve tohum çok kalitelidir; o yüzden, buradan gönderilecek kozanın çok iyi pazar bulacağından emin olduğu görülüyor:

Hristo, burada ipek böceği iyi gidiyor; o yüzden Parutsa'ya yaz, koza toplayalım, bu işten memnun kalacağımı temin ediyorum, çünkü kozalar Bursa'dakilerden daha iyi, okkası da 18-20-22 kuruş.¹⁴⁶

¹⁴⁵ Mesela bir sual üzerine, Mihail Minçev 28 Temmuz 1874 tarihli mektubunda tedavüldeki paralarla ilgili şunu belirtiyor: "Önceki mektubunda burada hangi paranın geçtiğini ve kıymetinin ne olduğunu soruyordun. Burada sadece Türk parası geçiyor, o da beşlik, altılık ve gümüş mecidiye şeklinde, yani 5, 6 ve 20 kuruş. Türk lirasının yukarıdaki paralarla karşılığı şöyle: 90 Napolyon; 113,25 İngiliz lirası; 93,20 Rus Rublesi." (Mihail Minçev, a.g.e., s. 382).

¹⁴⁶ Mihail Minçev, a.g.e., s. 374.

8 Temmuz 1874 tarihli mektuptan konuyla ilgili yeni gelişmelerin olduğu anlaşılıyor: “Geçen hafta size mostra koza göndereceğimi yazmıştım, ama yarın okka için 50 kuruş talep edildiğinden vazgeçtim ve sadece mektupları gönderdim.”

Mektubun devamında İstanbul’dan 50 Türk lirası poliçe çekildiği belirtiliyor; meblağın 30’u sipariş edilen ve bu günlerde gönderilmeye çalışılacak deriler için olup 20 Türk lirası onların hesabınadır; bu parayla altı okka kadar koza tohumu alındığı; bunların son iki yıldır her yerde hem iyi kalitesiyle ve hem de her nerede beslenirse beslensin, karışmamasıyla adı duyulan en iyi Silvan kozasından olduğu vurgulanıyor:

Edirne’den tohumculara yazıldığına göre, bu tohum bu yıl en iyi ve en bol oluyormuş, bir dirhemden bir batman, yani bizim altı okka çıkıyormuş. O yüzden Georgi, Silvan bölgesinin baş kasabası Fartık’dan henüz dönmedi, ama dün ondan, yarın tohum ve delik kozalarla döneceğine dair mektup alındı. Delik kozalar okkası 20-30 liradan veriliyor, topbaşı okkası 50-60 liradan, bunların her ikisinde de bu yıl kâr var, ama para yok. Frano’ya sorun, eğer istiyorsa ona toplayabiliriz. Tavşan derileriyle ilgili ne olduğunu bilmiyoruz; yazmadınız, yoksa siz de mi bilmiyorsunuz? Öğrenince hemen yazın.¹⁴⁷

Görüldüğü gibi, ipek ve koza haricinde deri ve tavşan derisi ticaretiyle de ilgileniliyor, beraber hareket ediliyor, sürgün gibi değil, adeta bir tüccar komisyoncusu gibi civar köy ve kasabalara çıkılıyor ve enine boyuna ticari imkânlar inceleniyor ve değerlendiriliyor.

Gene Dimitir Pışkov’a dönmemiz gerekiyorsa, o bir eksiği ve boşluğu daha yakalıyor; Diyarbakır’da süpürge bitkisinin eksikliğini görüyor.¹⁴⁸ Ayrıca Pışkov’un 36 dirsek uzunluğunda beğenilen renkte kuşak gönderilmesini ve bunun iyi olmasına dikkat edilmesini istediği de görülüyor. Tecrübeli bir tüccar gibi bunun nasıl yapılacağını da açıklıyor, yol gösteriyor:

147 Mihail Minçev, a.g.e., s. 376-377.

148 “Bizde ekilen süpürge otundan bir okka kadar tohum topla, çünkü burada yok, o yüzden yetiştirmek ve birkaç kuruş kazanmak istiyorum. Bunları hazırla ve ipek böceği tohumu için yazdığımda beraber gönderirsin, ama dikkat et, iyi olsun (Dimitir Pışkov, a.g.e., s. 260).

“Ziştovi üzerinden İstanbul'a gönder, burada gümrükten geçirilsin ve bana öyle gönderilsin.”

Mihail Minçev'in 28 Temmuz 1874 tarihli mektubundan İstanbul-Diyarbakır arasında ticari ve mali operasyonların nasıl gerçekleştirildiği, ayrıca ticari ahlak, anlayış ve satıcı-alıcı münasebetleriyle ilgili ilginç detaylara rastlanıyor:

Geçen pazar günü Pañceviç hesabına 179 adet deri aldığımızı yazmıştık, ancak satıcı caydı ve derileri iade ettik; poliçeyi çekmedik; bu hafta fiyatlar biraz düşmüş olduğundan iyi deri almaya ve ona göndermeye bakacağız; keçi derisi olduğu gibi, kırkılmış koyun derisi de göndereceğiz, ama kırılmamış şimdi artık yok. Bugün İstanbul'da Pañceviç ve Pangalos hesabına 50 Türk lirası poliçe çektim; bu paranın 30'u deri hesabına kalacak, bu pazar onun hesabına satın alacağımızı ve göndereceğimizi yazdık. Poliçeyi önceden çekiyoruz, çünkü malı alınca parayı da hemen tık diye sayman gerekiyor, başka türlü vermiyorlar ve işte bu sebepten önceki günkü deriler geri alındı, çünkü poliçe bulamadığımızdan 20 gün beklemesini istiyorduk; satıcı buna razı gelmedi ve malını geri aldı.

Hakikati söylemek gerekiyorsa, mal da ilkbahar malıydı ve o kadar iyi değildi, şimdi ise artık en iyisinden 100 temiz keçi derisi 120-140 okka geliyor ve parçası 8-8,5'tan alınıyor; kırkılmış koyun derileri, iki parmak yünle, parçası 6-6,5'tan veriliyor. Bunu Pañceviç'e de bildirdik, geri kalan 20 lirayı bizim hesabımıza siz ona verin.¹⁴⁹

Bulgar sürgünler maddi durumlarını iyileştirdiklerinde bile tasarruflu yaşamaya gayret ediyorlar; Diyarbakır'dan giysi satın almaktan kaçınıyor; mektuplarda sürekli evden veya memleketten giysi ve ayakkabı gönderilmesi yönünde taleplere rastlanıyor. Mesela ticari zekâsı ve becerisi bunca gelişmiş olan Dimitir Pışkov da, evden 15 çift yün çorap gönderilmesini rica ediyor. Ayrıca, eğer halen duruyorsa yeni fesini; sağlamlarsa galoşlarını da istiyor:

149 Mihail Minçev, a.g.e., s. 382.

Pantoloncu Dimitır'a ince beyaz şayak ver, bana fanila diksin ve onu da gönder. Ama bir an önce göndermeye bak, çünkü gelinceye kadar yaz geçecek, oysa kışlık giysim yok. Süpürge tohumu gönderme, ipek böceği tohumunu ise yazdığım gibi hazır et, ama ben yazmadan önce gönderme.

Ticari girişimciliğin en vurucu örneği Mihail Minçev'in eniştesi Hristo'yla yaptığı yazışmalarda karşımıza çıkıyor. Bu mektuplardan, önde gelen bir Ermeniyle madencilik işine girmeyi düşündükleri anlaşılıyor; sürgün Bulgarların özgüvenini görmek, yerli ahali arasında itibarını ölçmek bakımından mühim bir tanıklık olduğu kanısındayım:

Bay Hristo, af buyur, sana mühim bir şeyi söylemeyi unuttum. Biz burada bir maden bulduk, yapmış olduğumuz küçük deney, içinde simfur, altın ve sıradan toprak olduğunu gösteriyor, ama ihtiva ettiği metalin miktarı çok yüksek. Metal diyorum, çünkü altın mı, bakır mı veya tunç mu olduğunu bilmiyoruz, ama her halükarda bunlardan birini ihtiva ediyor. Bunu bana gizlice buradaki önde gelen Ermenilerden biri söyledi; o bizzat gitmiş ve büyük bir sahayı kapsayan bu yeri görmüş, bir-iki parça koparmış ve ne olduğunu görmemiz için bilgili insanlar olarak saydığı bize getirdi. O bizden bunun hangi metal olduğunu anlamak istiyor ve mesela en kötü ihtimal bakırsa, ortak olalım, o da kendi imkânlarıyla İstanbul'a ferman çıkartmaya gidecek ve sonra ortaklaşa işleteceğiz.

Hakikaten bu gerçekleşirse, çok büyük fayda olacak. İnşallah! Aynı bu sebeple yarın veya öbür gün Petır size, kitabın kılavuzluğuyla bu yerin ne kadar metal ihtiva ettiğini tecrübe etmemiz için postayla bir kitap göndermeniz için telgraf çekecek, kitabın adını bilmiyorum. Eğer Ermeni masrafları karşılamayı kabul ederse, telgraf çekecek.¹⁵⁰

Dere görülmeden paçalar sıvanıyor, balık daha sudayken tava hazırlanıyor ve Minçev'in hayalini tatlı rüyalar sarmalıyor, adeta gözü kamaşıyor;

150 Mihail Minçev, a.g.e., s. 367-368.

o kadar ballandırıyor ki hikâyesini, kâğıt yetmiyor ve mektubu kesmek zorunda kalıyor:

Bırak şimdi de biraz çene yorayım: Diyelim ki en kötü ihtimal bakır çıktı. Keşif oğulları burada Ergani’de bir bakır madeninde çalışıyorlar ve onu çok iyi temizleyemedi, Marsilya’ya çok düşük fiyata gönderiyorlar, yani 1 kuruş, işçi ve başka masrafları devlete ödedikten sonra okkasını 4 kuruşa yerinde satıyor ve her yıl 4-5 bin lira gelir elde ediyorlar. Ya eğer biz temizlemek için bir asit bulursak veya öğrenirsek? Hiç değilse onlardan iki kere daha fazla kazanmamız lazım, ama fazla olmasa da, sadece onlarınki kadar olsa da yeter; eh o zaman her hafta 1,000’er kuruş kazanacaksın, işim de sadece bu olmayacak ya? Bir sözle, buradan altın dolu cep, kese ve torbalarla döneceğiz ve eğer serbest bırakıldıktan sonra maden bitmemişse, o zaman bizden biri, maden bitinceye kadar düzenli olarak bir veya iki yıl için burada kalacak.

Ya eğer gümüş çıkarsa? 2,000 okka çıkarmaya bakacağız ve döneceğiz. Ya altınsa? O zaman çok çalışmayacağız, sadece 500 okka çıkarmaya bakacağız, bu da yetecek ve döneceğiz. Hey gidi hayaller ve umutlar; bunlar da olmazsa, insan ölür be. Ama bu, dünyada olmamış olan bir şey değil. Altı yıl önce Avustralya’da bilmem kaç milyon altın bulunmadı mı? Haydi, bakalım; şaka şaka, ama hakikat de olabilir, inşallah! Eh lanet kâğıt, o da şimdi buldu biteceğini. Hindistan Yahudisinin durumuna düşmeyelim de?¹⁵¹

Mihail Minçev’in firarından dolayı bütün bu hayaller suya düşüyor.

Yol Mühendisliği

Diyarbakır’da bazı Bulgarların akla gelmeyecek meslek ve işlerde çalıştığı ve görev yaptığı ortaya çıkıyor. Bu mesleklerin başında şüphesiz yol mühendisliği gibi özel hazırlık gerektiren bir uğraş geliyor. Daha ilk mektuplarında, Hasköy hadisesi sürgünü Mirço Popov, “Bazı arkadaşlarımız

151 Mihail Minçev, a.g.e., s. 369.

çalışmaya başladılar bile: Berkovski ve İliç yollarda mühendis” diye belirtiyor. Adı geçen kafilenin Diyarbakır’a Şubat 1874’te ulaştığı göz önünde bulundurulursa çok geçmeden bu görevde başladıkları anlaşılıyor.

Berkovski ve Hristo İliç’in geçmişinde veya kariyerinde mühendislik tecrübesi konusuna baktığımızda 1852’de Tuna kıyısındaki Lom Kasabası’nda dünyaya gözünü açan Berkovski’nin Hasköy’e muallim olarak gelmeden, ihtilal ve komite işlerine bulaşmadan önce, iki yıl Çek Tabor’da tahsil gördüğü, Hristo İliç’in de sürgünden önce ticaretle uğraştığı anlaşılıyor. Öyleyse yol mühendisliğine nasıl alınıyorlar?

Burada, Anadolu’nun ücra köşelerinden birinde bir Slav dayanışmasının tezahürüne şahit olunuyor.¹⁵² İki Bulgar sürgünün, ehil olmamalarına rağmen, yol mühendisliği görevine getirilmelerinde, Diyarbakır’da başmühendis görevinde Osmanlı hizmetinde bulunan Leh asıllı Murat Bey’in katkısı olduğu anlaşılıyor;¹⁵³ daha sonra da bunun başka bir örneğine rastlanıyor.

Minço Kınçev, “Petır Berkovski ve Hristo İliç’i paşa aldı ve mühendis yaptı; birincisi Bağdat şosesini, ötekisi de Diyarbakır’dan Dicle’ye doğru, Kırırbul Köyü karşısındaki Fis Kaya şosesini yapıyordu” diye belirtiyor.

Georgi Minçev’e göre, Berkovski, işine o kadar ciddiyetle sarılıyor ki, o vakte kadar bu denli uzun ve geniş yolların yapılmasının imkânsız olduğunu düşünen vali de, şimdi artık bunun gerçekleştirilebilirliğine inanıyor.

152 Zıştovi sürgünü Georgi Boşnakov 13 Mart 1870 tarihli bir mektubunda, Leh asıllı Raviç, Korven, Gomer ve Kličerski adlı mühendislerin himayesinde olduğunu ve onlardan çok iyilik gördüğünü belirtiyor: “Raviç, bütün Anadolu’nun başmühendisi; Korven vilayetin; Gomer Harput’un; Kličerski Ergani Madeni’nin. Raviç, eşine az rastlanan insanlardan; okumuş, diplomat vs. Sırbistan’da yedi yıl bu görevde kalmış; bütün Avrupa’yı dolaşmış, Amerika’ya da gitmiş. Bulgaristan’da Vidin’de, Turnova’da, Rusçuk’ta, Varna’da, İslimye’de, Gabrova’da, Şumnu’da kalmış, ayrıca Rila ve Gabrova manastırlarını görmüş. Rusları çok seviyor, nasıl bir insan olduğunu anla artık; iri yarı, dolgun, suratından adeta kan damlıyor, sarışın, 40 yaşlarında; adam gibi adam. İstanbul’da bir komisyon azasıymış, 40 gün önce hükümet işleri için oraya gitti ve yakında dönmesini bekliyoruz. Ona büyük umutlar bağlıyoruz, çünkü önde gelen paşalarla ve Bulgarlarla iyi arkadaş.” (Vasil Mançev, a.g.e., s. 135-136).

153 “Hapishaneden çıktıktan sonra çok geçmeden Berkovski, vilayet başmühendisi olan Leh Murat Bey’le tanıştı; adı geçen Leh de valinin önünde ısrar etti ve Petır 200 kuruş maaşla mühendis yardımcısı olarak çalışmaya başladı. Bir ay sonra o tercüme işini bir kenara bıraktı ve yapımına çoktandır başlanan, ama bir arpa boyu mesafe alınmayan şoselere çalışmaya çıktı” diye yazıyor müstakbel damadı hakkında Georgi Minçev (Georgi Minçev, a.g.e., s. 360); “Hristo İliç ve Muallim Berkovski, Başmühendis Petrowski tarafından aylık üç liraya şoselere mühendis tayin edildiler” diye not düşüyor Georgi Daņov (Georgi Daņov, a.g.e., s. 636).

Kendini tamamen işine kaptıran Berkovski şosed e çalıştırılmak üzere gittikçe daha çok işçi istemeye başlıyor ve gün boyu işi birebir takip ediyor. Mahalli ahali de araba, tekerlek ve benzer şeylerden bihaber olduğundan ve ürünlerini ya kendileri veya at sırtında çarşılar a taşıdığından, şosenin kıymetini ve sağlayacağı kolaylığı anlayamıyor, hatta angarya çalıştırıldıkları şose yapım işine nefretle bakıyor ve sürekli kaytarma yolları arıyor:

En kolay yola başvuruluyordu; mühendisler e rüşvet veriyor ve angaryadan kurtuluyorlardı. Ancak bu alışkanlık Berkovski'ye sökmedi; teklif edilen rüşveti almadı ve işçileri iki kat çalışmaya mecbur bıraktı. Yerli ahali de yol mühendisini kötü bir insan gibi görerek ondan kurtulmayı düşünmüş; ciddi ciddi mühendisi öldürmeyi ve böylelikle ondan kurtulmayı planlamış. Bu kötü niyeti yerine getirmek için bir gün birkaç kişi hançerle üzerine saldırmış, ama orada bulunan birkaç Ermeni sayesinde Berkovski yara almadan kurtulmuş ve kötü niyet hasıl olmamış.¹⁵⁴

Berkovski'nin kız kardeşine yazdığı mektuptan çalışma şartları ve ortamıyla ilgili bilgi ediniliyor:

Mahalli halk arasında yaşasam da, bil ki tehlikeli bir şey yok, çünkü her zaman hizmetimde askerleriyle birlikte bir çavuş var. Üç çavuş da daima çadırımın yanında duruyor; gündüzleri bir çavuş, sanki padişah memuru gibi hep peşimden geliyor. Eğer bir yerde seninle karşılaşsak, beni zor tanıyacaksın; giysiler tanıdık gelecek, ama sima hayır. Sima olarak tam bir Anadoluluyu andırıyorum –kapkara, başımda da asker püskülü, tepeden tırnağa sürgün!¹⁵⁵

Fırar hadiselerinden dolayı o ana kadar şehirde serbest yaşayan sürgünlerin hemen hapis haneye kapatıldığı ve yeniden serbest kalıncaya kadar sıkıntılı günler yaşadıkları; bu durumdan çok şikâyetçi oldukları, bunu

154 Georgi Minçev, a.g.e., s. 360.

155 Petir Berkovski, a.g.e., s. 341.

mektuplarında yazdıkları, yardım ve destek istedikleri biliniyor. Georgi Minçev böyle bir olaydan sonra “sadece Berkovski mühendis olarak serbest kaldı, o kapatılmadı” diye bir not düşünüyor; buradan da kendisine tanınan ayrıcalık ortaya çıkıyor.

Bütün bu imtiyazlı konumuna rağmen, Berkovski’nin, hükümet için yaptığı çalışmanın koşullarından memnun olmadığı görülüyor; bunun başlıca sebebinin de maaşını düzgün olarak alamaması olduğu (bazen beş ay boyunca) anlaşıyor. Öne sürülen “çünkü ben sürgünmüşüm ve hükümete bedava hizmet etmem gerekiyormuş” gerekçesini bir türlü kabul edemiyor ve netice itibariyle görevinden ayrılıyor. Ayrıca hasat zamanında ve harman başladığında mühendislik işine ara verilmektedir.¹⁵⁶

Mihail Minçev’e göre ise, Zaimov’un firarından sonra Berkovski de kapatılıyor, çünkü bu arada valinin gözünden düşmüştür.

Günümüze ulaşan Bulgarca kaynaklar temelinde hadisenin içyüzüne gelince, bir defasında Berkovski görev yaptığı sırada kendisine metelik ödenmediğinden dolayı valiliğe şikâyetle bulunuyor. Vali de, “Sen maaş mı bekliyorsun? 300-400 kuruş rüşvet aldıysan, işte sana maaş” karşılığını veriyor. Bunun üzerine sinirlenen Berkovski, valiyi ve Osmanlı idaresini, “İşte bu yüzden devlet işleriniz iyi yürümüyor, çünkü bizzat paşalar memurları rüşvete teşvik ediyorlar” diye iğneleyince, o an valinin yanından kovuluyor.¹⁵⁷

Papaz Minço Kınçev de hadiseyi şöyle aktarıyor:

Bedava çalışan hükümet mühendisleri Hristo İliç ve Muallim Petr Berkovski de o saat yanımıza getirildiler. Muallim Berkovski Vali Kurt İsmail Paşa’ya şikâyeti esnasında, “Paşa efendi, sen burada olmadan bu yol olmaz” demek isterken, “Paşa efendi, sen burada ölmeden bu yol olmaz” demiş. Paşa da, “Tutun şu kâfiri ve ilmeği boynuna geçirin; sallandırın ipte şu padişah düşmanını” diye gürlemiş.

Berkovski’yle beraber giden mektupçu Ali Efendi zıplamış, paşanın eteğini öpmüş ve: “Durun, paşa efendi; görüyorsunuz lisanı

¹⁵⁶ Petr Berkovski, a.g.e., s. 340.

¹⁵⁷ Mihail Minçev, a.g.e., s. 391.

bilmiyor; rica ederim paşa hazretleri, affediniz” diye yalvarmış ve bu sayede Berkovski ilmekten kurtulmuş.¹⁵⁸

Papazın tanıklığına göre, işin özünde başka duygu ve beklentilerin olduğu anlaşılıyor. Mektupçu Ali Efendi'nin bu kadar dil dökmesinde, yetmedi hami rolüne bürünmesinde, güya Berkovski'yi damadı yapma ve hapisneden çıkarma niyeti yatıyormuş; bu yüzden, uzun zamandır yollarda mühendislik yapan Bulgar sürgünü Müslüman olmaya ikna ediyormuş; Berkovski kem küm ediyor, o da herhalde kabul ettiğini sanıyormuş. Eğer mektupçu orada bulunmasaymış, ip yol mühendisinin boynuna dolanıyormuş.¹⁵⁹

Sanat ve Edebiyat Sahası (Ressam, Fotoğrafçı, Yazar, Kitap Tercümanlığı)

Hasköy hadisesi neticesinde Edirne, İstanbul ve İskenderun üzerinden Diyarbakır'a sürülen kafilede bir de ressam vardı. Ressam manasındaki Zograf takma adıyla da bilinen Georgi Dançov (bazı kaynaklarda Dançev diye de geçiyor) 1846'da dünyaya geliyor; bir yandan kabiliyetli bir ikona tasvirçisi ve ressam olarak nam salarken, coşkulu mizacıyla ihtilal faaliyetlerine katılmaktan da geri durmuyor; Vasil Levski'nin ideolojisini benimsiyor. Hacı Stavri Primo'ya suikast düzenlediği sırada yakalanan Atanas Uzunov'u kurtarmak üzere derhal Hasköy'e yola çıkıyor ve 17 Mart'ta burada tutuklanıyor.

Diyarbakır'a 4 Şubat 1874 yılında ayak basıyor. Öteki mahkûmların tanıklığından, ayrıca ağabeyine yazdığı ve çok küçük bir kısmı günümüze ulaşan mektuplarından, sürgündeki hayatıyla ilgili bazı ayrıntılar ortaya çıkıyor. Geçimini sağlayabilmek için çeşitli işlerde çalışan Dançov, Dicle kıyısında ressam ve fotoğrafçı olarak nam yapıyor. Sıkça, işlerini büyütme için paraya ihtiyacı olduğunu belirtiyor; hatta tipik bir sanatçı yaklaşımı sergileyerek, halini anlamadıkları düşüncesiyle yakın çevresini ve arkadaşlarını duyarsızlıkla suçladığı da görülüyor. Şehirdeki hemşerileri tarafından anlaşılmadığını ve geçim gailisini düşünmeyerek kendisini resim çizmeye adanmasına, sanata vermesine imkân tanınmadığını vurguluyor; ağabeyine yazdığı bir mektu-

158 Minço Kınçev, a.g.e., s. 536.

159 Minço Kınçev, a.g.e., s. 536.

bunda, bulunduğu ortam ve durumdan yakınıyor, bilhassa kutsal kitaplardan edindiği bilgileri sorguluyor ve cennetin nasıl burada olabileceğine şaşırıyor, ama aynı zamanda da haysiyetli durmaya gayret ediyor.¹⁶⁰

Karın tokluğuna bir aşhanenin bulaşđını yıkamak zorunda kalan ressam, “Bizimkilerden boğaz derdini düşünmeyerek bir şeyler çizmek için zamanım kalsın diye yardım istiyorum, ama kimse oralı olmuyor. Böylece fırça yerine, süpürge tutuyorum”¹⁶¹ diye serzenişte bulunuyor. Ağabeyinden kendisine acil para göndermesini, olmazsa evdeki payının kefalet gösterilmesini istiyor.

Gün geliyor sıtma, romatizma, mayasıl gibi hastalıklarla boğuşan Dançov, tedavi masrafını karşılayabilmek için saatini satmak zorunda kalıyor. Mesleğini ve sanatını daha başarılı icra edebilmesi için Diyarbakır’da bir atölye kiraladığı anlaşıyor:

Fotoğrafçılıktan kazandığımla ancak atölyenin kirasını ödedim. “Niye para bekliyorsun, çalışıp geçimini sağlasana?” diyeceksin. İşte cevabım: “Her kim ki bu yeri görmemiş, o hiçbir şey bilmiyor. Burada insan, benim gibi sanatla para kazanamıyor, ancak terzilik gibi başka zanaat biliyorsa, ekmeğini çıkarabilir ve üstüne bir şeyler daha koyabilir.”

Taksitle eski bir makine satın aldım, ama eski yapım olduğundan, odağı zayıf, optik camı küçük ve yetersiz. Mesela cam üstüne negatif çıkarmak için dör-beş dakikaya ihtiyaç var. Tabii ki hiç kimse kıpırdamadan bu kadar duramaz. Nihayet sahibine iade etmek mecburiyetinde kaldım. Dikkat buyur, tam bu sırada iyi bir makineyle iki fotoğrafçı geldiler ve dört ayda, masraf haricinde 800 kuruş çıkardılar. Bu işle insan geçinebilir, ama istediğim makineyi almak için para nerede?¹⁶²

Dançov, resim ve fotoğrafçılıkta ihtiyaç duyduğu malzemeyi ağabeyine sipariş ediyor ve İstanbul üzerinden bir sandık içinde kendisine

¹⁶⁰ Asen Vasiliev, *Bulgarski vizrojdenski maystori*, 1965, s. 630.

¹⁶¹ Nikolay Jeçev, a.g.e., s. 226.

¹⁶² Nikolay Jeçev, a.g.e., s. 227.

Ağabeyine yazdığı 8 Ağustos 1874 tarihli mektuptan, 27 liraya bütün alet edevatıyla fotoğraf makinesi aldığını; 16 lira yol ve kira masrafı olduğunu; 5 liraya da kumaş, perde, masa, sandalye, muşamba vs. tedarik ettiğini; toplamda 48 lira harcadığını yazıyor. Sürgün Bulgarlara borçlanarak bulduğu bu meblağı bazılarına faiziyle ödemektedir. “O yüzden ne yap ne et, 20, 30 veya hiç değilse 15 lira gönder ki ben de borcumu ödemek için burada bir şeyler kazanmaya bakacağım. Eğer hazırda paran yoksa biriktirmeye bakma, birilerinden borç al” diye yazıyor ve ertelemeye tahammülü olmadığını vurguluyor.

Dançov, kendi çektiği ve kaldığı şehir hakkında yakınlarına bilgi verecek olan bir fotoğraf göndermeyi de ihmal etmiyor; ayrıca, objektifine giren ibadethaneleri de belirtiyor.¹⁶⁵ Daha sonra bütün şehri çekeceğini anlıyoruz; keza yerli ahali olan Kürtlerin ve Ermenilerin bazı kıyafetlerini de çekip göndereceğini belirtiyor. Dançov’un gittikçe mesleğine güvendiği, tekniğini pişirdiği ve inceliklerini ele doladığı görülüyor; Diyarbakır’a fotoğrafçılık meslek ve sanat olarak ilk kez bir Bulgar sürgünün getirdiği anlaşılıyor:

Fotoğrafçılıkta epeyce başarılıyım; bastığım çok iyi resimler var; şimdi gönderdiklerim ise lekeli kâğıda basılmış olan fazlalıklar. Canlılıklarını bir gör ve yaptığım işe değer ver. Umut ederim ki bir yıl içinde bütün masrafımı çıkarıp makineyi geri ödedikten sonra, sana da birkaç lira gönderme imkânım olacak, çünkü bütün şehirde fotoğrafçı olarak yalnız ben varım, benden başka fotoğrafçı yok.¹⁶⁶

Namı bütün şehre yayılan Dançov, 10 Temmuz 1875 tarihli mektubunda, “Eğer daha fazla vaktim olsaydı, perspektif kaideleriyle ilgili birkaç örneği kaleme alacaktım, ama neylersin, vakit imkân vermiyor. Şimdi ressamlık ve kıtalarla uğraşıyorum; çiçek tasvir ediyorum, basınca size de göndereceğim ki birer tane Sait Ağa’ya, bir de Mal Müdürü Emin Efendi’ye de verirsiniz.”¹⁶⁷

165 “Benim çektiğim birkaç fotoğrafı gönderiyorum. Evimden görüldüğü şekliyle, İç Kale’den bir kesit de gönderiyorum ki meşhur Diyarbakır hapishanesi orada bulunuyor. Kilisenin (Aziz Georgi Kilisesi), şimdi minareye dönüştürülen bir zamanlar yüksek çan kulesi, sonda bir kule (minare) yanında görünüyor.” (Nikolay Jeçev, s. 228).

166 Nikolay Jeçev, a.g.e., s. 228.

167 Nikolay Jeçev, a.g.e., s. 241.

Yayınlanmamış otobiyografik notlarında da belirttiği gibi, Dançov, Diyarbakır'da vali, Murat Bey ve bazı sürgünlerin¹⁶⁸ 12 yağlıboya portresini yapıyor. "En mahir hocam, tabiatın ta kendisiydi" diye itiraf ediyor, ancak en çok, kendisine ilk defa perspektifin ana odaklarını ve kurallarını gösteren Petır Berkovski'ye müteşekkir olduğu anlaşıyor. Arkadaşının yönlendirmesiyle kendisi bazı hakikatlere ulaşıyor ve bunları "*Kratka teoreticheska i prakticheska perspektiva*" (Kısaca Nazari ve Tatbiki Perspektif) diye adlandırıyor. Sanat tarihçisi Asen Vasiliev'e göre bu elyazması, Bulgarcada ilk perspektif kılavuzu özelliğini taşıyor.¹⁶⁹

Georgi Dançov'un Diyarbakır'da çizdiği ve günümüze kadar ulaşan tek eserinin, *Rusalki* (Deniz kızları) adını taşıyan bir litografi olduğu biliniyor.¹⁷⁰ Bulgar halk mitolojisinden esinlenen bu konunun Dançov'un aklına nasıl gelmiş olduğu sorusu, ağır hastayken ağabeyine yazdığı bir mektuptan anlaşıyor. Memleketinden uzak, hayatla ölüm arasındaki ince çizgide bulunan ressam, *Çitalište* (Okuma Yurdu) dergisinde Atanas İliev imzalı bir yazı okuyor. Dergiyle taşbaskı eser arasındaki bağ, Dançov'un, litografinin günümüze ulaşan tek nüshasının arkasına, "Deniz kızları için Çitalište'nin 15 Mayıs 1871 tarihli 16. sayısına bak" şeklinde düştüğü not vasıtasıyla kurulu-
yor. 1875 tarihli ve 23x17 cm ebadındaki taşbaskısı eserden birkaç adet çıkarıyor; birini perspektif kılavuzuyla beraber ağabeyine gönderiyor.¹⁷¹

Görüldüğü gibi, ünlü ressam Georgi Dançov Diyarbakır'a yeni bir meslek götürüyor; gerek çizdiği resimlerle ve portrelerle, gerekse atölye kiralayarak iptidai şartlarda da olsa çektiği fotoğraflarla, ressamlığı ve fotoğrafçılığı bu ırak diyara taşıyor ve karşımıza çok farklı bir sürgün profiliyle çıkıyor. O zamana kadar şehirde henüz yerleşik fotoğraf atölyesi bulunmuyor, sadece arada bir seyyar fotoğrafçılar omuzlarında üçayaklarıyla uğruyorlar Dicle kıyısına; o yüzden Dançov eski bir fotoğraf makinesi buluyor ve sürgünlerin fotoğraflarını da çektiği bir atölye açıyor.

168 "Dançov'dan çaldığım bir portremi yolluyorum size. O vermek istemiyordu, çünkü iyi olmadığını düşünüyor ve sizin önünüzde sanatına gölge düşürmek istemiyordu." (Petır Berkovski, a.g.e., s. 345).

169 Asen Vasiliev, a.g.e., s. 630.

170 Minço Kınçev eserin yaratılma sürecine şahitlik ediyor: "Georgi bir plaka üzerine deniz kızlarının aşamı nasıl nehirde yıkandıklarını ve söğütlerde çıplak salındıklarını çiziyor." (Minço Kınçev, a.g.e., s. 538).
171 Veselin Sariev, Diarbekir i "Rusalki," *Narodna kultura*, 13 Temmuz 1984, s. 28; Veselin Sariev, 1875 godina. Diarbekir, *Rodna reč*, 1989, 3. s. 39-41.

Hasköy hadisesinden başka bir sürgünün, 101 yıla mahkûm Papaz Minço Kınçev'in de Diyarbakır'da kaldığı süre içinde yazarlığa başladığı görülüyor. Ruhani kimliğiyle bilhassa mahalli Ortodokslar arasında itibar sahibi olan, kilise ayinlerine katılan, düğün, nişan ve cenaze gibi merasimler için aranan din adamının başka bir iş yapmadığı, mahkûm hemşerileriyle bazı ortaklıklara girdiği, her dara düştüğünde pratik bir çıkış yolu bulduğu anlaşıyor. Ailesinden, payına düşen mal mülkten yeterli maddi destek aldığı dikkat çekiyor; yakın çevresiyle sıkça mektuplaştığı, eski mahkûmlardan dinlediklerini not ettiği ve şehirle ilgili ilginç bilgiler ve gözlemler aktardığı da ortaya çıkıyor.¹⁷²

Burada kaldığı süre içinde kaleme aldığı *"İzgubeni y starets, Zatoçenite bulgari, diarbekirskite tımnitsi, izbyagvaneto na dvama izroditsi"* (Kaybolan İhtiyar. Sürgün Bulgarlar, Diyarbakır Zindanları, İki Soysuzun Firarı) ve *"Pitnikit dyado ti Pençu Mişekoparana"* (Yolcu Penço Mişekoparan Dede) adlı eserlerden, 3 Nisan 1875'te tamamlanan birincisinin yayınlanması için Bükreş'te gazete ve dergiler çıkaran Lyuben Karavelov ve Hristo Botev ile uzun yazışmalar yapılıyor, ancak bütün bu girişimlerden bir netice alınmıyor ve çalışmaları elyazması olarak kalıyor. Her iki eserin de (ikincisi 20 Eylül 1877'de tamamlanıyor), içerdikleri belgesel nitelikli bilgilerle tarihi kaynak olarak da kıymet taşıdıkları kabul ediliyor.¹⁷³

Hasköy hadisesiyle sürgün edilenler arasında eğitimini yurtdışında görmüş, yabancı lisan bilen Petır Berkovski, Georgi ve Mihail Minçev gibi enerjik gençler de yer alıyorlar. Bunlar Diyarbakır'da özellikle kış aylarında, başka meşgale bulamadıkları zamanlarda yabancı dilden Bulgarcaya kitap tercüme ediyorlar. "Yaz geçti; kış gelince Berkovski eve kapandı ve gene kitap tercümesine başladı"¹⁷⁴ diye okuyoruz bir tanıklıkta.

Şehre gelir gelmez, yakınlarla yazılan mektuplarda kendilerine ev kitaplıklarından belirli kitaplar gönderilmesi rica ediliyor. Sözgelimi, Mir-

172 Minço Kınçev, Eski Zağra civarındaki Arabacılar (Kolarovo) Köyü'nde dünyaya geliyor (1836); doğduğu köyde bir müddet muallimlik yaptıktan sonra ruhban olmaya karar veriyor. Bu esnada ihtilal hareketine dahil oluyor ve Hasköy hadisesi neticesinde tutuklanıncaya kadar, Eski Zağra bölgesinde devrim ağının yaygınlaştırılması için çaba sarf ediyor. Ömür serüvenini, kendi çizimleriyle zenginleştirdiği ve *Vidriisa* adını verdiği elyazmasında kaleme alıyor. 2200 yaprakтан oluşan elyazmasının tamamı 2006'da kitaplaştırılıyor. Sivri diliyle bilinen ruhban ve devrimci doğduğu köyde hayata gözlerini yumuyor (1904).

173 Veselin Sariev, a.g.e., s. 171.

174 Georgi Minçev, a.g.e., s. 360.

ço Popov Diyarbakır'dan eşine yolladığı ilk mektubunda, okuma kitapları gönderilmesini istiyor.¹⁷⁵

Diyarbakır'da kitap tercüme faaliyetinde bulunulduğu, Georgi Minçev'in bir mektubundan da anlaşılıyor: "Fırar etmeyeceğimize dair kefalet verdikten sonra, hapishaneden çıktık. Bir ev tuttuk, yerleştik ve tabir yerindeyse serbest hayat yaşamaya başladık. Birkaç gün sonra, affedilmemiz için İstanbul'a gelen damadımız Zlatarov'a sipariş ettiğimiz kitaplar da geldi. Petir ve kardeşim hemen işe koyuldular: Petir Çekçeden *Geometri*'yi, kardeşim ise Fransızcadan *Yahudi Bezirgân*'ı çeviriyor."¹⁷⁶

Tercüme edilen eserlerin akıbetiyle, yayınlanıp yayınlanmadıklarıyla ilgili Mihail Minçev'in bir mektubunda, "(Dragan) Mançev ne yaptı? 1. bölümü burada hapishanede çevirdim. Yayıncı yoksa eğer, 2. bölümle uğraşmayayım" dediğini okuyoruz.¹⁷⁷

Başka Uğraşlar

Sayılan ticari faaliyetler haricinde, kısa süreliğine başka zanaatların da tatbik edildiği anlaşılıyor. Mesela Arabakonak hadisesi sürgünlerinden Stoyan Dede, 30 kuruş maaş karşılığında İç Kale'de bahçe bekçiliği yapıyor.¹⁷⁸

Aynı kafileden Papaz Stoyan faytonculukla iştigal ediyor. Bunu duyan Bulgarlar bir gün papazı kahvehaneye çağırıyor ve bu işin kutsal kişi kimliğiyle bağdaşmadığını, böylelikle Diyarbakır'da bütün Bulgarların haysiyetini düşürdüğünü söyleyerek faytonculuğu bırakmasını istiyorlar: "Gerekirse biz 60 kişi aramızda beşer kuruş toplarız, yeter ki bırak, faytoncu olman bizi utandırıyor."¹⁷⁹ "İstediğim işte çalışırım" diyerek papaz bu teklifi kabul etmiyor ve serbest kalıncaya kadar faytonculuğu bırakmıyor; patronun atına da bakıyor.¹⁸⁰

175 Bu kitaplar arasında, Lesage'nın dört ciltlik (1715-1735) "L'Histoire de Gil Blas de Santillane" adlı ve Bulgarcaya tercüme edilen romanı; Gano'nun *Fiziği*, Veselinov'un *Kısa Geometrisi*, Hristo G. Danov'un ve Şişkov'un *Matematiği* bulunuyor (Mirço Popov, a.g.e., s. 250).

176 Georgi Minçev, a.g.e., s. 359-360.

177 Georgi ve Mihail Minçev, Minço Kınçev gibi bazı sürgünlerin duygu ve düşüncelerini şiirle dile getirdikleri ve bunların gazete ve dergilerde yayımlandığı görülüyor.

178 Tone Krayçov, a.g.e., s. 91.

179 Tone Krayçov, a.g.e., s. 104.

180 Minço Kınçev, a.g.e., s. 465.

Mirço Popov'un bir mektubundan Kiryak Serbezov'un ve Stefan Slivkov'un kunduracılık yaptıkları anlaşıyor. Dimitır Pışkov'un da bir ara kundura işiyle uğraştığı görülüyor: "Şimdi bilançoıu çıkarınca görüyorum ki geçen yılki kâr kayboluyor. Bırakacağım bu işi. Daha önce ortaklık kuracağımızı yazmıştım; olmadı, yapmayacağız. Kayınçolarım hasta ve durumları çok kötü. Stanyo on gündür hastanede, kendinde değil, altını ıslatıyor. Bakacak kimse de yok."¹⁸¹

Petr Berkovski'nin de yol mühendisliğini bırakınca seyislik yaptığı ortaya çıkıyor.

İLGİNÇ VAKALAR, ŞAHSİYETLER, MEKÂNLAR

Sürgün Bulgarlar, memleketlerinden bunca uzaktaki Diyarbakır'da ilk defa gördükleri veya karşılaştıkları vakalardan etkileniyor, şahit oldukları yenilikleri mutlaka hatıratlarına veya mektuplarına not ediyorlar. Bunlar ilk defa karşılaşılan canlılar (akrep), hastalıklar (çıban), meyve ve sebze (karpuz, mor patlıcan, manna) olduğu gibi, şahıs (Bulgar kadın Paraşkeva, Kosta Dede, Ermeni Ohannes efendi), cemaat, anane (Cigeret günü, Lolo gecesi), yerleşim (Kebiköy, Çarıkköy) veya ilginç hadise şeklinde de karşımıza çıkabiliyor. Eserin bu bölümünde, pek yorum yapılmadan, Bulgar mahkûmların gözüyle, Diyarbakır hakkındaki bilgi hazinesinin zenginleştirilmesine katkı sağlayacak çarpıcı vakalar, şahsiyetler ve mekânlar alıntılanıyor.

Diyarbakır Çıbanı

"Diyarbakır hapishanesinde çıban çıkardık; yerli sakinler gibi, bir yıldan fazla orada kalanlar da mutlaka çıkarıyormuş. Bu çıbanı yerliler çocukken, bir yaşındayken çıkarıyor. Genelde ağız ve burun etrafında çıkıyor ve en güzel çocuğun yüzünü bile bozan bir iz bırakıyor; sonradan gelenlerin ise ayaklarında ve kollarında çıkıyor. Hiçbir şeyle tedavi edilmiyor, kendi haline bırakılıyor; kuruması altı aydan daha fazla sürüyor ve yara o kadar açılıyor ki damar, ayak ve el kemikleri görünüyor. Suyla temastan korunması lazım, çünkü kuruduktan sonra korkunç sancılar hissediliyor.

¹⁸¹ Doço Mrıvkov, a.g.e., s. 159.

Bu çıbanı sağ kalan hepimiz çıkardık. Bazı arkadaşlar bir-iki; bazıları ise 10-15 çıban çıkardılar.”¹⁸²

“Burada çıbandan da çektik; bir yılda iyileşmedi, biri düşüyor, ötekisi büyüyor; hiçbir şekilde tedavi edilemiyor ve kendiliğinden geçiyor.”¹⁸³

“Mahalli hastalıklardan, Halep benzeri olan Diyarbakır çıbanı meşhur; bu hastalığı, gelen yabancılar dahil, her yerli hiç değilse mutlaka bir kere geçiriyor; ölümcül değil, ama ilacı da yok.”¹⁸⁴

“Yıl çıbanı –altı ay büyüdüktan sonra temizleniyor, ama bu sıradan bir çıban değil, sarıca peteği gibi. Buraya her gelen, genç, ihtiyar fark etmez, mutlaka bu çıbanı çıkarıyor. Tedavisi yok, kendiliğinden geçiyor, ama sancısı da dayanılmaz. Yeni doğan çocuk da bir yıl sonra bu çıbanı çıkarıyor ve ağrısını çekiyor. Küçüklerin yüzünde çıkıyor, yaşlıların ise bacaklarında. Şimdi benim sol ayağımda çıktı ve topallıyorum.”¹⁸⁵

Diyarbakır Akrebi

“Eğer birini sokarsa, 24 saat hasta ölümlle pençeleşiyor; birçok ölümcül olay var. Meraklısı ekim ayında akrebin toprağa nasıl gizlendiğini görebiliyor; yengece benziyor, sadece kuyruğu yukarı, sırtına doğru kalkık ve ucunda kartal tırnağı gibi eğri, kahverengi bir iğnesi var; yürürken iğnesini sürekli sağa sola sallıyor; o kadar güçlü darbe indiriyor ki üç-dört kat giysiden iğnesini geçirebiliyor. Bu akrebi Van kedisi öldürüyor, çünkü çok yumuşak bir yaratık.”¹⁸⁶

“Epeyce ağıllı akrep de var, eğer zehri hemencecik emilmezse, ölümcül olabiliyor.”¹⁸⁷

“Akrepten dolayı yataklar da yüksek yapılıyor, çünkü bu yaratığın gözü olmadığından, her dokunduğu yere eğri kuyruğuyla vuruyor ve sokuyor. Bunlar bir yengeç büyüklüğünde ve darbe indirir indirmez (eğer insanın zayıf yerlerine değilse) ölüm getirmeseler de, sokulan kişi 24 saat baygın halde yatıyor; içmesi için verilen süt kusturuyor; kanın çıkması için sokulan yer yarıyor, birkaç kere emiliyor ve tükürülüyor.”¹⁸⁸

182 Ivanitsa Ivanov, a.g.e., s. 425-426.

183 Iliya Monev, a.g.e., s. 410.

184 Petko Slaveykov, a.g.e., s. 274.

185 Minço Kınçev, a.g.e., s. 477.

186 Iliya Monev, a.g.e., s. 409-410.

187 Petko Slaveykov, a.g.e., s. 274.

188 Yassen Kamenov, a.g.e., s. 313.

“Bir akşam arkadaşımız İliya Kiryakov oflamaya başladı ve birkaç dakika içinde bedeninin yarısı tutuldu. Pratik bir insan olarak müdür bunun bir akrep sokması olduğunu anladı (yengeç şeklinde olan ve iğnesi zehirli mahalli bir tür), anında Musa adında deli bir Kürt çağrıldı. Musa, tütün çiğnemeye ve sokulmuş olan ayak tabanından kanı emmeye başladı. Kanın emilmesini kolaylaştırmak için, sokulmuş yerin yarılması gerekiyordu; hasta Kiryakov bu kesilmeyi hissetmiyordu. Bu arada ona ayrıran içirildi ve ayrıran pıhtılaşmış olarak anında istifrağ etti.

Vücudunun yarısının normalleşmesi üç ay kadar sürdü. Bu hadiseden sonra biz artık rahat uyuyamadık; öyle ki bir kişi bütün gece nöbet tutuyordu; akrep belirlediğinde yakalasın ve öldürsün diye maşa ve mum hazırladık. (Birkaç akrep yakalamış ve ispiroya koymuştuk.) Akreplerin tehlikeli bir yerlerinden soktuğu yerlilerden ölenler bile olmuş (bilhassa kundaktaki çocuklar). Orada şöyle bir inanç yaygındı: Eğer akrep yakalanıp ezilir ve sokulmuş yere bastırılırsa, sancı hemen geçermiş.”¹⁸⁹

“Akrep çok zehirli ve yılanan da daha tehlikeliymiş. Bunu öğrenince, akrepten de rahatsız olmaya başladık. Bu ölümcül sürüngenden korunmak için geceleri daha çok uyanık geçiriyorduk. Ancak birkaç gece sonra her şeye, hatta korkunç mahlûklara bile alıştık ve gördüğümüzde bunları öldürmeye başladık. Bir gün oradaki mahpuslardan biri 1,5 metre kadar uzunluğunda bir yılan, bir başkası da akrep öldürünce bu yarattığı iyice görmüş olduk. Şekli aynı yengeç gibi, kısaçaklı iki uzun, 8-10 tane de daha küçük ayağı var; kuyruğunun ucundaki eğri, ucu sivri iğnesiyle insanı sokuyor.”¹⁹⁰

“Bana akrebi soruyorsun. Kış vakti öteki haşere gibi surlarda saklanıyor, yazın çıkıyor. O aynen yengeç gibi, kuyruğunun ucunda çengeli var ki bununla ileri ve geri vuruyor. Sancı en çok 24 saat sürüyor ve insanı bayıltıyor. Giysilerini kaldırırken veya kunduranı giyerken, güzelce silkmeli ve temizlemelisin. Bu arada yerliler evlerin çatısında tahta yataklarında yatıyorlar, bu yatakların etrafı deri iple çevriliyor ki akrepler buna değince geri dönüyor. Surlarda akreplere saldıran çok doğan var; kedinin fareyi avladığı gibi bunları avlıyorlar.”¹⁹¹

189 İvanitsa Ivanov, a.g.e., s. 422.

190 Tone Krayçov, a.g.e., s. 85; Georgi Deçev de memleketi Eski Zağra'ya dönünce, Diyarbakır yıllarını yakınlarına anlatırken en çok gördüğü yılan ve akreplerden söz ediyor.

191 Minço Kinçev, a.g.e., s. 476.

“Çok tahtabiti ve küçük siyah yılanlar var içerde; akrep de, ama şim-diye kadar sadece Plevneli Hristo Popov sokuldu; üç gün üç gece kudurmuş köpek gibi uludu ve sonra iyileşti.”¹⁹²

Diyarbakır Karpuzu ve Dağ Üzümü

“Diyarbakır’da ebadiyla ve ucuzluğuyla meşhur çok güzel karpuzlar yetiştiriliyor. Bir batman (altı okkaya eşdeğer) 20 paraya satılıyor. İnanılacak gibi değil, ama bir keresinde arkadaşlarla aldığımız karpuz 70 okka geldi; hapishaneye hamal tutup götürdük; 15-20 kişi yarısını bile bitiremedik. Hatırlayabildiğim kadarıyla bu karpuz altı-yedi kuruşa alınmıştı.”¹⁹³

“Tanesi 80 okka gelen ve çok tatlı karpuzlar var; on paraya kos-koca bir dilim alabilirsin ve bir türlü bitiremezsin. Okkayla çok ucuza satılıyor.”¹⁹⁴

“Dağ üzümü Diyarbakır’a 18 saat mesafeden getiriliyor ve gene de okkası on para. Evvela Türkler alıyor ve eğer ezilmemiş kaldıysa, o zaman Hristiyanlar da yaklaşıyor tezgâha. Bizim garip ebedi menfi olduğumuzu herkes biliyor ve serbestçe alıyoruz. Ben bir yük üzüm aldım, elle suyunu sık-tım, bir küpe doldurdum ve çok iyi bir şarap oldu. Buranın insanı, öldürsen de, şarap tatmaz, ama erkeği de kadını da, kuru üzümünden yapılan rakıyı güzel köpürtür. Georgi Deçev, Stefan, Doyço ve Hacı Stanyo ve Petko Milev de şarap yaptılar. Burada bağ yok; lahana da, çünkü şebnem düşmüyor, sis de.”¹⁹⁵

Diyarbakır Mutfağı

“Diyarbakır’da ana ve en sevilen yemek mor patlıcan; pazara binlerce getiriliyor ve devasa yığınlar oluşuyor. Bu patlıcan neredeyse tamamen zehirli, o yüzden zehrin çıkması için sıcak suda birkaç kere haşlanması gerekiyor, ancak bundan sonra hazırlanıyor. Kış için ise en fakir aile bile birkaç bin tane satın alıyor; içi temizleniyor, kurutuluyor ve yalancı dolma yapıyor.

Mor patlıcandan sonra yoğurt geliyor; her sabah yüzlerce kova satılıyor ve inanılmayacak kadar ucuz –sekiz-on okka yoğurt 60 paraya veya

192 Minço Kınçev, a.g.e., s. 533.

193 İvanitsa İvanov, a.g.e., s. 426.

194 Minço Kınçev, a.g.e., s. 476.

195 Minço Kınçev, a.g.e., s. 490.

iki kuruşa satılıyor; müşteri yoğurdu bir torbaya döküyor, eve götürünceye kadar suyu akıyor ve ayran için kullanılan koyusu kalıyor; ayrına kuru ekmek ufalanıyor ve bu şekilde üç-dört kişilik fakir bir aile günlük bir kuruş yemek masrafiyle geçiyor.

Diyarbakır'da rakı içmek lüzumlu bir şey olarak görülüyor; rakı, civardan getirilen iri kuru üzümünden yapılıyor; Diyarbakır'da bağ yok. Rakının bu kadar çok kullanılması, yılda sekiz aydan fazla süren dayanılmaz sıcaklara karşı bir ihtiyaç olarak görülüyor; kış vakti ise rakı eğlenmek için içiliyor; şaraba çok nadir rastlanıyor. Rakıyı sadece erkekler içmiyor, orali kadınlar¹⁹⁶ erkeklerden çok daha fazla rakı tüketiyorlar. Her orta tabaka evde kadınlar küçük kazanlarda rakıyı kendileri hazırlıyor; kadın kadına, bilhassa hamamlarda toplanıyorlar, burada yeniliyor, içiliyor ve eğleniliyor –bunlar en büyük eğlenceleriymiş.

Şubat ayı gelince, gruplar halinde kale dışında ve Dicle kıyısındaki bahçelere –en şahane eğlencelerin olduğu ve ziyafetlerin çekildiği yerlere– gidiyorlar ve içki büyük ahlâksızlığa sebep oluyor. Öyle hadiselerle –hem de sıkça– şahit oldum, akşamları kocaları sarhoş kadınları kale kapılarına aramaya gidiyorlar.

Rakı evlerde satılıyor; mesela sokakta, cepte şişeyle yürüyor ve herhangi bir kapıyı çalılırsunuz; başında yazmayla bir kadın veya erkek çocuk çıkıyor; size şişeyi uzatıyor ve cinsini de belirterek, çünkü portakal kabuğu, hindistancevizi ve çeşitli başka ot ve kokularla kaynatılmış çeşitler mevcut, bir kuruşluk rakı istiyorsunuz.”¹⁹⁷

“Burada kadınlar, bizim kadınlar gibi giyiniyorlar – örtülü ve sarı çizmeyle. Kendileri kaynatıkları rakıyı çok seviyorlar; mezeleri de tuzla kavrulmuş karpuz, kabak, kavun vs. çekirdeği. Yemekleri de bulgur pilavı, mor patlıcan dolması, yahniler vs.”¹⁹⁸

196 “Bu diyar sadece kadınlar, mahalli kadınlar için yaratılmış, çünkü burası onlar için cennet ve saadetin ta kendisi; eğirmek, dokumak, dikmek, çorap örmek bilmiyorlar. Erkek hamuru açacak, ekmeği pişirecek ve fırından getirecek, evdeki suyu da hazırlayacak. Kadınlar ise rakı içiyorlar ve karanlık çökerken hamallar sırtında getiriyorlar onları şehre. Karsının kafayı bulması ve hamal sırtında getirilmesi, kocanın pek hoşuna gidiyor. Nargilesini fokurdattıyor ve “Baba, bizim hanım çakırkeyfi” diyor. Çok rakı içiyor zavallı kadınlar ve haftada iki kere hamama gidiyorlar.” (Minço Kinçev, a.g.e., s. 568).

197 Ivanitsa Ivanov, a.g.e., s. 427.

198 Vasil Mañçev, a.g.e., s. 133.

“Bir Süryani nikâhına davet edildim ki yemek yemeden nikâh kıyılmaz: Nar ruhu; yumurtalı paça; kuru soğan ve kıyılmış etten bulgur köftesi; üzerinde ekmekle ciğer kavurması; etli çorba; üzerine pekmez dökülmüş kızartılmış yumurta; pilav; yoğurt ve üstüne soğukluk.”¹⁹⁹

Manna (Kudret Helvası)

“Ha, bekle, aklıma geldi. Ablacığım, size burada her gün manna yediğimizi yazdım mı? Galiba yazmadım. Ee, o zaman yazayım, ama önce mannanın ne olduğunu ve nasıl hazırlandığını anlatayım. Eğer İncil’de, kırk yıl çölde yaşayan İsrailoğullarının Tanrı’nın gökten mahsus onlar için gönderdiği manna ile beslendiğini okuduysan, anlayacaksın.

Manna yeniyor, ama ne bir bitki, ne de topraktan çıkarılıyor; burada bir yere, Diyarbakır’a altı saat mesafede olan Karacadağ’a da düşüyor. Saf manna; nöbet şekeri gibi, bal misali tatlı ve lezzetli, ama saf vaziyette gayet nadir bulunuyor; daha ziyade yaprakla, üzerlerine düşen, yeşil veya kuru gazelle²⁰⁰ karışık olarak toplanıyor, çünkü yaprağa tutkal gibi yapışıyor.

Kürtler mannayı yaprak yaprak topluyor, somun haline getiriyor (bizde ekmeğin yapıldığı gibi) ve sonra şehirde okkayla satıyorlar. Ama manna her yıl düşmüyor, iki yıldan beri sadece bu yıl var ve şimdi okkası 3-3,5’a satılıyor, ama gazelle karışık; safının okkası 10-15 kuruştan veriliyor, ama gene de bulunmuyor. Sabahleyin, sis misali düşüyor ve öğleye doğru güneş ısıtınca buharlaşıyor; manna damla şeklinde, yaprak üzerinde şebnem gibi kalıyor. O, havadaki olağanüstü bir kimyasal bileşimle oluşuyor. Bütün dünyaya düşüyor, ama çok az, yaprakları kurutacak kadar.

Bağa gidince, üzüm yapraklarının üzerine bak, ortasında veya kenarında ateşten veya sigara ateşinden yanmış gibi kurumuş yerler göreceksin; işte o kurumuş yer çok küçük bir manna damlasından oluşmuştur. Biz Tanrı’nın işine karışmayalım ve manna yemekle mutlu muyuz, değil miyiz, ona bakalım? Ne mutluluk, hem de nasıl! Ben bir ara kabız oluyordum, ama şimdi kayboldu, çünkü manna aynı zamanda hafif bir bağırsak temizleyicisi ve çok besleyici. Sen bırak bunu, ama

199 Minço Kuşçev, a.g.e., s. 652.

200 Aslında manna veya kudret helvası meşe yapraklarında yaşayan *Thelaxes suberis* ve *Lachnus* türlerinin yaprak bitlerinin ürünüdür (Mutfak tarihçisi Mary Işın’a bu açıklaması için teşekkür borçluyuz).

eğer sürgüne gönderilmeseydik, manna görecektik miydik? Hatta bu Tanrı mannasını yiyecek miydik?"²⁰¹

"Araplar buna manna, Türkler ise kudret helvası diyor. Bazı seneler çok, bazı seneler ise az düştüğü anlatılıyor; biz henüz bilmiyoruz. Çok tatlı, bal gibi. Mart ve nisan aylarında otlardan ve taşlardan toplanıyor ve aynen balmumu gibi satılıyor. Şeker yerine kahveye katıyoruz."²⁰²

Aziz Kiril ve Aziz Metodiy Yortusu

"Sevimli sılamızdan bu kadar uzakta olmamıza rağmen, aydınlanmacılarımız olan Kiril ve Metodiy'in yortusunu törenle kutladık. Ayine, sayıları 70 olan bütün Bulgar kardeşlerimiz, bazı önde gelen Rum, Katolik Ermeni ve Süryaniler katıldılar. Ayinden sonra papazlarla ve ahaliyle, tören için her şeyin hazır olduğu Metropolitliğe gittik. Su kutsanmasından sonra Yanko Koçev, yüreğimize su serpen bir nutuk çekti; tabii ki hepimiz ağladık. Kutsanmadan sonra oraya gelen herkesi, ortak odaya davet ettik ve tatlı ve kaynatılmış buğday ikram ettik. Keşkek, altı okkalık iki büyük tavaydı; her şey düzgün oldu, aynen bizdeki gibi, gün içinde de birbirimizi ziyarete gittik."²⁰³

"Biz, Diyarbakır'da sürgün bulunan Bulgarlar, bir araya geldik ve nasıl kutlayacağımız üzerinde düşündükten sonra aramızda mütevazı bir miktarda para topladık. Böylece, kara ve yüksek Diyarbakır surları arasında, Dicle kıyısında ve bir zamanların cennetinin, şimdi ise cehenneminin merkezinde, sevgili memleketimizden, ana baba ve yakınlarımızdan uzak, Tanrı'nın izni ve padişah efendimizin merhametiyle aydınlık halk yortumuz Aziz Kiril ile Aziz Metodiy bayramını, imkânlar verdiği ölçüde törensel kutladık. (...) Rum kilisesinde, burada ölen Bulgarların ruhuna parastasla Bulgarca ayin düzenledik; sayıları 70 olan bütün Bulgarlar, bir Bulgar kadın ve çeşitli inançlardan birçok Hristiyan katıldı; su kutsanmasından sonra aramızdan biri çıktı ve güzel ve dokunaklı bir nutuk attı; Yanko Koçev'in nutku sıkça alkış ve gözyaşlarıyla kesildi."²⁰⁴

201 Mihail Minçev, a.g.e., s. 378-379.

202 Minço Kınçev, a.g.e., s. 476.

203 Mirço Popov, a.g.e., s. 255.

204 Petr Berkovski, a.g.e., s. 342-343.

“Yortu Diyarbakır’da memleketin herhangi başka bir yerinden daha törensel kutlanmış. Yortudan iki gün önce, önde gelen Arapların yanına gidip kilise ayinini kendi Bulgar papazlarıyla Slavca yapmalarına izin verilmesi ricasında bulunulmuş. Bu iyi insanlar da razı gelmişler. Temin ederim ki sürgün edilen gençlerin büyük kısmı şahsi sürtüşmelere kurban olmuşlar. Ayin Aziz Kosmas ve Aziz Damianos Kilisesi’nde yapıldı ve sadece bedbaht sürgünler değil, birkaç Katolik de katıldı. Ayinden sonra bütün müminler, su kutsanmasının yapıldığı avludaki piskopos metohuna toplandı. Su kutsanması da Bulgarca yapıldı. Bu arada Çırpanlı muallim Yanko Koçev biraz yüksekçe bir yere çıktı ve herkesi ağlatan kısa bir nutuk attı. Kabahatsiz mazlumların acıları için birkaç söz söyledi, metanet tavsiye etti, birbirini sevmelerini ve Diyarbakır sakinlerine şükran duymalarını salık verdi. Ben eminim ki hükümet er veya geç acılarımızın gerçek suçlularını bulacak ve biz kurtulacağız. Sonra her gelene tatlı ve birer kaşık keşkek ikram edildi. İki çok büyük tava keşkek hazırlandı.”²⁰⁵

“Aziz Kiril ve Aziz Metodiy yortusunu çok törensel şekilde kutluyorduk; kiliseyi ve avlusunu yeşillikle süslüyor, günün mana ve ehemmiyetiyle ilgili bir şeyler söylüyor ve oradaki Süryani ve Ermenilerin dikkatini çekiyorduk. İdare bize karşı hoşgörülü olmuştu; çünkü Midhat Paşa düzgün kişiler olduğumuza dair kefil olmuştu; ikinci ve asıl neden de herhangi bir bela çıkarmayacağımız biliniyordu. Burada şunu belirtmenin yeri ve zamanı ki, oradaki Hristiyanların benzer tören düzenleme imkânı ve izni yoktu; o yüzden bize adeta koşarak katılıyorlardı.”²⁰⁶

Son Kiril ve Metodiy ayini 1876’da, kitlesel firardan önce düzenleniyor; Berkovski konuşma yapıyor.

Diyarbakır’da Bir Bulgar Kadını: Paraşkeva

“1858’de Diyarbakır’a vali olarak Kıbrıslı Alısnak Mustafa Paşa atanmış. O bir zamanlar Tırnova’daymış ve Gorna Oryahovitsa’dan (?) Paraşkeva adında küçük bir kız çocuğunu hizmetkâr olarak almış. Bütün Asya’da çeşitli şehirleri gezdikten sonra nihayet Diyarbakır’a gelmiş. Valinin, Rum asıllı Demosten adında hususi hekimi varmış ve Ortodoks Arapla evlenmiş.

205 *Nezavisimost* gazetesi, Stefan Karakostov’dan nakil, a.g.e., s. 452; Konstantin Doganov, a.g.e., s. 448. 206 Ivanitsa Ivanov, a.g.e., s. 424.

Kızın Yosif adında bir kardeşi varmış; paşa da Bulgar kızını Yosif'le evlendirmiş ve böylece Bulgar kızı Diyarbakır'da kalmış.²⁰⁷

"Biz artık birçok sakınle, keza Bulgar kızın kocasıyla ve kendisiyle de tanışıyorduk. Bizi görünce o kadar çok sevindi ki, sevinçten ağlamaya başladı; Tırnova'dan ayrılalı 20 yıl olduğunu söyledi. 1871'de bir kız çocuğu dünyaya getirdi. Doğacak çocuğun vaftiz babası olmamı istedi. Ben de kabul ettim ve yeni doğan kıza Mar Kosmas'ta Rayna adını verdim."²⁰⁸

"Tırnovalı bir kadın var, 14 yıldır burada; evli, iki yetim çocuklu. Aramızda yol masrafını topladık ve onu da memlekete gönderdik, o da kurtuldu."²⁰⁹

"50 kişi genç ve yaşlı sürgün toplandık ve Tırnova'dan, bir paşanın haremyle Diyarbakır'a gelen ve fukara bir Rum kürkçüyle evlenmiş olan, Paraşkeva adında bir Bulgar kadına yardım ettik."²¹⁰

Manastırlı Kosta Dede

"Manastır doğumlu Kosta Dede babasına kızınca, kendini üçra Diyarbakır'da bulmuş. O sırmakeşti; sırmadan en güzel giysileri dikeyordu ve Türkler onu çok sayıyordu, birçok Türk çırağı vardı. Sonra valinin yanında, memur, asker ve zaptiye giysileri diken çok ünlü bir usta olmuş.

"Kosta Dede, hangi millettensin?" diye soruyordum. O da, "Bilmiyorum. Babam Bulgarca, Rumca, Ulahça ve Arnavutça biliyordu." Kosta Dede de bu lisanları konuşuyordu.

Kosta Dede burada bir Rum kadınla evlenmiş, Elena adında kızları doğmuş ve sonra hanımı vefat etmiş. Sonra, zengin bir Süryani ailenin kızı olan Hampa Nine ile evlenmiş, Dimitir adında oğulları olmuş. Hampa Nine kocasından dikiş işini öğrenmiş ve Diyarbakır kadınlarına benzemi-yordu. Kuru üzüm-den rakı kaynatıyordu. Kosta Dede gibi o da Bulgarları

207 Iliya Monev, a.g.e., s. 398.

208 Iliya Monev, a.g.e., s. 400.

209 Doço Mrivkov, a.g.e., s. 166; Paraşkeva'nın iki çocuğuyla memleketine dönebilmesi için 48 eski ve yeni Bulgar sürgünden toplamda 736,30 kuruş gönüllü yardım parası toplanıyor. M. Kınçev, kişilerin ve verdikleri meblağın bir listesini yapıyor; buna göre en düşük beş, en yüksek de 41 kuruş para yardımı yapıldığı görülüyor (Minço Kınçev, a.g.e., s. 533-534).

210 Tone Krayçov, a.g.e., s. 90.

çok seviyordu; bir ana gibi, firar için hazırladığımız silahlarımızı gizliyordu. Kosta Dede 1877'de, Noel perhizinde vefat etti."²¹¹

Arap Kısrağı

"Diyarbakır'da bir Arap kısrağına iki-üç bin lira kıymet biçildiğini gördük; bir kısrağa, herkesin payının belirtildiği özel bir anlaşmayla birkaç ortak sahip; erkek at için ayrı, çok daha kıymetli bulunan dişi için ise ayrı. Çifte Han'da kaldığımız sırada, böyle bir kısrağın ortakları, kısrağın doğurmasının arifesinde hana dinlenmeye geldiler. Ahırda kısrağın yanında bir bekçi bekliyordu, bunlar ise odada bütün gün ve gece eğleniyorlardı; kısrağın, üstelik dişi doğurduğu haberi gelince, o zaman eğlence tambura, darbuka ve çamparayla hararetlendi. Eğlenceye, komşu odada kalan bizler de davet edildik. Benzer kısraklar için bir efsane anlatılıyor; tehlikede olan sahibin kısrağa binip kaçması gerekiyorsa, at tehlikeyi seziyor ve yorulmaksızın yiyeceksiz ve susuz 20-30 saat boyunca koşuyormuş."²¹²

Diyarbakır Valileri

Bulgar sürgünlerin metinlerinde doğal olarak şehrin idarecileriyle ilgili notlara da rastlanıyor. Şehirde ilk gidilen yer valilik olduğundan, haliyle valiyle kısa bir görüşme yapılıyor, mahkûmiyet fermanı yüzlerine okunuyor; şehirdeki hayat şartları, kalınacak yerler, uygulanacak cezai rejim büyük ölçüde valinin insafına kalıyor. Bu noktada hemşerilik²¹³ gibi hissi hususların belirleyici etken olduğu görülüyor.

Konumuz bağlamındaki metinlerde toplamda üç validen söz ediliyor, bunlar hakkında bilgi ediniliyor. Çok iyi geçinilen, yakın alakası, merhameti ve insafından memnun kalınan valiler olduğu gibi, ortak lisan bulunamayan ve hoşlanılmayan idarecilerin de olduğu ortaya çıkıyor. Her ne kadar hissi ve öznel olsalar da, değerlendirmelerin aynı zamanda birer kıymetli tanıklık olduğunu düşünüyorum.

²¹¹ Minço Kınçev, a.g.e., s. 681.

²¹² Ivanitsa Ivanov, a.g.e., s. 427.

²¹³ Hemşericiliğin başka tezahürlerine de rastlanıyor: "Filibe doğumlu olan postacı Hüseyin Ağa, yerlilerden hoşlanmıyor, başka dinden olmamıza rağmen bize hemşeri diyor ve bizi çok seviyordu;" "Güm-rükçübaşı Filibe doğumluydu ve hemşeri olarak bizi çok koruyordu." (Minço Kınçev, a.g.e., s. 647).

Derviş Paşa

“1868’de valiliğe Lofçalı Derviş Paşa atandı ki çok iyi bir insandı; hapishaneye bizi görmeye geldi. Biz dilekçeyle iase verilmediği için şikâyet ettiğimizde, hükümetin her sürgün için aylık 60 kuruş iase belirlediğini söyledi. Böylece geriye dönük olarak bize ödeme yapılmasını emretti. O zaman iki çuvala bakır birer kuruşlar getirildi; Türk kuruşları iki Leva kadar kıymetliydi. Böylece her ay 60 kuruş aylığımızı alıyorduk.

Öteki mahpuslar aylık aldığımızı görünce, padişaha hasım olduğumuz halde nasıl üstüne üstlük para da aldığımıza şaşıp kalıyorlardı. Derviş Paşa’nın üç çocuğu vardı; her zaman bizimle avluda oynamaya geliyorlardı. Böyle çok iyi zaman geçiriyorduk.”²¹⁴

“Diyarbakır’a varınca, demirbent olarak hüküm giydiğimizden dolayı prangaya vurulmamız gerekiyordu, yolculuk esnasında, bir-iki günlüğüne dinlenmek için kaldığımız kasabaların hapishanelerinde olduğu gibi, ancak hemşeri merhameti eyleyen Lofçalı Derviş Paşa, bir-çoğumuzun canlı ölüden farkı olmadığını gördükten sonra, hapishanede prangasız bıraktı.”²¹⁵

*Kurt (Kürt) İsmail Paşa*²¹⁶

“Bir yıl sonra (1869) valiliğe Kurt İsmail Paşa²¹⁷ geldi. O, 75 yaşlarında amansız bir ihtiyardı. Bizi ağır işte çalıştırmaya başladı.”

“Çektiğimiz bu eziyetin sebebi, adını yazmaktan bile aciz olan Vali Kürt Paşa. Barbarlığına ve bağınazlığına şaşıyoruz, çünkü böyle kalp karakterli birini ne duydum, ne de gördüm bir yerde. Ne mutlu böyle görevlisi olan bir devlete ve ne acı onun tebaasına.”²¹⁸

“Kurt İsmail Paşa sıradan bir onbaşıyken yüzbaşılığa yükselmiş; Diyarbakır gibi bir yerde hiçbir paşa tutunamıyormuş. Yüzbaşı İsmail, sıra-

214 İliya Monev, a.g.e., s. 399.

215 Yassen Kamenov, a.g.e., s. 311.

216 Bulgar mahkûmlar en çok, yıldızları bir türlü barışmayan Kurt İsmail Paşa’dan yakınıyor, uygulamalarını beğenmiyorlar; firarlardan dolayı tutuklanmalarının döneminde yaşanıyor, kaldı ki kendisi bir Hristiyan düşmanı olarak görülüyor.

217 “Diyarbakır’da süvari miralaylığından liva, badehu ferik olmaksızın Derviş Paşa’nın gösterdiği lüzum üzerine yekten müşirlik payesine terfi ile 1868’de Diyarbakır’a vali oldu.” (Abdülğani Fahri Bulduk, a.g.e., s. 178).

218 Petr Berkovski, a.g.e., s. 347.

dan bir Kürt, paşa olabilmesi için nasıl yükseleceğini biliyormuş. Kürtleri fitilleyip hükümete karşı ayaklandırıyor, sonra da üzerine gidip dağıtıyor-muş. İşte böyle, bir paşa nihayet ona arka çıkmış ve 'Eğer Yüzbaşı İsmail, Diyarbakır'a paşa olursa, şehri düzene sokabilir ve Kürtleri dağıtabilir; başka hiç kimse onları korkutamaz ve dağıtamaz' demiş. İşte birden Yüz-başı Kurt İsmail yükselmiş ve Diyarbakır valisi olmuş. Ona sadece adını yazabilmesi öğretilmiş, bütün tahsili bu.

On yıl oldu, 11. yıl başladı, Kurt İsmail Paşa üçra Diyarbakır'a vali olalı.²¹⁹ Adeta bir prens olmuş, yakında padişahı da takmayacak. Bazen cuma günleri saraya, Hazreti Süleyman Camisi'ne geliyor ve üç saat kalıyordu.

Bir keresinde Slivkov ve Doganov'dan, camiden çıkarken bizi bırak-ması için valiye yalvarmalarını rica ettik; başkası yüzünden bu kadar ceza çektiğimiz yeter. Cami çıkışında ona yalvardılar, ama o: 'Ben hiçbir şey yapamam, çünkü ben de sizin gibi bir ırgatım' dedi.

Stefan Slivkov ve Kostadin Doganov, saygıyla yere kadar eğilirken Kurt İsmail Paşa'nın bindiği katırı ürkütünce paşa yere düştü. Kapalı tutu-lan bizleri saldığı ve karşısına çıkmamıza sebep olduğu için Ali'yi bir güzel payladı; bizi görmek istemiyormuş. Diyarbakır cemaatleri bizi zindandan çıkarmak için çok uğraştılar, ama vali bir türlü sadede gelmedi. Meclisteki en etkili azalardan Keldani Daniel Efendi çok gayret etti, ama o da başara-madı. Biz İstanbul'a Babiâli'ye telgraf çektik, dilekçe yazdık, ama bir netice alamadık. Nihayet iki-üç kişi, Hazreti Süleyman Camisi'ne namaza geldi-ğinde valiye öldürmeye karar verdik ki ne olursa olsun.

Konstantin Doganov'la Ermeni piskoposu Filipos'un yanına gittik, o Rus Ermenistan'ından, Eçmiyadzin'dendi; Rusça da, Slavca da biliyordu; aramızda Slavca, Bulgarca konuşuyor, her nasılsa anlaşıyorduk. Niyetimizi söyleyince, o böyle bir düşünceden uzak durmamızı salık verdi. Kulağına İstanbul'dan bir haber çalındığını, ama bizden sakladığını söyledi. Kurt İsmail Paşa'yı kovmak için gizlice hazırlanılıyormuş. (...)

Kurt İsmail Paşa Diyarbakır valiliğinden azledilince, şehir dışında bir çadıra yerleşti. Planı, Diyarbakır Hristiyanlarını Türklere ve Kürtlere

219 Abdülgani Fahri Bulduk'a göre, Ardahanlı Kurt İsmail Paşa görevde yedi yıl dokuz ay kalıyor (Abd-ül-gani Fahri Bulduk, a.g.e., s. 178).

kırdırmaktı; Abdülrahman Tevfik Paşa'nın Türkleri ve Kürtleri idare ve zapt edemediği söylensin ve kendisi yeniden valiliğe getirilsin diye. O zamanlar Diyarbakır çok tehlikeliydi. Müslümanlar ve Hristiyanlar alenen tüfek ve kılıç alıyor ve açıkça "Ya biz, ya siz" diye birbirlerini tehdit ediyorlardı.

Elebaşları Molla Şaban, Hacı Tosun Efendi, Hacı Mehmet Hoca ve Hacı Şakir Molla Efendi olan plana göre 19 Ağustos 1877, cuma günü Diyarbakır'da bütün Hristiyanlar kılıçtan geçirilecekti. Ama Abdülrahman Tevfik Paşa 17'sinde elebaşları yakaladı ve Mekke ve Medine'ye sürdü; şehri korumaya Halep'ten 800 asker getirdi, 1000 kadarı zaten vardı. Kurt İsmail Paşa da Erzurum ve Kars'a gönderildi."²²⁰

Abdülrahman Tevfik Paşa

"Kurt İsmail Paşa'nın yerine Abdülrahman Tevfik Paşa geldi;²²¹ gelişinden birkaç gün sonra İç Kale'de önce bizim yanımıza uğradı; kim olduğumuzu ve niçin kapatıldığımızı sordu. Bulgar olduğumuzu ve siyasi sebeplerle kapatıldığımızı söyledik. "Bir sıkıntınız var mı? Hapishane müdürü ve gardiyanlar size nasıl davranıyorlar? Eğer bir zorunuz varsa, bana söyleyin" dedi. Şimdilik bir şey söylememeye karar verdik. Sonra, "Korkmayın ve sabredin; ben sizi serbest bırakacağım, ama şimdi zamanlar sakıncalı" dedi. Birkaç gün sonra Ali'yi de kovduk; yerine de, paşanın adamlarından İskender adında biri geldi ki onun idaresinde çok serbestiz; şehirde gardiyansız dolaşıyoruz. Ama sadece biz, ebedi kalebentler."²²²

Mir Muhammet

"Mir Muhammet birkaç yüz Kürt'ü Bucak adıyla geçen bir yerde Babiâli'ye karşı isyan ettirdi. Diyarbakır Valisi Kurt İsmail Paşa Diyarbakır'dan 100 süvari ve 150 yaya zaptıyeyi onu kovmaya veya yakalamaya gönderdi. Canlı da getirilse ve zindana da tıksa, prangalar kendiliğinden açılıyor ve akşam zindandan çıkarken kimse onu görmüyormuş; Ulu Peygamber Muhammet'in kuşağından olduğundan, kanunlar da asılmasına izin

²²⁰ Minço Kınçev, a.g.e., s. 650.

²²¹ "Abdülrahman Paşa, 1877 Nisan sonlarında Diyarbakır'a geldi, bir sene bir ay kaldı, sonra tekrar Bağdat'a döndü." (Abdülğani Fahri Bulduk, a.g.e., s. 179).

²²² Minço Kınçev, a.g.e., s. 594.

vermiyormuş. İstanbul hapishanesinden firar etmiş, Diyarbakır'dakinden de. Üç kere kapatılmış, ama hep aziz peygamber onu gizlice kurtarıyormuş.

Mir Muhammet'i kovalamaya gidenlerin hepsi kulaksız döndü. Mir Muhammet zaptiyelerle hiç çarpışmamış, ama bunları yakalamış, kulaklarını kesmiş ve göndermiş; zaptiyeler sağ salimen Diyarbakır'a geldiler; kesik kulaklar ise Kurt İsmail Paşa'ya hediye olarak gönderildi. Kurt İsmail Paşa bunun kovulması için asker yolladı. Bir ay falan geçti, Mir Muhammet'in hanımı, iki oğlu ve üç kardeşi getirildiler, sarayın ikinci kalesinde göz hapsine kondular. Başka sakın köylerden 200-300 Kürt develeriyle getirildiler, bir koğuşa tıkdılar ve 1875'in yazında açlıktan ve pireden öldüler.

Mir Muhammet'in hanımı, oğlu ve kardeşlerini bir gece Ulu Peygamber serbest bırakmış ki ne duyuldu, ne görüldüler. Zindana kapatılanlardan ise 50-60 kişi sağ kalmıştı; bunlar serbest bırakıldı ve çıplak ve yalınayak gitti zavallılar. Mir Muhammet için ise arkadaşlarıyla Hindistan'a veya Mar Şumuni'nin topraklarına kaçtığı söyleniyordu."²²³

Mar Şumuni

"Süryani Papaz Mar Şumuni (Aziz Simeon) bir manastırda yaşıyor; bu manastırdan milletini ve sınırları Mısır, Rusya ve Osmanlıya yayılan topraklarını idare ediyor. 20-30 bin çakmağı [tüfeği] savaşa sürebiliyor, ama kimse ona dokunmuyor. Devletinde sadece Süryani asıllı Hristiyanlar yaşıyor; öteki zanaatlarla birlikte en çok ipekçilikle uğraşılıyor ve ipekte büyük ticaret dönüyor. Toprağına giren ve vurulan her Türk için 60 para kan akçesi ödüyor. Bu papaz vefat edince, yerine başkası, gene Mar Şumuni geçiyor.

Bağdat yollarını kesen, yakalamak veya yuvalandığı o yerden kovmak için Babiâli'nin asla başa çıkamadığı namılı bir soyguncu için Kurt İsmail Paşa Mar Şumuni'yle anlaşmış; eğer kolayını bulur da bu soyguncuyu öldürürse, ona kaput beziyle, en iyilerinden bir kat giysi vaat etmiş.

Mar Şumuni altı adamıyla geldi ve soyguncunun, mızrağa saplanmış kellesini getirdi. Bunu gören Türklerin tüyleri diken diken oldu: 'Nasıl olur da bir kâfir, bir keşiş, bir Türk babayığidin kellesini mızrakta taşıyabilir?' Buna Kuran izin vermiyormuş. Hediyesi verilmek istenmedi, ama o

223 Minço Kinçev, a.g.e., s. 546.

bir ay durdu, giysisini aldı, hemen giydi ve adamlarıyla gitti. Diyarbakırlılar ona dış biliyor, ama adam bana mısın demiyor; korkunç muhafızları var, kendisi daha da korkunç.”²²⁴

Arap Bedevi

“Hapishanedeysen bir ara bir Arap Bedevi şeyhi tutuklandı; bu zat, çetesini dizginlemesi için yakalanmış ve kapatılmıştı; çete, Bağdat ve Diyarbakır arasında resmi postaya saldırıyormuş; bir defasında adı geçen Bedeviler, böyle bir saldırı neticesinde, hazine ve çok kıymetli taşlarla yüklü, 20 bin lira kıymeti olan postayı soymuşlar; bu yüzden hükümet postaya refakat etmesi için, posta atlarıyla bir süvari bölüğünü göndermek mecburiyetinde kalıyordu. Bu hizmet karşılığında, hükümet şeyhe aylık 100 lira ödemeye razı olmuş. Şeyhin adamları her gün hapishaneye bir karavan (20 okka pirinç alan derin bir tepsi) pilavla geliyorlardı; şeyh ve adamlarının tek gıdası buydu. Şeyh öğle yemeğine, hapishaneden birkaç arkadaşımızı da davet ediyordu, ama Arap ananesine uymamız, yani pilavı elle yememiz gerekiyordu.

Şeyhin hizmetçileri don giymiyorlardı, sadece uzun bir kalın kumaş gömleği giyiyor, tamamen yırtılınca kadar bunu yıkamıyorlardı; gömleğin üstüne de uzun bir pelerin takıyorlar. Şeyhin kendisi ancak sempatik görünüyordu, ama anasından olalı ne saçını taramış, ne de sakalını kesmiş; kendini tabiata terk etmişti; ikonalarındaki İsa'ya benziyordu. 30 yaşlarındaydı ve hiç konuşmuyordu.

Bir zaman sonra, Midhat Paşa Bağdat'a vali olunca, Diyarbakır Valisi Kurt İsmail Paşa'yla anlaşarak Bedevileri kuşatmak için her iki yönden dört bin civarında düzenli asker gönderdi; şeyhlerden yedi-sekiz kişi yakalandı, ama bunlar bizim yanımıza değil, imparatorluğun uzak diyarlarına sürgün edildi; Vidin'e sürgün edildikleri konuşuluyordu. Ancak bu zafer, her şeyden önce susuzluktan kınılan 2 bin kadar askere mal olmuş, çünkü çöllerde hiç su yokmuş. Hatta Midhat Paşa Avrupa'dan artezyen kuyuları kazmak için namlulu künk istemiş, bu namlular Diyarbakır'dan geçirildi, biz bunları, Dicle'de, keleklerle yüklenirken gördük.

²²⁴ Minço Kınçev, a.g.e., s. 547.

Yıllar önce böyle şeyhler Rusçuk'a sürgün edilmişler. Böyle bir şeyhin, sürgündeyken ona refakat eden Diyarbakırlı iki oğlunu tanıdık; bunlardan biri şakacı bir adamdı ve Rusçuk hatıralarını anlatmak için hapishaneye yanımıza geliyordu; Ulah yakasına, Gyurgevo'ya (Yerköy) geçtiğini ve Romence bildiğini anlatıyordu. "Peynire *byrnza* demezler mi Romence?" diye bizi eğlendiriyordu."²²⁵

"1871 yılında Midhat Paşa Bağdat'a vali olarak giderken askerle Bedevi Arapları vurdu; bunları yendi ve köylere yerleşmeye zorladı, ama Bedeviler karşı geldiler. Midhat Paşa Bedevilerin koyun, at ve deve gibi bütün mallarını aldı ve satılması için Diyarbakır'a gönderdi. Bir deveyi 50 kuruşa alacak çıkmadı, böyle çok deve vardı ve hepsi açlıktan öldü. Araplar yerleştirilince, Bağdat yolu temizlendi, posta serbest şekilde çölden geçmeye başladı; oysa o zamana kadar padişah postanın çölden geçmesi için Arap şeyhlerine yıllık 4 bin kuruş ödüyormuş.

Bu arada bir Arap şeyhi getirildi ve iki hademesiyle beraber hapishaneye kapatıldı. Şeyh yere kadar uzun bir beyaz gömlek taşıyordu; donu yoktu, belde kuşağı; ayağında kırmızı Türk çizmesi, başında kahve mendil, büyük sarı kahve ipek atılmış omuzlara; üstte, kolsuz bir giysi türü olan harmaniye, siyah kemerle kuşağa bağlanmış. Yiyeceği ise sadece, beş-altı okka pirinçten hazırlanan pilavdı; her gün bir koyun kesiliyor, eti güzelce kaynatılıyor, suyuyla pilav pişiyordu, ama öyle ustaca ki büyük bakır bir tavaya boşaltınca, sıcak eti koyundan alıyor ve pilavın üstüne koyuyor ve öğlen için şeyhe sunuyorlar. Eğer arkadaşları varsa, onunla yemeğe davet ediliyorlar; şeyh oradan buradan atıştırdıktan sonra yemek hademelere veriliyor; o zaman pilav yensin diye her kimse davet ediliyor. Kahve, pirinç gibi ufalanmış bol kahveden yapıyor; bir okkalık güğümde kömür ateşinde pişiriliyor; kaynayınca yarısı başka bir cezveye aktarılıyor ve burada da kaynayınca koyulaşüyor, o zaman birkaç kere alıyorlar ve kahve bu şekilde en iyi tada sahip oluyor, şekersiz."²²⁶

Lolo Gecesi (Yılbaşı)

"1 Ocak 1875. Akşamleyin domuzun paçasını, mahalli âdetlere uyarak helvayla değiştirdik. Lolo gecesi, bizde perhizde olduğu gibi, gündüz

225 Ivanitsa Ivanov, a.g.e., s. 424-425.

226 İliya Monev, a.g.e., s. 410.

de çok helva tüketiliyor. Akşamleyin, Vasil yortusuna bir saat kala, evin ortasına veya tandırın üstüne bir sofrta kuruluyor ve ortasına helva konuyor; bu geceye mahsus satın alınan dört balmumu meşale yakılıyor ve bunlar sabaha kadar yanıyor. Dört boyalı (kırmızı, yeşil, sarı ve beyaz) rakıyla dolu şişe ve mezelik için her türlü yerli mahsulün çekirdeği ve karpuz sofrada süs için duruyor; bu gece karşılıklı misafirliğe gidiliyor ve kutlanıyor; erkek ve kadınlar zilzurna sarhoş oluyor.

Hacı Yakup'un zevcesi rakıyı fazlaca kaçırmış, göbek atıyor ve "Baba, keyfime diycek yok!" diye övünüyor, kırtıyor ve türkü söylüyor. Kocası Yakup nargile fokurdattıyor ve: "Baba, bizim hanım keyiflenmiş!" diye övünüyor ve hır-hır gene nargileyi fokurdattıyor; hanımı Piruş'un kafayını bulması hoşuna gidiyor.

Bu helva sabahtan çocuklara dağıtılıyor. Sofraya konan yemek için, başkaca tohumlar da var, rakı da keza.

Biz de bu yıl bu geleneğe uyduk ve domuz kellesini helvayla değiştirdik; şarap yerine rakıyla neşemizi bulduk, türkü de söyledik. Yazacağım daha çok şeyler var."²²⁷

Ermeni Sarraf Ohannes Efendi

Bulgar mahkûmların Diyarbakır'da, dindashları olan Ortodoks Ermeni ve Süryanilerle çok iyi geçindikleri, az sayıdaki Rumlarla pek o kadar iyi anlaşamadıkları görülüyor. Bu bağlamda, genelde Hristiyanlar ve özelde Ortodokslar arasında müthiş bir dini dayanışma sergilendiği anlaşılıyor. Birbirlerini tanımadan hemen kefalet verilerek sürgünlerin şehirde serbest kalmaları sağlanıyor, hamilik yapılıyor ki bu manada, araştırılan ve incelenen metinlerde birçok örneğe rastlanıyor. Bulgarlarla Ermeniler arasındaki sanki tek sürtüşmeye İliya Monev işaret ediyor.²²⁸

²²⁷ Minço Kınçev, a.g.e., s. 560-561.

²²⁸ "Bir gün, büyük Ulu Cami'de çalışıyorduk ki eski zamanda kiliseymiş ve önündeki kâgir yüksek dörtgen çan kulesi bugün ezan okumak için kullanılıyor. Bir Ermeni usta yukarıdan bütün gün, "Kireç, kireç" diye bağırıyor, biz de merdivenden kireç ve taş çıkanyorduk. Yukarı tırmanırken solugumuz kesiliyordu. Yokolasıca Ermeni de "Kireç, kireç" diye bağırmasıyla artık çekilmez oluyordu. Penyo Orhaev yanına gidip niye bütün gün bağırıp durduğunu sorunca, "Ayakçılar daha tez kireç ve taş getirsinler" diye cevap vermiş. "Ödüyor musun karşılığında be pezevenk?" demiş bizimki ve onu itmiş; az kalsın ayvayı yiyecekmiş. Böylece Ermeni artık "Kireç, kireç" diye bağırmaıy kestı." (İliya Monev, a.g.e., s. 399).

Diyarbakır civarında çetesiyle soygunculuk yapan Ermeni Tsiko'nun da Bulgar mahkûmlarla yakın münasebet içinde olduğu, hatta bazen sürgünleri, civarda düzenlediği soygunlara davet ettiği anlaşıyor; "Tsiko'ya aba dolabına yiyecek ve içecek götürüyorduk; Ermeni Komitesinden 37 çetecisi vardı;"²²⁹ Petır Berkovski de Ermenilere örgütlenmeyi öğretiyor: "Bir ara o, isyan tohumunu buraya da ekmeyi düşündü; önde gelen ve daha uyanık Ermenilerle buluşmaya; onlara özgürlüğün ne olduğunu ve nasıl elde edildiğini anlatmaya başladı. Bu tohum kök attı; sarraf Ohannes başkanlığında bir komite kuruldu. Bizim firar edişimizden çok geçmeden, Ohannes vefat etmiş."²³⁰

Diyarbakır Ermeni cemaatinden öne çıkan bir isim saygıyla ve minnetle zikrediliyor: Ohannes Efendi.

"Sadece banker ve hamimiz Ohannes²³¹ Efendi, biz zavallı sürgünlere yardım etti. Ohannes Efendi, Trabzon doğumlu bir Ermeni. Kız kardeşi, Apostolos²³² adında ve Diyarbakır'da gümrükçü, ama buralı olmayan bir Rumla evli. Apostolos bizim sağdıcımız; kızını, Zıştovi sürgünlerinden Miluş (Vasilev) aldı; Miluş serbest bırakıldı, ama burada yaşıyor, o yüzden Ohannes Efendi buraya yerleşmiş, o da kız kardeşinden dolayı bizim sağdıcımız sayılıyor."²³³

"Ohannes adında asil bir Ermeni, sadece ve sadece biz Bulgar sürgünlere yardım edebilmek için kendi şahsi işlerini bırakmıştı; her gün bize şehirden gerekli olan erzakı getiriyordu, çünkü korkmuş olan öteki Ortodokslar, eskisi gibi savunmuyorlardı bizi."²³⁴

"Kovadan boşanırcasına yağmur yağıyor; Ohannes paçayı sıvamış, hamallara ekmek, et, zerzevat, yoğurt, süt yüklemiş, kendisi de yüklenmiş, yanımıza geldi; ayakları dize kadar çamur. Emir verdi ve hepimize giysi ve örtü döşek, tencere, kâse, kaşık ve kömür de getirtti. O zaman Ohannes Efendi sabah akşam hamallarla taşıyor, birçok defa kendisi de zindanda

229 Minko Kınçev, a.g.e., s. 660.

230 Georgi Minçev, a.g.e., s. 860-861.

231 Minço Kınçev'in hatıratında ad Evaness şeklinde geçiyor.

232 Başka bir yerde, gümrükçü başı olan damadın adı Anastas Efendi şeklinde geçiyor ve iyi insan olmadığı tekrarlanıyor (Minço Kınçev, a.g.e., s. 645).

233 Minço Kınçev, a.g.e., s. 523.

234 Tone Krayçov, a.g.e., s. 113.

kalıyor ve İliç'in yanında yatıyordu, çünkü sağanak yağmurdan dolayı evine gidemiyordu.

Kapının dışında bizi 30 gardiyan bekliyorlardı. Ohannes bize rakı da getiriyordu, ama herkese değil –İliç'e, Slivkov'a ve bana; şişeleri dolduruyor, koynuna sokuyor, zindana gelince setresini kaldırıyor, başına doluyor, gardiyanlara doğru dönüyor, kollarını yukarı kaldırıyor ve "Bakınız" diyor; biz de bu arada kuşağından şişeleri çıkarıyoruz; gardiyanlar görse de, bizden rakıyı alamıyorlar."

"Ohannes gece saat iki gibi hapishaneye geldi ve üç bin kuruş kadar paramı verdi; helâlleşti ve "Yarın bizim Ermeni Komitesi Van ve Muş'a doğru hareket edecek" dedi."²³⁵

"Bizim hamimiz, Trabzonlu sarraf Ohannes 26 Haziran'da Tanrı'ya ruhunu teslim etti. Hatırası ebedi, toprağı bol olsun! Bizim için çok acı bir hadise; hiç beklemediğimiz kara ve yavuz bir haber.

Müteveffa Ohannes 38 yaşlarındaydı. Bizi hiçbir şeyden mahrum bırakmıyor, her akşam dükkânını kapatınca, hapishaneye yanımıza geliyor ve tebessümle, "Yarına ne ihtiyacınız var?" diye soruyordu. Biz de söylüyorduk ve sabah her sipariş hamallarla getiriliyordu; para var mı, yok mu sormuyordu. Bazen de zindanda bizim yanımızda yatıyordu.

İsa'nın Dirilişi yortusunun ikinci günü kız kardeşinin çocuğuyla ziyaretime geldi; biraz üşütmüştüm; o beni bırakmadı, evine götürdü, yatarken içeceğim dermanı verdi. Sucuk ve çeşitli mezeler hazırladı, üç yıllık bir binlik şarap açtı, altı-yedi hindistancevizi suyu içirdi; üç yeğeni bu arada başımda durup hep şarkı söylediler; gideceğim zaman da şarkıyla uğurladılar; zindana varıncaya kadar terledim ve dermanı içmeye lüzum kalmadı. Ohannes hep mütebessim ve neşeliydi, karşısında 50 kişi de olsa, hepsine cevap yetiştiriyordu.

Vefat edince üç kere müdürden cenazesine gitmek için izin istedik, ama razı gelmedi, çünkü Diyarbakır yakınında cepheden getirildi naaşı. Kız kardeşi Eva'nın ağlayışından da yüreğiniz parçalanır; ağabeyinin hakkımızda söylediklerini sanki kâğıda yazmış da okuyor gibiydi. Uşağı Mıgırdiç'e, "Sabah beni erken uyandır, kapalı ve unutulmuş Bulgarlara

235 Minço Kınçev, a.g.e., s. 643.

ekmek alayım; onların kimseleri yok burada; ne ana, ne baba, ne kardeş, ne kız kardeş” diyormuş. Ağabey kız kardeş birbirini çok seviyorlar ve ben böyle sevgi görmedim.

4 Eylül 1877 Pazar günü bütün kilise cemaatlerini, Gâvur Meydan Mahallesi’ndeki Ermeni kilisesinde gömülü olan Ohannes için düzenlemiş olduğumuz anma ayinine davet ettik. Keşkek pişirildi, bizdeki gibi şeker dağıttık. Yanko Koçev Türkçe bir nutuk söyledi, çünkü burada herkes Türkçeyi kendi ana dili gibi anlıyor. Müsaade edilmesi üzerine bizim kalebentler de geldiler. Ermeni kilisesinde mezarına gittik, sofralara kaynatılmış buğday koyduk, mumları dağıttık, yettiği kadarıyla, çünkü meraktan çok insan gelmişti, iğne atsan yere düşmeyecekti. Ayine önce biz başladık, ardından Ermeni papazlar, sonra Süryani papazlar ve bütün öteki milletler devam ettiler. Almak istemeseler de papazlara parasını ödedik. Ermeni piskoposunun daveti üzerine misafiri olduk.”²³⁶

“Bizi buraya kelepire, burada Ermenilere nasıl örgütlenmeleri gerektiğini öğretmek için getirdiler. Burada komite kurduk; Hacı Petros – başkan, Fransız telgrafının müdürü; Trabzonlu Ohannes Efendi voyvoda, Girit isyanında üç yıl çarpışmış; kendisi banker, sarraf ve onun hakkında başka zaman yazacağım. Keyfimize diyecek yok, ama şimdi işin foyası çıksa yağlı ilmeği yiyeceğiz boynumuza veya Mekke ve Medine’yi boylayacağız. Bunu kimseye söyleme ve mektubu yak.”²³⁷

Cigaret Günlü

“Müslümanların şöyle bir âdeti var; Hristiyanlar perhize başlayınca; kadın erkek, büyük küçük, perhizin birinci pazartesinde çıkıyor, yollara her çeşit yiyeceğin bulunduğu sofralar kuruyor ve Hristiyanları sofralarına davet ederek dalga geçiriyorlar.

Bu yıl 15 Şubat’ta perhize geçtik, 16’sı, pazartesinde, külahla gezmememe rağmen, papaz kıyafetimi giydim. Papaz Enyo ve Papaz Georgi’nin de böyle giyinmelerini istedim ve şehre, Hatum Kastal Han yanına, Şems Mezarlığı’na çıktık.

236 Minço Kınçev, a.g.e., s. 664-665.

237 Minço Kınçev, a.g.e., s. 476.

Müslümanlar yol kenarlarına sofra kurmuş, çeşitli yemekler dizmiş ve Hristiyanları davet ediyorlar: “Buyurunuz, papaz efendiler!,” bir başkası “Geliniz, buyurunuz keşiş efendiler!” diyor.

Papaz Enyo uzak duruyor, Papaz Georgi de bana bakıyor. Ben de, “Bu kadar güzel yemeği nerede bulacağım?” diye düşünüyorum. Zengin bir hacının sofrası başında durduk. Davet üzerine, bağdaş kurdum ve sofraya oturdum, Papaz Georgi keza ve bir başladık mı, pilav, piliç, doldurulmuş güvercin, pekmez soslu kızarmış yumurtalar, köfteler, yoğurt, kurabiyeler – yeme de yanında yat. Papaz Enyo nazlanıyor. “Ye, Enyo, akşama ne yiyeceksin?” Zavallı baktı, baktı ve o da bağdaş kurdu.

Hacı da perhizimizi bozduğumuzdan dolayı mutluluktan uçuyor, çünkü cennetin kapısı artık onun için açık. Biz yiyoruz, onlar taşıyor ve davet ediyorlar: “Buyurunuz, keşiş babalar!”

Büyük perhizde papaz gibi tıkındıktan sonra, bohçayı çıkardım ve “Akşam için de koyunuz, çünkü biz garibanız” dedim; onlar da hiç üsteletmeden bohçayı bir güzel doldurdular; ben muallim Koçev’e, Stanço’ya ve Boyço’ya da götürdüm, çünkü yemeği beraber yiyorduk.”²³⁸

Kebiköy

“Bu padişah Süryani şemsleri kılıçtan geçirmiş. Kesik bir baş padişaha: “Ne günahımız vardı da, bize acımasızca kıydınız?” diye sormuş. Padişah da dile gelen bu kelleden korkmuş, geri kalanları affetmekle kalmamış, Kâbe’nin gelirlerini onlara bağlamış. Ne ki padişahın gidişinden sonra hocalar, “Kâbe değil, Kebiköy” demek istendi demişler. Diyarbakır’dan yarım saat mesafede, Dicle boyundaki bu köyde Ermeni ve Süryaniler yaşıyor, iki kiliseleri var. Bu köyün gelirlerini şemsler topluyorlar. Bu köyün Hristiyanlarını şosede angarya çalıştıramıyorlardı.

Süryani Meryemana’nın Ölümü Kilisesi, havariler zamanında, MS 60 yıllarında yapılmış; eskisi yıkılmış, şimdi tamir edilmiş, sadece altar yerinde, temellerden eskisinin 2,5 dönüme yapıldığı görülüyor. Buralarda bütün kiliselerin çan kuleleri var, sadece Süryani kilisesinin yok.”²³⁹

238 Minço Kınçev, a.g.e., s. 574.

239 Minço Kınçev, a.g.e., s. 477.

“Papaz Enyo ile Diyarbakır’ın güneyinde bir saat mesafede olan Kebiköy’deyiz; bu köye giderken Dicle köprüsünden geçiliyor ki köprü Diyarbakır Kalesi’yle aynı zamanda yapılmış ve başka yerde köprü yokmuş. Kebiköy hükümete hiçbir vergi ödemiyor; bir padişah köyü bir şems Süryani’ye hediye etmiş ve gelirleri onun kabilesi alıyor. Bu köyde Süryani ve Ermeniler yaşıyor ve kendi kiliseleri var. Biz Süryani papazın evindeyiz, gündüz İncil’le haşır neşir oluyoruz.”²⁴⁰

“Maksi Yakup, kardeşi maksi Ablahat, maksi Garabet, Deli İsmailoğlu ve daha başka Süryaniler de bizler gibi hanımlarıyla Kebiköy’de. Gündüz şehre gidiyor, zanaatını çalışıyor, akşam köye geliyor ve yemek için ne lazım-sa getiriyorlar.”

Diyarbakır Nişanı ve Düşünü

“Burada delikanlı, kızı görmeden nişanlanıyor. Düşün pazartesi başlıyor ve bir sonraki pazartesiye, bazen de çarşambaya kadar sürüyor. Pazartesinden cumartesiye kadar her akşam misafir geliyor; evin ortasına büyük, üç dirsek genişliğinde ve düşüne özel, çeşitli şekerlerle dolu, ortada da bir şişe dolusu yıllanmış rakıyla ve çiçekle süslü kalaylı bakır tepsi konuyor. Misafirler oturuyor ve sayılarına göre, ellerinde rakı dolu birer cam ibrikle iki-üç kişi hizmet ediyor; rakı, 20-30 gümüş kadehe dökülüyor; hizmet edenler rakı doldururken dikkatli yürüyorlar.

Çalgıcılar tef, saz ve tambura çalışıyorlar; pazar akşamı damadın yakın bekâr arkadaşları davet ediliyor; tepsi aynı şekilde ortaya konuluyor ve gece yarısına kadar devam ediliyor; meyveler kaldırılıyor ve sofraya yemek konuyor; yemekten sonra herkes kahvesini içiyor; çeşitli bilmeceler soruluyor ve cevaplanıyor; delikanlı evin ortasında ayağa kalkıyor; üç arkadaşı onu tutup soymaya başlıyor; üst giysiyi çıkarınca, Arapça nakaratla, “Hey delikanlı, üst giysini çıkar, çünkü Tanrı’nın bahşettiği gelinin ipek gömleğini giyeceksin” diye söylüyorlar; gömlekle kalıncaya kadar soyuluyor; sonra gürültüyle giydirilmeye başlanıyor; gelinin gönderdiği uzun ipek gömleği giyinceye kadar türkü söyleniyor, gürültü kopuyor; oğlan giyindikten sonra gelini almaya gitmek için hazırlık başlıyor; altın haşır takılmış uslu bir at

getiriliyor; meşale yakılıyor ve oğlan binmeye davet ediliyor; böylece çalgıcılar önde; damat, üç bekâr tarafından yedilen ata biniyor (ikisi yanda, biri atı çekiyor); gelinin kapısına varınca herkes duruyor; gelin, başında taçla çıkıyor, gelinlik uzun, yüzü görünmüyor ve onun için hazırlanmış olan at çekiliyor; türkülerle ata bindiriliyor, oğlanın iki bekâr yakını üzengiye tutuyorlar; ikisi de semeri tutuyor ve böylece nikâh için kiliseye gidiyor.

Oğlan önden, örtülü gelin arkadan gidiyor; nikâh kıyılınca, kilise çıkışı atlar değiştiriliyor; oğlan gelinin, gelin de oğlanın atına biniyor; yaşayacakları eve gelince, önce gelin duruyor ve içeri alınıyor.

Oğlan da içeri gelinin yanına girerken bekâr akranlarından sırtına birkaç yumruk yiyor; bu, sabaha karşı oluyor; herkes evine gidiyor, misafir olarak sadece akraba ve sağdıç kalıyor; oğlan gelinin yüzünü büyük veya küçük hediye vaat etmeden açamıyor; sonra gene içmeye ve eğlenmeye başlanıyor; iyice şafak sökünce hamur yemekler getiriliyor ve akşama veya çarşambaya kadar böyle devam ediyor. Bu zaman içinde oğlan misafirlerin yanına çıkmıyor.”²⁴¹

“Süryani Nişanı. Hampa Nine’nin İshak adındaki kiracısının anası duldu; 13 yaşlarında Hampuş adında bir kız kardeşi de vardı. Kızı nişanlamaya geldiler, beni de davet ettiler. İki tarafın da papazları, damadın ve gelinin sağdıçları, hısım akrabalar toplandılar. Kısa sohbetten sonra, oğlanın papazı, “Biz İrmuş Tomas’ı Hampuş Cebrail’le nişanlamaya geldik; eğer akrabalık varsa, söyleyin, eğer yoksa “Hayırlı olsun!” deyin” dedi. Kısa bir suskunluk ve fısıldaşmadan sonra, “Hayırlı olsun!” dendi. Sağdıçlar, ipek makrameye dikipli olan yüzükleri çıkardılar ve bir bakır tepsiye koydular; papazlar da okumaya ve yüzükleri kutsamaya başladılar; bu okuma onların nişanı sayılıyordu. Ben de kutsamak için davet edildim; sonra sabaha kadar rakı içildi, mahalli türküler söylendi, çalgı çalındı. Nişanlı oğlan düğüne kadar artık o sokaktan geçemiyor, başka sokaklardan dolanmak zorunda kalıyor.

Süryani Düğünü. Pazar akşamı, gelinin saç örüleceği zaman, gelin başka bir eve götürülüyor; iki kız her iki koluna giriyorlar. Başka bir kız, üzerinde bir ekmeğin olduğu bakır bir tepsi alıyor; başında yakılı dört mumla ona türkü söyleniyor; o kıvrıyor, göbek atıyor ve yürüyor; ötekileri

241 İliya Monev, a.g.e., s. 407-408.

gelini onun peşinden yürütüyorlar evine kadar. Saçı örülürken, şu türkü de söyleniyor: “Kutlu, kutlu, bin kere kutlu olsun düğünün!” Evde bulunan herkes hep bir ağızdan zılgıt çekiyor.

Dünürler pazartesi saat altıda gelini almaya geliyorlar. Gelin; gelin gibi süslü. Başına, bir metre boyunda külah geçiriliyor, üzerine de yere kadar kırmızı örtü; külahın tepesine altınları alınlıkla beraber koyuyorlar, muskaya dikilmiş inciyle taşındığı gibi. Dünürler içiyor ve türkü söylüyorlar, sağdıçlar da hepsi zil zurna. Öteki çalgılar arasında bir gayda var, bunu sadece düğünde çalıyorlar.

Gelin ata bindiriliyor; bir yasakçı Türk gelinin atını tutuyor ve yediyor. Gelinle beraber kirve ve kılıç taşıyan azapbaşı (babalık veya nişanlı kayınço) sıırıyla bir katran tulumu taşıyor ve önünü aydınlatıyorlar. Kirve ve azapbaşı attan düşmesin diye gelini destekliyorlar; yasakçı da atı, deve yedilir gibi yediyor. Çalgılar çalıyor, düğüncüler de kırıyıyor, göbek atıyorlar; kadınlar da bir o, bir bu duvara dayanıyorlar ki yıkılıp düğün alayını ezmesin.

Pazar, damat ve gelin sabahtan kilise merasimini bitiriyorlar; pazartesi akşam saat 7-7.30 gibi nikâh kıyılıyor; çarşambadan perşembeye damat gelinin yanına gidiyor; perşembe düğüncülere balla karışık sıcak şarap sunuluyor; ikinci Pazar ziyarete geliniyor; bütün misafirler ve damat gidiyorlar, gelin de baba evinde bir ay daha kalıyor. Bu anane yerine getirilince gelin ve damat kiliseye gidiyorlar; nikâh duası okunuyor. Kiliseden kızın ana babasına gidiliyor, altı ay yeni evlenenlere bakılıyor; orada yatıyor, orada kalkıyorlar.”²⁴²

Çöl Arapları

“Müslüman olan Çöl Arapları bizdeki göçebe çobanlar gibi yaşıyor ve koyunlara, güzel atlara ve küçük develere bakıyorlar. Erkek giysisi sadece uzun bir entariden ibaret; don yok ve iki kat bir keçe, kuşağa kadar dikilmiş, karşı taraftan yarık ve başında bir külahtan başka bir şey yok. Birer kılıç ve ok taşıyorlar üstlerinde, nargile hindistancevizinden, taşla. Yün ticareti yapıyorlar; bir araba altın da taşısanız, başbuğlarına tavsiye edildiyse, hiçbir şey alınmıyor veya dokunulmuyor, ama sınırları dışına çıkınca karışmıyorlar.

242 Minço Kınçev, a.g.e., s. 666.

Birini soyduklarında, her şeyini alıyorlar; giysisini de, bir gömlekle bırakıncaya kadar. “Sizden aldığımızın şimdiye kadar kıymetini bilmediniz; bundan sonra ben onun kıymetini bileceğim; şimdi helâl et ve yoluna suhuletle devam et” diyorlar. Öldürmüyorlar. Kardeşini veya oğlunu da vurmuş olabilirsin, ama yeter ki önünde eğil ve eteğini öp, burnun bile kanamaz. Kulübelerine gidince, ayakkabınızı çıkaracak ve ayağınızı yıkayacaklar; pilav ve yoğurtla misafir edecekler.

Atları çok süratli, bunlara ceylan kısrığı deniyor. Atın yuları, semeri, gemi yok; sadece altında su dolu bir tulum var; deri kemerle çıplak sırtından asılmış. Çöl Arap'ı ata biniyor ve okla istediği yere sürüyor. Ceylan kırmızı derili, küçük buzağı gibi; kısa kuyruk ve kısa kıllı, çölde sürü halinde dolaşiyor, ama rüzgar gibi süratli. O yüzden pusuya düşüremiyor ve tüfikle vuramıyorsun. Çöl Arapları atlarıyla ceylanlara yetişiyor ve mızrağı saplıyorlar. O yüzden ceylan kısrığı deniyor ve 24 saat durmadan koşabiliyorlar.

Develer ötekilerinden çok daha küçük, ama çok süratli yürüyorlar. Erkekler bir yerde çarpışırken, kadınlar develeri dizip kaçıyorlar; develerin sırtındaki delik çuvalardan kum dökülüyor, toz duman kalkıyor ve nereye kaçtıkları görünmüyor.

Devlete hiç vergi vermiyorlar; devlet alamıyor da, çünkü yaşadıkları yer çok sıcak, nerede su olduğunu sadece onlar biliyor ve suyu aldıktan sonra gene üzerini kapatıyorlar.

Küçük köy ve palankalarda postayı soymasınlar diye devlet bunlara yıllık para ödüyor. Bu sıcak çölde Çöl Arapları işte böyle yaşıyorlar.”²⁴³

Çifte Han²⁴⁴ (Bulgar Hanı) ve Bahçeli Kahvehane

“Kuleden 100 metre mesafede eski, hepsi dar, pis ve karanlık odalı iki katlı bir yapı pinekliyor. Bu yapının adı Bulgar Han. Yıllarını zindanda geçirmek için değil, ama şehirde yaşama hakkıyla ebediyen Diyarbakır

243 Minço Kınçev, a.g.e., s. 672.

244 Şehrin merkezinde bulunan Çifte Han'a ilk olarak Zıştovi sürgünlerinin yerleştikleri anlaşıyor: “17 Şubat 1870'te, Hicri takvime göre Şevval ayının 29'unda; 10 kişi, aylık 45 kuruşa Çifte Han'dan bir oda tuttuk. Bu hana gitmeye mecburduk, çünkü komşuları rahatsız ettiğimizden dolayı, polis mahallede yaşamamızı yasakladı.” (Ivanitsa Ivanov, a.g.e., s. 439).

Kalesi'ne sürgün edilen Bulgarların çoğu bu handa kalıyor. O yüzden de Bulgar Hanı deniyor.”²⁴⁵

“Şehre çıkınca, bir han dikkatimi çekti: Çifte Han; kapıları iki sokağa açılıyordu. 53 odalı handa daima kalabalık müşteri vardı; saman ve buğday için hususi yerler ayrılmıştı, keza geniş bir kahvehane de. Han hoşuma gitti ve soruşturunca, sahibinin Hacı Mesut Efendi olduğu söylendi. Evini öğrendim ve kapısını çaldım. Bulgar kalebentlerden olduğumu ve uzun yıllar memlekette hancılık yaptığımdan, hanı bana kiralamasını istedim. Yıllık 60 lira, her ay beş lira ödeme sözü verdim.

O, mukavele imzalamadan kabul etti; kira bedelini çok zor aldığı Ermeni hancıdan ay sonunda hanı boşaltmasını ve bana vermesini isteyeceğini söyledi. Sadece 200-300 kuruşum vardı ve Stanço Popov'u ortak olarak davet ettim; kendisi varlıklıydı, 50 Türk lirası kadar parası vardı. O kabul etti; hanı kiraladık; kafileden ücretsiz, sadece yemek karşılığında hademeler tuttuk.

Marin Nikolov'u kahveci, başka ikisini de odacı yaptım. Müşterileri iyi tanıyan bir Ermeniye oda ve ahır bakımcısı yaptım; maaşı 75 kuruş artı yemek.

Bir ay dolunca Mesut Efendi'ye kira bedelini götürdüm. Beni handaki bodrum odasında kabul etti. Nargile ve kahve ısmarladı; teşekkür etti ve eğer paraya ihtiyacım olursa, kirayı altı ayda bir de ödeyebileceğimi söyledi. Ben de dürüst bir tüccar olarak borcumu zamanında ödemek istediğimi söyledim. Türk çok memnun kaldı ve hiçbir zaman beni handan çıkarmayacağını söyledi.”

“Ramazan'da bu kahvehanede²⁴⁶ kahve, çay ve başka tatlılar hariç, akşamları çay gibi boyalı rakı da satıyordum. Müşteriler yüksek sesle, “Bana bir çay ver”²⁴⁷ diye sesleniyorlardı, ben de anında çay yerine rakı götürüyordum. Rakı yavaş yavaş yudumlanıyor ve bir-iki defa daha isteniyordu; ‘çay’ epeyce pahalıydı ve ben memnundum. Ancak yakında bir Ermeni meyhane işletiyordu. O, yasak olmasına rağmen, çarşıda epeyce rakı sattığını anladı ve

245 Stoyan Zaimov, a.g.e., s. 147.

246 Gavril Brınçev, Stoyan Zaimov'un firarından dolayı kapatılmadan önce Bahçeli Kahvehaneyi de kiralyor.

247 Metnin aslında ifade Türkçe geçiyor.

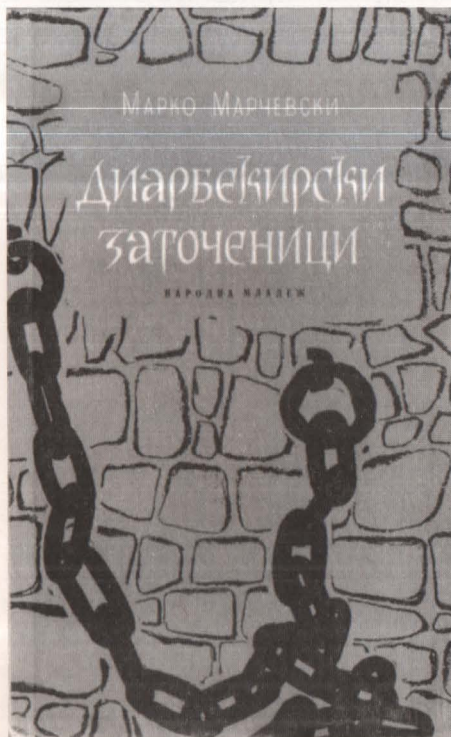
beni kışkandı. Kahvehanede arama yapılmasına rağmen, rakı bulunamıyordu, çünkü ahırın bir köşesine bir kuytu kazmış, üzerini de çöple örtmüştüm.

Bir akşam bu Ermeni bir Çerkezi satın almış ve akşam geç saatte yanıma rakı içmeye göndermiş. Ben bir arkadaşımın masada yemek öncesi atıştırdım. Çerkez rakı istedi, ben de rakı satılmadığını söyledim. Bunun üzerine masadan şişeyi kaptı, başka bir iskemleye oturup içmeye başladı. O esnada gelen iki zaptiye, Çerkezi rakı içerken yakaladılar ve o an ikimizi polis müdürünün yanına götürdüler; benim yasak yerde rakı sattığımı, Çerkezi de elinde rakı şişesiyle yakaladıklarını arz ettiler.

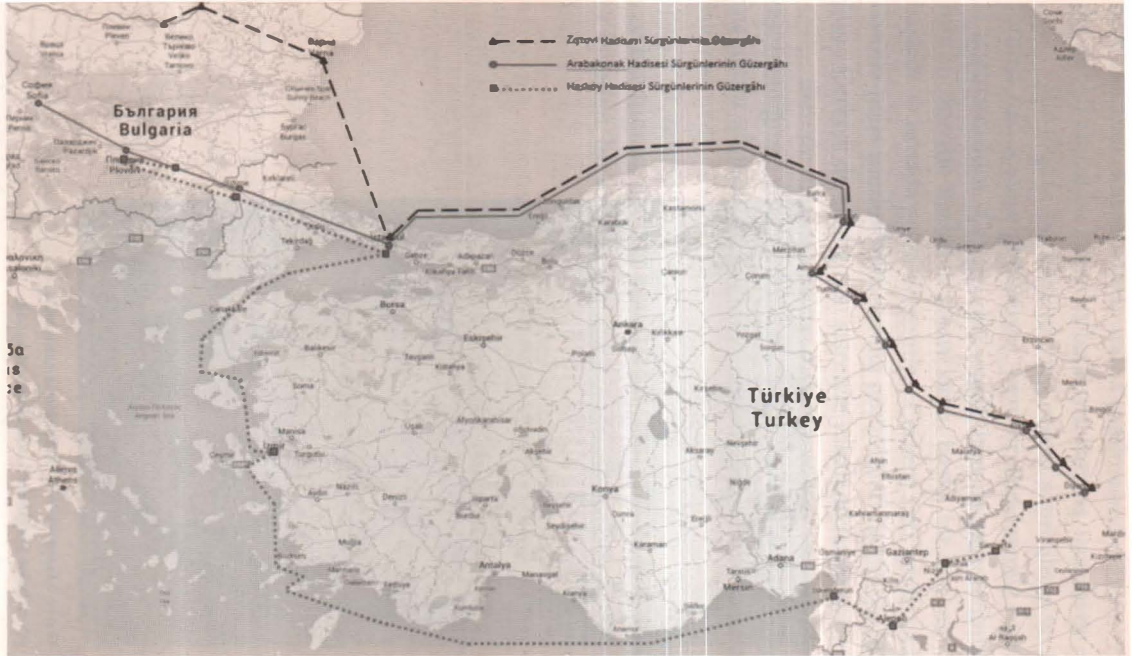
Ben de memleketinden ayrı düşmüş bir sürgün olarak rakı içmeden duramadığımı; şişeyi masadan kapıp içmeye başlayan Çerkeze karşı koya-
madığımı söyledim. Çerkez'e bunun doğru olup olmadığı sorulduğunda, inkâr etmedi: "Evet, efendi, canım çekti."

O zaman yüzbaşı onu bir güzel azarladı ve Ramazanda rakının yasak olduğunu söyledi; işin aslı anlaşılınca Çerkez kapatıldı, bana da "Siktir buradan, bir daha kahvehaneye rakı sokma" dendi."²⁴⁸

248 Gavril Brinçev, a.g.e., sayı 6.

Marko Marçevski'nin Diarbekirski zatoçenitsi
(Diyarbakır Sürgünleri) adlı kitabının kapağı.

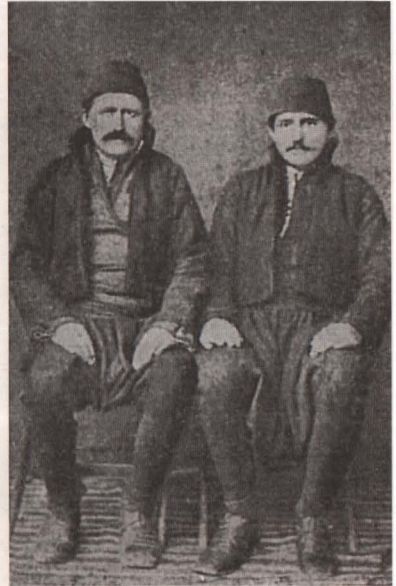

Diyarbakır sürgünlerinin kuzey ve güney yolculuk güzergâhları

19 Zıştovili
sürgünün mem-
lekete döndükleri
gün çektiikleri
ortak fotoğraf
(23 Aralık 1872).

Arabakonak hadisesi sürgünlerinden
İvan ve Vuty Vetyov kardeşlerin
Diyarbakır'da Georgi Dançov'a
çektiikleri fotoğraf.

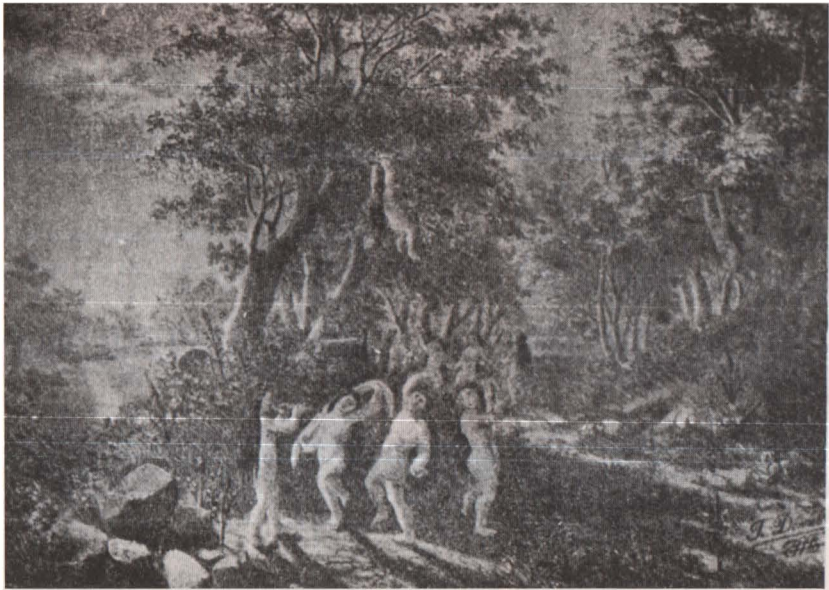

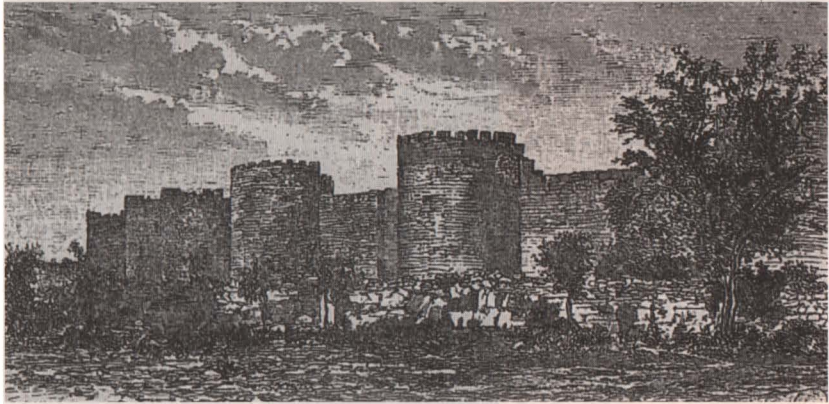
Arabakonak hadisesi sürgünlerinden
Vutyo Pelov'un Diyarbakır'da
Georgi Dançov'a çektiği fotoğrafı

Papaz Minço Kınçev'in elyazmasından bir yaprak;
akrep çizimi, altında "Özgürlük veya Ölüm" notu
düşüldüğü görülüyor (altta)

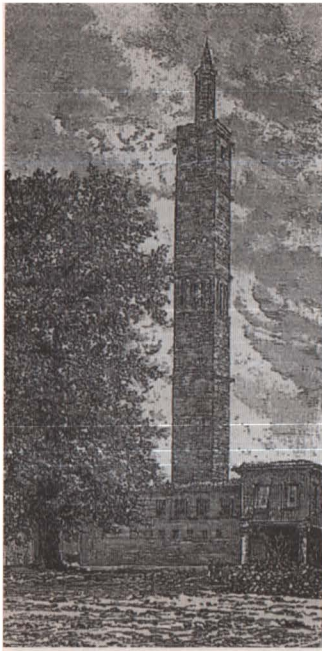

Georgi Dančov'un Diyarbakır'da çizdiği Rusalki (Denizkızları) adlı litografisi (1875; 20,3/26,5 cm).

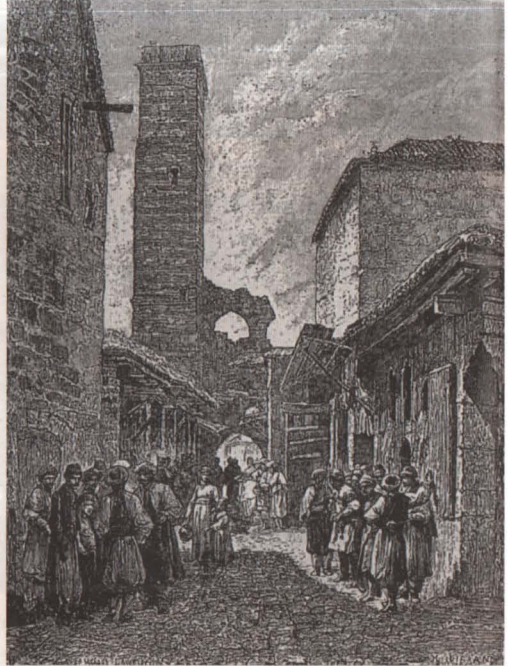

Stoyan Zaimov, Eski Zağra'da neşredilen Nadejda (Umut) dergisinde (1900/3) yayınladığı "Diyarbakır" adlı yazısında dört gravürü kullanıyor. Birinci gravürü şöyle açıklıyor: "Diyarbakır Kalesi'nin dış görünüşü. Semiramis'in cenneti kalenin bu kısmında bulunuyormuş." (Stoyan Zaimov, a.g.e., s. 146)

"Semiramis'in göklere kadar
yükselen kulesi."

(Stoyan Zaimov, a.g.e., s. 149)

"İçkapı; kule ve kalenin
yıkık surları."

(Stoyan Zaimov,
a.g.e., s. 150)

"Dağkapı burcundan şehrin görünümü." (Stoyan Zaimov, a.g.e., s. 152-153)

- Abdülğani Fahri Bulduk, *Diyanbakır Valileri*, 2007, Konya.
- Amed Tigris ve Yıldız Çakar, *Amed-Coğrafya, Tarih, Kültür*, Diyanbakır Büyükşehir Belediyesi, (yayın yılı belirtilmemiş), Diyanbakır.
- Asen Vasiliev, *Bilgarski vizrojdenski maystori*, 1965, Sofya.
- Ayşe Özkan, *Milos'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı (1830-1878)*, IQ Yayıncılık, 2011, İstanbul.
- Dimitir Straşimirov, *Vasil Levski, Jivot, dela, izvori*, t. 1 (Dimitir Pışkov, s. 647-655), 1929, Sofya.
- Diyanbakır *Salnameleri (1286-1323) (1869-1905)*, Diyanbakır Büyükşehir Belediyesi, 1999, İstanbul.
- Dora Tomova, Elena Harbova, "Pisma na Mirço Popov ot Diarbekir do Mariya Popova," *Izvestiya na Dirjavnite arhivi*, 65, s. 239-276, 1993, Sofya.
- Gavril Brınçev, "Az, Gavril Brınçev ot Orhaniye," *Narodna mladej*, 09.02. 1983, Sofya.
- Georgi Pophristov, *Sviştov v minaloto* (Spomeni na Yanko Mançev, s. 360-381; Iliya Monev, s. 381-425), 1936, Sviştov.
- Hasan Özgen, Hakan Aytekin, *Taşlar ve Düşler, Diyanbakır*, Diyanbakır Büyükşehir Belediye Başkanlığı, (yayın yılı belirtilmemiş), Diyanbakır.
- Hüseyin Mevsim, "Uyanış Çağı Bulgar Edebiyatında Romantik Bir Eser: Georgi Rakovski'nin *Orman Yolcusu* ["Gorski pitnik"] Poeması," *Batı Kültür ve Edebiyatlarında Romantizm*, s. 171-180, 2014, Ankara.
- Ivan Stoyanov, *İstoriya na Bilgarskoto vizrajane*, 1999, Veliko Tırnovo.
- Ivan Vazov, *Pod igoto*, 2002, Sofya.
- Kasım Ertaş, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Diyanbakır Ermenileri*, Rağbet Yayınları, 2015, İstanbul.
- Konstantin Kosev, *Kratka istoriya na Bilgarskoto vizrajane*, 2001, Sofya.
- Lyuben Karavelov, *Sıbrani sıçineniya v 9 toma*, tom 2, 1965, Sofya.
- Lyudmil Spasov, *Problemi na novata bilgarska istoriya, çast I, Bilgarsko vizrajane*, 2001, Plovdiv.
- M. Hüdaî Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, T. Tarih Kurumu Yay., 1992, Ankara.
- Mariya Atanasova, "Pisma na Doço Mnkvov," *Izvestiya na Dirjavnite arhivi*, 45, s. 155-189, 1983, Sofya.
- Marko Marçevski, *Diyanbekirski zatoçenitsi*, 1960, Sofya.
- Mehmet Öncü, *Meyir (Diyanbakır Yemekleri ve Yemek Kültürü)*, Diyanbakır Büyükşehir Belediyesi, 2015, Diyanbakır.
- Mustafa Avcı, "Osmanlı Uygulamasında İnfazı Özellik Gösteren Hapis Türleri: Kalebentlik, Kürek ve Prangabentlik," *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1.
- Nayden Patev, *İz minaloto na Tetevensko i Botevgradsko* (Spomeni na İvan Vetyov, s. 134-137), 1936, Sofya.
- Nikolay Jeçev, "İz korespondentsiyata na bilgarskite političeski zatvornitsi i zatoçenitsi ot 60-70-te godini na XIX vek," *Izvestiya na Dirjavnite arhivi*, 7, s. 220-264, 1963, Sofya.
- Nikolay Likovski, "Diyanbekirski spomeni i avtobiografični belejki na İvanitsa Angelov İvanov ot Sviştov (1847-1938)," *Izvestiya na Dirjavnite arhivi*, 32, s. 407-461, 1986, Sofya.
- Nikolay Likovski, "Materiali za Teodor T. Hrlev i Dimitir T. Stoyanov – zatoçenitsi v Diyanbekir," *Izvestiya na Dirjavnite arhivi*, 56, s. 241-278, 1988, Sofya.
- Nikolay Likovski, "Spomenite na Brayko Tsonkov Kofardjiev ot Koprivštitsa (1838-1914)," *Izvestiya na Dirjavnite arhivi*, 49, s. 219-256, 1985, Sofya.

- Nikolay Likovski, "Tri spomena na bilgari revoljutsioneri (Nikola Kiselov; Yasen Kamenov; Marko Yončev), zatočenitsi v Diarbekir," *Izvestiya na Dirjavnite arhivi*, 55, s. 303-333, 1988, Sofya.
- Osmanlı Belgelerinde Diyarbakır, Diyarbakır Valiliği, 2011.
- Pandeli Kisimov, *Moite spomeni*, 4, 1903, Sofya.
- Penčo Slaveykov, *Kırvava pesen*, ç. 1-3, 1911, Sofya.
- Petr Berkovski, *İz vizpomenaniyata mi*, 1894, Lom.
- Petko Slaveykov, "Diarbekir," *Çitalışte*, 1872, İstanbul.
- Pop Minčo Kınçev, *Vidriisa* (Spomeni, zapiski, korespondentsiya), 2006, Sofya.
- Reçnik na bulgarskata literatura*, 3, s. 547-548, 1982, Sofya.
- Stefan Diçev, *Rali*, 1990, Sofya.
- Stefan Karakostov, *Diarbekirski zatočenitsi* (Biografični skitsi, pisma i dnevnitsi), (Dr. Georgi Mirkoviç, s. 95-162; Petır Berkovski, s. 328-355; Georgi i Mihail Minçev, s. 356-400; Konstantin Doganov, s. 443-450), 1946, Sofya.
- Stoyan Zaimov, "Diarbekir," *Nadejda*, 3, s. 145-156, 1900, Stara Zagora.
- Stoyan Zaimov, *Minaloto* (Oçerki i spomeni iz deyatelnostta na bulgarskite tayni revoljutsionni komiteti ot 1869-1877 godina), 1983, Sofya.
- Tone Krayçov, *Diarbekirski dnevnik i spomeni*, 1989, Sofya.
- Vasil Mançev, *Spomeni. Dopiski, pisma*, 1982, Sofya.
- Vasil Zlatarski, "Çetiri pisma ot Diarbekir," *Sbornik v çest na Plovdivskiya mitropolit Maksim*, s. 189-203, 1930, Sofya.
- Veselin Sariev, *Diarbekir i bulgarite* (Po sledite na zatočenitsite), 1996, Sofya.
- Veselin Sariev, "Diarbekir i "Rusalki," *Narodna kultura*, s. 28, 13.07. 1984, Sofya.
- Veselin Sariev, "1875 godina. Diarbekir," *Rodna reç*, 3, s. 39-41, 1989, Sofya.
- Yuliya Nikolova, *Dostoyno est* (Sviştov prez devetnadesetiya vek i prvoto desetiletie na XX vek), 2008, Sviştov.

Dizin

Ab

aba 68, 177; dolabı 130, 170, 176-178, 217
abacı/abacılık 18, 30, 64, 103, 179
Abdülaziz (Sultan) 27, 33, 40, 110, 159
Abdülmecid (Sultan) 161-162
Abdülrahman T evfik Paşa (Diyarbakır Valisi) 179, 184, 212
Abulahat, Hacı Kozma 53, 68, 119, 182-183, 221
Acem(ler) 130
Âdem Baba 14, 132, 171, 179
Adriyatik Denizi 103
Ağrı üzümü 142
Ahmet Saray (köy) 81
Ahtarin (köy) 112, 131
Akça Kilise 15
Akdeniz 19-20, 61, 63, 68, 103, 105-106, 111
Akka 16-17, 69, 124
Akpınar (köy) 63, 111
Alaca Han 45, 82, 90
Alacadağ 122
Alayurt (köy) 87
Alevi 91
Ali (Hz.) 130
Ali (Lofçalı onbaşı) 28
Ali (Rali) 18
Ali 155
Ali 211-212
Ali Efendi 192-193
Ali Pınar (köy) 61, 129-130, 150, 179, 183
Alman 16, 182
Amasra 43, 81, 85
Amasya 20, 43-44, 46, 70, 81, 87, 135-136
Amerikan 106
Amidos 143
Anadolu 8, 11-12, 15, 20, 23, 44, 46, 135, 144, 154, 164, 190-191
Anadolu Kavağı 66
Anhialo (Aluyolu, Pomorie) 66
Ankara 40, 52, 55, 58, 60, 65, 73, 97, 165
Antakya 68, 111

Antep 62

Antihasunist 153, 157; ayrıca bkz. Hasunist
Antim (Bulgar ekzarhı) 35, 60, 64-65, 69, 125
Arabakonak (Sofya) Hadisesi 24, 70, 73, 80, 83, 90, 94-95, 97-98, 100, 102-103, 105, 123, 128, 145, 165, 177-179, 182, 185, 199, 229-230
Arabakonak geçidi 73-74, 81
Araplar (Aprilovo, köy) 27
Ardahan 122, 211
Ari 154
Atmeydanı 107
Avratalan/Avratalanlı 103, 125, 135, 137
Avusturya 40
Aya Yorgi Kilisesi 156-158
Ayasofya 144
Ayastefanos 134; Anlaşması 8, 22, 108, 129, 139
Aynalı Han 87
Aynaroz 15, 70
Aziz Kırk Mazlum Manastırı 93
Aziz Kiril ve Aziz Metodiy Yortusu 57, 98, 119, 206-207
Aziz Kosma ve Aziz Damianos Kilisesi 20, 156, 158, 207
Aziz Petr ve Aziz Pavel Manastırı 24, 30
Azize Meryemana Manastırı 36
Azov (Rus vapuru) 63
Azrail 16

Babaeski 75, 78

Babı zaptiye 40-41, 79
Babıâli 13, 21, 25-26, 29, 34, 110, 211-213
Bahçeli Kahvehane 103, 181, 224-225
Bakır madeni 47, 104, 136
Balabanov, Marko 107
Balıklısu (Ayazma) 170
Balkan Slav halkları 7
Balkan Yarımadası 8, 28
Balkanlar 9, 11, 31, 36, 46, 72, 133, 144, 164
Balkapan Han 69, 134
başıbozuk 128
Batı Kocabalkan 73

Ba

Bedesten 68, 232
 Belen (kasaba) 63, 111, 133
 Belgrat 29-30, 69
 Belogradçik (Belgratçik) İsyanı (1849) 13
 Benkovski, Anton (Leh mühendis) 125
 Berkovski, Petr (sürgün) 111, 113-116, 118, 120, 122, 126-127, 160, 190-193, 197-198, 200, 207, 217
 Besarabya 25, 33
 Beyazıt (Ardahan) 122
 Beylerbey (köy) 62, 67
 Beylerbeyi Sarayı 27
 beylik (vergisi) 32
 Bulgarski bukvar 26
 Birecik 20, 61-62, 67, 105, 112, 131
 Birinci Bulgar Lejyonu 29, 69
 Birvan (Ulupınar) 45
 Bismil 113
 Bit Pazarı 173-174
 Bizans 147, 156
 Boğaz 43, 66, 83
 Borfes kapıcısı 89
 Boşnak(lar) 13, 21, 132
 Boşulya (köy) 77
 Botev, Hristo 15, 72, 198
 Brınçev, Hristo (sürgün) 74, 80, 96, 103-105, 128, 225
 Bucak 212
 Bulgar Gizli İhtilâl Komitesi 23
 Bulgar Gözüyle Bursa 7
 Bulgar Gözüyle Edirne 7
 Bulgar Gözüyle İstanbul 7
 Bulgar Han 9, 120, 181, 224-225
 Bulgar Okuma Yurdu 15
 Bulgar Uyanış Çağı 8, 70
 Bulgarlar 7-15, 19-25, 27-29, 31, 33-34, 37, 40, 43, 47, 49, 54, 57, 59, 63-65, 70-72, 77-78, 80, 82, 95-96, 98-99, 102, 106-107, 110, 114, 117, 120-125, 129-132, 134, 136-137, 144, 149, 152, 154, 159, 164, 166, 168, 172, 175, 177-179, 183-184, 188-190, 196, 198-200, 206, 208, 216, 218, 225

Bursa 7, 11, 185
 Bükreş 12, 14-15, 27, 33, 35, 38, 42, 53, 72-73, 103, 110, 198
 Cear Melik (? , kasaba) 113
 Cigaret günü 200, 219
 Cihan Harbi II 17
 Cümbüşlü Han 43
 Çakal Han 81, 86
 Çamlıbel (köy) 45
 Çanakkale 64, 69, 106, 111, 133
 Çarikköy 59, 122, 155, 167, 200
 Çatalca 75, 79
 Çeçenler 36
 Çek(ler) 190
 Çengelli ağaç (Darağacı) 45
 Çerkez(ler) 37, 76, 127, 132-133, 226
 Çervena voda (Kızılsu) 67
 Çırpan 109 124, 131, 207
 Çifte Han 9, 120, 124, 154, 181, 209, 224-225
 Çingene(ler) 151
 Çitalište (Bulgarca dergi) 15, 197
 Çorapçı Han 106
 Çorlu 75, 78
 Çöl Arapları 223-224
 Çüngüş (köy) 115, 179
 Dağ Yolcusu 37
 Dağkapı 124, 147-152, 167, 184, 233
 Dançov, Georgi (sürgün) 109, 118, 120, 127, 137, 166, 190, 193-197, 229-231
 Daniel Efendi (Mardin piskoposu) 100-101, 211
 Darius 140
 Darya 113
 Deli Süle (Dragomirovo, köy) 36
 Deliklitaş 45
 demirbent 19, 23, 34, 57, 95, 109, 144, 176, 178
 Denizli 45
 Dereköy 43
 Derviş Paşa (Lofçalı, Diyarbakır valisi) 50, 53, 210
 Deveboynu Dağı 47, 122

Ce

Da

Develi 91
 Dış Kale 23, 144, 146-147, 156
Diabekir i bulgarite (Po sledite n a zatočenitsite)
 19, 23
Diabekirski dnevnik 74
Diabekirski Zatočenik 17
Diabekirski Zatočenici 17, 227
 Dicle 8-9, 14, 17, 21, 28, 33, 56, 59, 69, 113, 122,
 135, 128, 140-141, 143, 145, 147, 149-150, 152,
 155, 166-167, 190, 193, 197, 204, 206, 214,
 220-221
 Diçev, Stefan 17, 19
 Diyarbakır 7-25, 27-28, 31, 33-35, 39, 41-44, 46-50,
 53-58, 60, 62-63, 66-70, 73, 80-82, 87, 90,
 93-98, 101-105, 107-111, 113, 116-117, 119-125,
 127, 129-130, 132, 134-144, 146-149, 151-157,
 159-160, 162-167, 170-173, 175-178, 180, 182-
 187, 189-190, 193-194-218, 220-221, 224,
 228-231; akrebi 201-203; çıbanı (sivilcesi)
 200-201; Kalesi 13, 21, 60, 90, 124, 127, 140,
 142-144, 146, 148, 151, 221, 231; karpuzu 203;
 mutfakı 203-205
 Doganov, Konstantin (sürgün) 109-110, 117, 119,
 125, 128, 211
Drugar za detsata 26
 Drumev, Vasil 107
 Dryanova 30

Eç
 Eçmiadzin 121
 Edesa (Şanlıurfa) 113
 Edirne 7, 11, 73, 75, 77, 109-110, 115, 134, 186, 193
 Eflâk 19, 27, 29, 31
 Ege 20, 111
 Enek (köy) 61
 Ereğli 84
 Ergela (köy) 82
 Ermeni(ler) 18, 45-48, 53, 57-58, 62, 82, 87-92,
 96, 104, 111-114, 117-118, 121-123, 125, 130-132,
 152-155, 158-159, 161, 163, 171, 174-175, 188,
 191, 196, 200, 206-207, 211, 216-221, 225-
 226; Komitesi 130, 217-218

Erzurum 8, 142, 212
 Eski Cuma 22, 32-33, 48
 Eski Saray 94, 121, 145
 Eski Zağra 109, 126, 133, 198, 202, 231
 Etiyopya 179
 Etropole 73, 108
 Faddey (havari) 159
 Farsça 147
 Fener Rum Patrikliği 26, 33, 70, 159
 Ferhat ile Şirin 87
 Fırat 14, 45, 62, 67, 82, 92, 106, 112-113, 131, 166
 Fis Kaya 149-152, 167, 190
 Filibe 18, 21-22, 48, 74-77, 107, 109, 125, 195,
 209
 Gabrova 30-31, 35, 42, 102, 190
 Gaçev, Georgiy 71
 Galata 69
 Gara Samuil (tren istasyonu) 66
 Garaşanin, İliya 28-29
 Gâvur Meydan Mahallesi 219
 Gâvur Meydanı 170
 gayrimüslim(ler) 21
 gazete 7, 12, 14-15, 24, 28-29, 34-35, 52-53, 55-57,
 98, 102, 107, 110, 119, 122, 124, 164, 198-
 199, 207
 Gebecce (Beloslav) 66
 Gelibolu 69, 111, 133
 Gergitsov, Yordan 35, 38-39, 41, 52, 55, 58, 70, 155
 Gizli Merkez İhtilâl Komitesi 27
 Golgotha 11
 Gorçakov (Rus siyaset adamı) 25
 Gorna Oryahovitsa (Yukarı Rahova) 207
 Gölcük 47, 93
 Gradsko 22-23
 Gregoryen 153, 155, 157
 Grigoriy (Rum papaz) 24
 Gümüş Madeni 45, 82, 92, 106, 136
 gündük 7, 9, 74, 108
 Gyurgevo (Yerköy) 215

Ga

Hacı Stavri (Tırnova) Hadisesi 28-31, 33, 35, 48, 57, 108, 117, 193
Halep 8, 20, 58, 61-63, 67-68, 105, 111-112, 128-133, 175, 201, 212
Hamurvat 168-170
Harpüt 20, 44-47, 58, 82, 92-93, 190
Harran 113
Harun El Reşit 162
Hasan Çelebi 45, 82, 90
Hasan Tahsin Paşa 31
Hasköy (Trakya) Hadisesi 70, 98-99, 103, 108-110, 117, 123-124, 129, 171, 177-179, 181-182, 185, 189-190, 193, 198
Hasköy İhtilâl Komitesi 109
Hasunist 153, 155, 157 ayrıca bkz. Antihasanist
Hatım Kastal Han 219
Hayfa 69
Hazreti Süleyman Camisi 146, 161, 211
Henis (köy) 88
Hırvat 7, 88
Hiek (köy) 113
Hilendar Manastırı 70
Hindistan 189, 213
Hios (Sakız) 64
Horam (Orhan, köy) 91
Hrulev, Teodor 24-27
Hukedun Kalus Şerîş Manastırı 131
Hüdayda 180

ıslahhane 9, 59, 97, 176-177
İbrahim 113
İbrail 27, 29, 33, 72
İç Kale 49, 94, 96-97, 99-100, 102, 117, 120, 122, 142, 144-146, 150, 158, 169, 171, 182, 196, 199, 212
İhtiman 74, 76
İlarion (Lofça Metropolit) 32
İncil 21, 53, 112, 114, 159, 173, 205, 221
İncirli (Tokat) köy 63
İnebolu 43, 85
ipek böceği 185-186, 188

İraklia (Karadeniz Ereğlisi) 43
İran 103, 159
İridian (vapur) 111
İsa (Hz.) 11, 90-91, 114, 131, 158, 162, 214
İsa'nın Dirilişi yortusu 218
İskenderiye 103, 128, 179
İskenderun 8, 20, 61, 63, 68-69, 103-106, 110-111, 127-128, 132-133, 175, 193
İslimye 27, 29, 31, 100, 137, 190
İsmail Paşa (Kurt/Kürt, Diyarbakır valisi)
İsrailoğulları 205
İstanbul 7-8, 11, 14-16, 18, 20, 22, 25-28, 31, 33-35, 39-44, 47, 49, 53-54, 56, 60, 63-66, 68-69, 73-75, 79-81, 83-84, 101-102, 105-107, 109-110, 121, 123, 125-129, 134, 137, 143-144, 148-149, 154, 164, 180, 183, 185-188, 190, 193-195, 199, 211, 213
İstanköy 133
İstoričeski raboti, moite spomeni, IV 30
İstoriya slavyanobılgarska 70
İtalyan 110
İvan Dede (Dyado İvan) 37, 72
İvanko, ubietsit na Asenya 107
İvanov, İvanika (sürgün) 22, 25, 27, 33, 35-39, 41-42, 44-48, 50-51, 53, 57-58, 60-61, 63-66, 70, 155, 157, 174, 180, 182-184
İvanov, N. (Rus konsolos) 62, 128
İzgubeniye starets 198

Jernis, Şemas 59-60

Kâbe 220
Kabicuk (köy) 82
Kafkasya 8, 16
Kahire 179
Kalas 28, 72
kalebent 8-9, 19, 23, 28, 34, 49-50, 54, 57, 59, 96, 99, 102, 109, 144, 171, 176, 212, 225
Kalın (Kargın, köy) 89
Kalofer 27
Kalyandji, Pavel 24-26

Kambal (vapur) 133
Kamenov, Yassen (sürgün) 39, 41-42, 47-48, 61, 140, 144, 152, 161, 164, 180, 182-183
Kangal 45, 82, 90
Kanık (köy) 45
Kapalı Çarşı 174
Kapinovo Aziz Nikola Manastırı 30
Kara Donur (köy) 61
Kara Mahmut Çiftliği 82
Karacadağ 61, 115-116, 169, 205
Karacurum 113, 131
Karadağ 28
Karadeniz 43, 81, 83
Karakostov, Stefan 17, 23, 30
Karaköprü 61
Karamanlı(lar) 47, 87
Karasu 169
Karavelov, Lyuben 12-13, 15, 27, 72, 198
Karduhlar 154
Kars Kalesi 122
Kaspiçan 66
kaşar 34, 179
Katolik 41, 58, 68, 82, 88, 114, 153-157, 161, 206-207
Kavak kasabası 43, 81
Kavaklı (köy) 86
Kaynak (köy) 115, 131
Kaz Ovası 111, 113
Kazak(lar) 77-78
Kazan 27, 33, 64
Kazan Han 47
Keldani(ler) 121, 130, 140, 142, 146, 154-155, 157, 211
Kellehane 149
Keşişdağ (Gâvurdağ) 111
Kezim (köy) 82
Kıbrıs 50, 63, 207
Kınak (köy) 90-91
Kınçev, Angel 73
Kınçev, Minço (papaz, sürgün) 26-28, 33, 109-110, 112-113, 115, 117, 119, 121, 123, 128-130,

132, 134, 139-140, 145, 148-149, 152, 155, 157-158, 160, 162-163, 166, 170, 177-179, 181, 184, 190, 192, 197-199, 204, 208-209, 217, 230
Kırım Savaşı 8, 20, 29
Kırın (köy) 91
Kırvava Pesen 16
kışla 39, 74, 76, 99, 122, 148-149, 151
Kıtrbul (köy) 122, 149, 152, 190
Kız Kalesi 140
Kilis 62
Kilitbahir 133
Kir 154
Kiril (Kudüs Patriği) 57
Kisimov, Pandeli 29
Kocabalkan 15, 30, 36, 38, 71, 73
Kofarciev, Brayko 134
Konaklı Han 78
Konstantin (Bizans İmparatoru) 83
Köprülü (Makedonya) 28
Köroğlu'nun evi (Çamlıbel) 45
Kratka çitanka *za vzaimnite uçilišta* 26
Kratka teoretiçeska i praktiçeska perspektiva 197
Krayçov, Tone (sürgün) 22, 27, 75, 79-80, 83, 94, 96, 99, 105-108, 137, 145, 168, 182
kudret helvası 142, 205-206
Kudüs 15, 28, 57-58, 61, 67-70, 152, 182; **Rus Kilisesi** 57
Kula 21
Kum Kalesi 64
Kunt 47
Kuran-ı Kerim 9, 162, 213
Kurban Bayramı 78
Kuş Doğan (köy) 61, 129
Kutlu Müjde günü 88
Kuvlez (köy) 45
Kuzeybatı Bulgaristan 134
Küçük Denizcik 170
Küp Ali Bahçesi 169
Küpeliyanlar 101, 155, 159
Kür Nehri 154

Kürt(ler) 18, 27, 47, 49, 58-59, 82, 91, 93, 103-104, 112, 115, 117, 120, 124, 127, 131, 139, 147, 154, 162, 171, 174, 196, 202, 205, 210-213
Kyu Kyurteva 63

La

Ladik 43
Leh(ler) 57, 78, 82, 125, 190
Leskofça Manastırı 30-31, 48
Leşte 76
Levanten 82
Levski, Vasil 23, 72-73, 108, 120, 193
Likovski, Nikolay 19
Liva Paşa 130
Lofça (Loveç) 28, 32, 50, 73, 210
Lolo gecesi 200, 215
Lom 21, 190
Lombard (vapur) 110-111
Lüleburgaz 78
Lyaskovets (Lâskofça) 24

Ma

Mahzar Paşa (Sofya Valisi) 73, 108
Malato (Bahçedere, köy) 47
Mançev, Dragan 199
Mançev, Vasil 40, 52, 55, 58, 60, 65, 70, 190
Mançev, Yanko (sürgün) 38-39, 41-42, 44, 50, 59, 66, 150-152, 177
manna 142, 200, 205-206
Mar Kosma Kilisesi 20, 22, 57, 96, 119, 156-158, 208
Mar Şumuni 213
Marçevski, Marko 17, 227
Mardin 59, 101, 130, 139, 142, 150, 159, 175, 180
Mardin Kapı 59, 150, 152, 165
Marinov, Petko (Paşa Petko) 22; ayrıca bkz. **Paşa Petko İsyanı**
Marmara 20, 111, 134
Marsilya 189
Medine 27, 212, 219
Mehmet Sabri Efendi (Paşa) 31
Mekke 27, 212, 219
Mercuriy (vapur) 40

Mersin 63, 133
Meryemana'nın Ölümü Kilisesi 220
Merzeme 82
Mesembria (Nesebur) 66
Meterhane (Mehterhane) 74-75
Mevlevi 160
Meylin dağı 63
Mezopotamya 68, 140, 142, 146, 153, 159
Mezre 45-47, 82, 93
Mıçenik 12
Mısır 213
Mısırtaş (Dikilitaş) 107
Midhat Paşa 17, 22, 28, 38-39, 52-56, 60, 65-66, 70, 207, 214-215
Mihrap Dağı 45-47
milli mitoloji 11, 19, 29
Miloslavleviç, İvan 28, 42, 120
Minçev, Georgi (sürgün) 27, 103, 109, 120, 126-128, 133-134, 178-179, 190-191, 198-199
Minçev, Mihail (sürgün) 109, 113, 120, 122, 178-179, 185, 187-189, 192, 198-199
Minerva (Fransız vapuru) 27
Mir Muhammet 212-213
Mirkoviç, Dr. Georgi (sürgün) 17, 80, 134-135, 137, 139, 175, 180
Mişeat (köy) 91
Mizar (köy) 62
Monev, İliya (sürgün) 33, 40-42, 46-48, 56, 58, 61, 67-70, 143-144, 147, 151, 155, 159, 165-167, 173, 176, 182, 184, 216
Montpellier 180
Moskov 117, 123
Mırvkov, Doço (sürgün) 99-102, 132, 175, 178
Mumcu Çiftliği 44
Murad V (Sultan) 62, 128
Murat Bey (Petrowski) 190, 195, 197
Murdi (köy) 61
Musa (Kürt) 202
Mustafa Paşa (Kıbrıslı Alısnak, Diyarbakır valisi) 50, 207
Musul (Ninovia) 130, 141, 184

Muş 67, 122, 218
münferit sürgün 24, 100, 104
Müslüman(lar) 9, 36-38, 62, 79, 82, 123, 145, 152,
154, 156-157, 160, 162, 167, 193, 212, 219-
220, 223

Na

Namatora (köy) 82
Napolyon altını 69, 173, 185
Napreduk (Bulgarca gazete) 102, 119
Naseyfik (köy) 82
Nevolniki 12
Nezavisimost (Bulgarca gazete) 28, 207
Nezib (Nizip) 62
Nisan İsyanı (1876) 15, 42, 70, 124
Noel 46-47, 57, 67, 99, 209
Novi Han (Yenihan) 74, 76
Novi Sad 29, 37
Nuh Dede 112

Ob

Obrenoviç, Mihail (Sırp Knezi) 28
Obşti, Dimitir 73, 90
Odesa 16, 33, 40, 63, 127
Ognyanov, Boyço 15-16
Ohannes Efendi (Ermeni sarraf) 216-219
Orgo (köy) 93
Orhaniye (Botevgrad) 73, 77, 105
Orlolo (Eskiköy/Hasıköy) 45
Orta Kale 145
Ortaylı, İliber 7
Osmanlı(lar) 7-11, 18-23, 25, 28-31, 35, 43, 57, 70,
72-74, 81, 83, 108, 132, 153, 160, 179, 190,
192, 213
Osmanlı-Sırp Savaşı (1876) 70, 103

Pa

Paisiy (Bulgar ruhban) 70
Panagyurişte (Otlukköy) 17
Paskalya 57, 82, 90-91, 98, 131
Paşa Korusu 14
Paşa Petko İsyanı 21-23
Pazarköy 44
Pers 140, 154

Petersburg 40
Pişkov, Dimitir (sürgün) 75, 83, 90, 102-103, 105,
172, 178, 185-187, 200
Pitnikit dyado ti Pençu Mişekoparana 198
Plevne 73, 101, 137, 203
Pod igoto 15
Pomak 30
Popov, Mirço (sürgün) 103-104, 109, 119, 125, 128,
171, 173, 177, 189, 199-200
Pravadi 66
Pravda (Gerçek), Ukraynaca dergi 12
Pravila tserkvi 26
Primo, Hacı Stavri 108, 117, 193
Protestan(lar) 28, 42, 58, 68, 153, 155, 159
Prusya Sefareti 134

Ra

Rakovitsa (Rakofça) Manastırı 22
Rakovski, Georgi 24, 28-29, 34-35, 37, 69, 72
Rali 117-18
Razgrad (Hezargrad) 67
Reşit (Mehmet) Paşa 161-162
Rila Manastırı 190
Rodos 63-64, 106, 111, 133
Romalılar 87-88
Romanya 8, 27, 38, 71-72, 105, 124, 128
Romen 20
Rum(lar) 21, 24, 32, 39, 47, 53, 64, 66, 70, 79, 84,
88, 104, 108-109, 132-133, 135, 139, 150, 154-
155, 157, 159, 180, 183-184, 206-208, 216-217;
Patrikliği 26, 28, 33, 70, 159
Rumeli 21, 132
Rus konsolosu 22, 58, 63, 66, 106, 128
Rus Sefareti 66, 134
Rusalki (Denizkızları) 197, 231
Rusçuk 22, 24-25, 27-28, 32-35, 38-41, 45, 48, 54,
63, 67, 69, 73, 190, 215
Rus-Osmanlı Savaşı 8, 19, 33, 122
Rusya 22, 24, 28, 36-37, 53, 63, 72, 130-131, 177, 213

Sa

Saliba (köy) 115
Salur (köy) 43

Samsun 18, 20, 42-44, 48-49, 70, 80-81, 85-88,
93, 111, 134-135
Samsun iskelesi 70, 80, 85
Saray Kapı 150
Sarayburnu 43, 111
Sariev, Veselin 11, 19, 23, 27-28, 34-35, 41, 52,
55, 58
Selemet (köy) 115
Semiramis 141-142, 146, 150, 231
Serdar Han 47
Sırbistan 22, 24, 28, 30-31, 71, 128, 190
Sırp Emareti 28
Sırp(lar) 7, 21, 28-30, 42, 70-71, 103, 124
Silivri 75, 78
Silvan 186
Silvan Dağı 148
Sinek Pazarı 170
Sirkeci 83, 106, 109-110, 134
Sirkeci Garı 75, 79
Sivas 20, 45, 81-82, 89, 136
Siverek 20, 61, 67, 114-115, 118, 131
Skrijal 26
Slav 7, 40, 70, 190
Slaveykov, Penço 16
Slaveykov, Petko 15, 17, 20-21, 66, 144, 153, 168
Sloven 7
Speka, D. (yazar) 12
Strangford (Lady) 134
Süryani(ler) 28, 53, 57-58, 96-97, 113-114, 117, 119,
121, 130, 153-157, 159, 161, 163, 171, 205-208,
213, 216, 219-222
Süveyş Kanalı 180
Şarköy 111, 133
şayak 56, 68, 116, 119, 188
Şelbetin (Kalkan) 48
Şems Mezarlığı 219
şems(ler) 220-221
Şerbetli (Şerbetin) Han 48
Şeytan Han 43
Şeytancık (Hitirino) 66
Şumnu 164, 190

Tabor 190
Tarmul (köy) 48
Tatarpazarcık 22, 54
Tekfur (köy) 37
Telkirdağ 69
Teteven 73, 93
Tetevenliler 74, 77, 80
Tıpçileştov, Hristo (Bulgar tüccar) 25, 64, 102, 125
Tırnova 21-22, 28-33, 35, 38-39, 42, 48, 152, 190,
207-208
Tiflis 125, 127
Tilmen (köy) 112, 131
Tokat 20, 44, 63, 88, 136
Tokat Nehri 87
toplu sürgünler 20, 24, 28
Totyo, Filip 36-38
Tozan Deresi 44
Trabzonlu 127, 217-219
Trieste 103, 128
Tryavna 30
Tulça 27, 34-35, 54
Tuna Kuğusu (Bulgarca gazete) 29
Tuna Vilayeti 90
Turhal 44, 81, 88
Turhan (köy)
Türk Tarih Kurumu 7
Türkler 11-13, 16, 27-28, 30, 36-37, 39, 59, 65-66,
76-78, 84, 87-91, 93, 113, 121-123, 126-128,
133, 140, 145, 149, 154, 162, 164, 169-170,
180, 184, 203, 206, 208, 211-213, 223, 225
Ukraynalı 12
Ulah(lar) 21-22, 215
Ulaş (köy) 45, 89-90
*Ulu Bulgar Çarı Birinci Asen ve Oğlu İkinci Asen
Hakkında Birkaç Söz* 37
Ulu Cami 161-162, 216
Unionlar 24, 156
Urfa 20, 61, 113, 116, 150
Urum Kapı 129, 150, 152, 160, 165, 167
Uzun Çarşı 173

Uzunov, Atanas 108-109, 117, 134, 193
Üsküdar 13

Va

Valide Han 40
Van 122, 218
Varna 16, 25, 33, 39-40, 66, 69, 190
Vazov, İvan 15
Vek (Asır), Bulgarca gazetesini 107
Vetova 67
Vetren (Hisarcık) 74, 76, 107
Vetyov, İvan 74, 81, 108, 229
Vezir Han 63, 68
Vidin 21-22, 23, 32, 48, 54, 190, 214
Vidrare 77, 108, 130, 170, 178
Viyana 40, 103, 154
Viyana ipeği 101
Winchester 131

Ziştovi/Ziştoviler 15, 20, 22, 24, 28, 32, 35-39,
42, 44, 48-49, 52-58, 60, 66-67, 69-70, 155,
167, 171, 176-177, 180, 183, 187, 190, 217,
224, 229

Zlatarski, Vasil 29, 31

Zname (Bayrak), Bulgarca gazetesini 15

Ya

Yafa 69
Yahterin (köy) 62
Yahuda İskariyot 114
Yahudi 154, 163, 189
Yakup kuyusu 113
Yambol 29
Yedi Kardeş burcu 129, 152
Yemen 159, 180
Yeni Pazar 145, 174
Yenikapı (Tokmaksız) 8, 26, 97, 147, 150

Za

Zaimov, Stoyan (sürgün) 21, 23, 27, 99, 109, 120-
121, 124-126, 140, 143, 146-150, 154-155, 164,
181-182, 192, 225, 231-233
Zambur (köy) 112, 131
zaptiye 25, 33, 38-39, 41, 43, 47, 53-54, 59, 75,
77-78, 81-85, 89, 94, 97, 99, 104, 110-115,
129, 131, 136, 138-139, 146, 149-150, 177-179,
212-213, 226
Zaza 154, 163
Zimniç 36-37
Ziştovi Hadisesi 28, 35, 41-42, 53, 61, 69, 96,
172-173, 182

Diyarbakır, Bulgarların milli hafızasında çok önemli bir yer işgal eder. Bu şehir 19. yüzyılın ikinci yarısındaki sürgünler nedeniyle Bulgarların kolektif hafızasında son derece olumsuz, hatta ürpertici çağrışımlara sahiptir. Bir yandan tarifsiz acıların yaşandığı bir yer olarak, bir yandan da milli benliğin ve kimliğin kazanılmasında mühim bir aşama ve çile yolu olarak görülür. Bunun nedeni, 1862-1878 yılları arasında, Bulgaristan'da vuku bulan milli amaçlı çetecilik faaliyetleri ve isyan hadiseleri neticesinde çeşitli yaş, meslek ve sosyal zümrelerden 140 Bulgarın beş katile halinde Dicle kıyısındaki kadim şehrin kalesine sürgün edilmesidir. Bazı sürgünler, özellikle kış aylarına ve Anadolu'nun çetin iklim şartlarına denk gelen yolculuğu kaldıramazlar; bir kısmı da Diyarbakır'ın havasına ve suyuna alışamaz. Onlarca mahkûm her türlü hayati tehlikeyi göze alarak Halep ve İskenderun veya Erzurum ve Kafkasya üzerinden Romanya'ya firar ederler. Çarpıtıldığı ceza süresini doldurmadan af edilenlerin bulunduğu da görülür; geri kalanlar da Ayastefanos Antlaşması (1878) hükümleri gereğince serbest bırakılırlar. Papazdan muallim ve esnafa, tüccardan ressam ve hancıya kadar son derece geniş bir sosyal ve mesleki yelpazede yer alan bu siyasi sürgünlerin bir kısmı gerek Anadolu'daki yolculukları, gerekse de Diyarbakır'da geçirilen yıllar hakkında hatıralarını kaleme almışlar veya ailelerine yolladıkları mektuplarda kent yaşamına dair bilgiler aktarmışlardır. Böylelikle, Diyarbakır ve yöresinin coğrafi konumu, geçmişi, havası,

suyu, iklimi, sosyal ve dini yapısı, ibadethaneleri, gündelik hayatı, geçim kaynakları, etnik unsurları ve bunların aralarındaki münasebetler, çarşılar, gelenek ve görenekler, yaşam tarzı, mutfağı hakkında çarpıcı gözlem ve izlenimler aktarılır. Bu tespitlerin Balkanlar gibi tabiat ve iklim bakımından farklı bir coğrafyaya ait insanlar tarafından yapılmış olması, gözlem ve algıları daha da ilginç kılar. Prof. Dr. Hüseyin Mevsim, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Bulgar Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında öğretim üyesidir.

ANİ VE YAŞAM DİZİSİ

KitapYAYINEVİ

ISBN 978-605-105-166-6

₺ 27,-